

**Benkő Loránd
(1921–2011)**

Benkő Loránd akadémikus halálával csaknem hetven évet átfogó tevékeny tudós életpálya vált visszavonhatatlanul a magyar nyelvtudomány-történet részévé. Munkásságának főbb állomásait, életművének tanújeleit bibliográfiák, lexikonok és méltatások sora örökíti meg. Életútjával kapcsolatos személyes megnyilatkozása olvasható abban az átfogó beszélgetésben, amelyet Kiss Jenő folytatott vele 2001-ben (*L. Nyelv és tudomány – anyanyelv és nyelvtudomány* I–III. Szerk. Hajdú Mihály –

Kiss Jenő. Budapest, 2003. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 421–47). Ezeket áttekintve, elolvasva nyilvánvaló – akár a kívülálló számára is – Benkő Loránd kutatói, tanári, emberi személyiségének számos kiemelkedő vonása és ezekből következőleg távozásának megrendítő ereje. Azok számára azonban, akik személyesen ismerhették, ezekhez az adalékokhoz egy sor szubjektív benyomás és emlék is kapcsolódik, amelyek azzal, hogy már nem lehet közöttünk, egyre becsesebbé válnak.

Közismert, már-már legendás volt Benkő tanár úr munkaszeretete és munkabírása és az a képessége, ahogyan idejével gazdálkodni tudott. Ennek is része volt abban, hogy a tanítás, az egyéni kutatómunka és a *Magyar Nyelv* szerkesztése mellett elláthatott egy sor tudományszervezési feladatot, egyetemi és akadémiai tisztséget, társadalmi megbízatást, és mindezek mellett irányította *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának*, majd a szótár német változatának (*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*) munkálatait, valamint *A magyar nyelv történeti nyelvtana* ős- és ómagyar kort tárgyaló köteteinek elkészítését.

Nagy elődök után (vö. MNy. 2011: 6) folytatta a budapesti bölcsészkar egyik magyar nyelvtudományi tanszékének irányítását. Vezetése alatt a tanszék az utánpótlás-nevelés iskolájává és igazi tudományos műhellyé vált. Hallgatóit első tudományos próbálkozásaitól kezdve önálló kutatásra és publikálásra ösztönözte; haladásukat figyelemmel kísérte, és az álláslehetőségek tekintetében mindig is szűkös esztendőknél nagyon sokat tett azért, hogy végzős tanítványai továbbra is a magyar nyelvtudomány kötelékében maradhassanak.

Bár a tanszék akkori oktatási és kutatási profilját elsősorban a magyar nyelvtörténet határozta meg, a speciális kollégiumok tematikus választéka ennél jóval szélesebb volt, és kiváló külső előadók is rendszeresen tartottak ott órákat. Ezekre a kurzusokra a tanszék oktatói is – és nemcsak a legfiatalabbak – gyakran eljártak, és az ilyen órák jóval a PhD-képzés megindulás előtt a rendszeres továbbképzés informális alkalmává váltak. Nem egy készülő monográfia vagy egyetemi tankönyv előmunkálatainak lehettek részesei azok, akik az órákat látogatták. Az oktatásnak ez a nyitott formája az 1970/80-as években még korántsem volt általános. Mindenesetre, a 90-es évek elején nagy lendülettel meginduló bölcsészkar tantervi reformok idején (amelyek már nagyrészt Benkő tanár úr nyugdíjba vonulása után bontakoztak ki) a magyar nyelvészeti oktatásban nem okozott gondot sem a bővülő kurzuskínálat biztosítása, sem a PhD-képzés tantervének és módszereinek kialakítása.

A tanszéki műhelymunka legfőbb színterei mégis azok a kutatócsoportok voltak, amelyekben a tanszék munkatársai az MTA Nyelvtudományi Intézete kutatóival együtt vettek részt az etimológiai szótárak, majd a történeti nyelvtan elkészítésében. Itt minden résztvevőre éveken át tartó folyamatos és fegyelmezett munka várt. Azokban az években, amikor a csapatmunka, illetőleg a más intézményekkel való együttműködés a bölcsészkarok tanszékein még nem volt megszokott, az ilyen munkaközösségek megszervezése és együtt tartása, illetőleg együtt maradása számos tényezőn múlhatott. A Benkő Loránd vezette vállalkozásoknak mindegyike célhoz ért, és a sikeres befejezés mérhetetlenül sok tovább hasznosítható tapasztalattal járt, és előrelépést hozott a kutatócsoport tagjainak egyéni pályáján is.

Benkő Loránd mai elterjedt szóval közszereplő volt; tevékenységét minden helyzetben a felelősségtudat és a korrekt udvariasság jellemezte. Ezekhez kiváló arányérzék és igen jó diplomáciai készségek társultak. De nem volt úgynevezett társasági ember, alakjához jobban köthető a komoly vagy éppen a szigorú, mint a kedélyes jelző. Egy-egy tanszéki nyelvjárásgyűjtés alkalmával azonban nemcsak hatalmas tárgyi tudását tapasztalhattuk, és erős kötődését ahhoz, amit a haza szó jelent, hanem humorát, ugratásra, csínyekre való hajlandóságát is.

Személyiségének bensőséges vonásait a nyilvánosság legjobban talán mégis abban érzékelhette, ahogyan elődeiről, mestereiről és pályatársairól szólt: köszöntötte vagy búcsúztatta őket, illetőleg emlékezett rájuk. Utolsó, nyomtatásban megjelent kötete (*Magyar nyelvtudósok a 20. században. Méltatások, emlékezések*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010) is ilyen tárgyú írásokat tartalmaz, válogatást az ebben a tekintetben is igen gazdag életműből. Az írások kötetbe foglalásának célja bizonyára a tudománytörténeti kutatások ösztönzése volt. Az a megjelenítő erő azonban, amellyel Benkő Loránd a kötetben szereplő tizenöt tudós alakját előhívja a múltból, mély és igaz érzésekről és a tudomány teremtette emberi kapcsolatoknak az idővel dacoló erejéről tanúskodik. Gondoljunk erre, miközben emlékét őrizzük!

Zsilinszky Éva

nyugalmazott egyetemi docens
ELTE BTK

A szövegbe bevezetendő információkat episztemikus szempontból jellemző metatextémák

Mint ismeretes, az episztemikus modalitás a tudásra vonatkozik. Olyan fogalmakkal operál, mint a bizonyosság, erős valószínűség (episztemikus szükségszerűség), valószínűség, feltételezés (episztemikus lehetőség), valószínűtlenség, kételkedés (episztemikus lehetetlenség) és bizonytalanság (episztemikus esetlegesség), amelyek valakinek a tudását jellemzik az adott kifejezés igazságát vagy hamis voltát illetően. Ez a modalitás az adónak a beszéd pillanatában saját meggyőződését tükrözi arról, hogy az általa létrehozott kifejezés igaz-e, vagy hamis (Mała encyklopedia logiki 1988: 102, 111). Mivel az adó az episztemikus modalitás szintaktikai kitevőinek segítségével közvetett vagy közvetlen módon kifejezi az adott momentumban továbbított információról szóló saját véleményét, azaz az igazság értékelését, ezeket metaszóvegbeli operátoroknak tekinthetjük. A szóban forgó szintaktikai konstrukciók szerzői kommentárt jelentenek, és a szöveg második síkjához tartoznak. Itt a szövegnek olyan elemeiről van szó, amelyek interpretálják a főszöveget (tárgyi szöveget), tehát információk az információról, azaz metainformációk. A szövegben olyan metatextémákként funkcionálnak, amelyek közvetlen módon azt fejezik ki, hogy az adó milyen mértékben tekinti bizonyosnak a továbbított tartalmat. Így módon az episztemikus modalitás metaszóvegbeli dimenziót nyer. Ebben az adó azonos a modalizáló szubjektummal. Alapvető episztemikus funktornak a tudás, a bizonyosság, a feltételezés, a kétség és a lehetetlenség tekinthető. Az, hogy az adó milyen mértékben biztos abban, illetve milyen mértékben van meggyőződve a közlés tartalmának a valószínűségéről, skaláris jellegű, amely a bizonyosság legmagasabb fokától kezdve a magas valószínűségi fokon át tovább halad a kisebb bizonyosság, vagyis a kételkedés irányába, amelynek az a végeredménye, hogy az adó kevésbé valószínűnek vagy teljesen valószínűtlennek tartja az adott információkat. Hozzá kell tenni, hogy az episztemikus modalitás esetében, amikor az adó/modalizáló szubjektum a mondat felszínén van kifejezve, explicit modalitásról, ellenkező esetben viszont implicit modalitásról beszélhetünk.

Episztemikus modalitásnak tekinthetünk minden olyan közvetlen vagy közvetett módon kifejezett információt, ahol az adó az általa birtokolt tudás, ismeret vagy az általa elvégzett intellektuális műveletek alapján az adott információkat igaznak, biztosnak, lehetségesnek vagy lehetetlennek tekinti. Az adó úgy minősíti az eseményeket, mint ismertet vagy ismeretlent (*tudom – nem tudom*), érthetőt vagy érthetlent, biztosat vagy bizonytalant, igazat vagy hamisat, értelmeset vagy abszurdot, objektívan szükségeset, lehetségeset vagy lehetetlent, valószínűt vagy valószínűtlent, valódit vagy valótlant, vagy valamit állít, vagy tagad, kérdéseket tesz fel, keresi/várja a választ, feltételezi valaminek a létezését vagy ennek a lehetetlenségét. Ezek olyan jelentések, amelyek szorosan kapcsolódnak az események (objektív) valószínűségének, szükségességének, illetve lehetetlenségének aletikus értékeléséhez, valamint az axiologizációjukhoz is (Jędrzejko 1987: 137).

Nyilvánvaló, hogy az olyan szintaktikai konstrukciók, mint a: *lehetséges, hogy...; biztos, hogy...; kétséges, hogy...;* annak ellenére hogy az adó a szöveg síkján nincs kifejezve, feltételezik az ő ítéletét, különösen akkor, amikor az általa be-

vezetett és értékelt információk a korábban elvégzett bizonyítási eljárásra vagy következtetésre vonatkoznak. Sok esetben azonban nehéz eldönteni, hogy az igazságértékelés valóban a szerzőtől származik-e, vagy már korábban is előfordult a szakirodalomban. Abban az esetben, amikor az adott kifejezés szerzője valakinek az igazságértékelésére hivatkozik, akkor ő maga is egyetért vele, tehát osztja az álláspontját, intellektuálisan jelen van ebben.

Hozzá kell tenni, hogy egyes modális kifejezéseket egyidejűleg az episztemikus és az aletikus modalitáshoz is sorolhatunk. Ez arra az esetre vonatkozik, amikor az igazsági ítéletnek objektív okai vannak (pl. logikai premisszák, a meghatározott tények vagy törvények közötti függésből adódó következtetések). De az adó ilyen helyzetben is saját meggyőződését fejezi ki az adott mondat igazságáról (Ligara 1997: 126). Mivel az aletikus modalitást nem tekintik modalitásnak a pragmatikai kutatásokban, ebben az írásban eltekintünk a tárgyalásától.

Most nézzük meg azokat a szintaktikai struktúrákat, amelyekben az adó erősebb meggyőződését fejezi ki a szöveg adott helyén szereplő információk igazságáról. A modalizáló szubjektum biztos abban, hogy az általa leírt esemény igaz. Ez a bizonyosság az adó tudásából következik, amelyet az alábbi formulával illusztrálhatunk:

A TUDJA, HOGY I IGAZ → A BIZONYOSNAK TEKINTI AZ I-T
(A = adó, I = az alárendelt kifejezés episztemikusan modalizált információja)

E kérdés keretében, figyelembe véve a funkcionális és jelentésbeli aspektusokat, az alábbi metatextémák csoportjait különböztethetjük meg:

1. A bevezetendő információk igazságát megerősítő metatextémák (Például: *Igaz, hogy...*; *Igaz az, hogy...*; *Tény, hogy...*; *Tény az, hogy...*; stb.)

Tényleg *igaz, hogy* aki külföldön él, nem él jobban és már megbánta, de büszkeségből nem jön haza... (www.gyakorikerdesek.hu/utazas_egyebkerdesek_167992-tenyleg-igaz-hogy-aki-kulfoldon-el-nem-el-jobban-es-mar-megban)

Igaz, hogy ez a beruházási költségnél jelentkezik, de a napkollektor élettartama hosszabb lesz. A jó minőségű napkollektor energiatermelése nagyobb, hosszú távon jobban megéri a minőséget választani. (www.napkollektorspecial.hu/;)

Tény, hogy a napenergia az ember számára kifogyhatatlan és a szükségesnél jóval nagyobb energiaforrás, kiaknázása azonban technikai problémákat vet fel. (ion.elte.hu/~akos/tezisek/szd/milusbalint_szd.pdf;)

Tény, hogy a tükröződések zavarják a szemüvegviselőket, csakúgy, mint a körülöttük lévőket. A Hi-Vision LongLife közel 99%-os fényáteresztő ké-

pességgel rendelkezik, ezáltal biztosítva még kényelmesebb viseletet és elegáns megjelenést viselőjének. (www.opticworld.hu/content/view/141/1/)

2. Az adó bizonyosságát kifejező metatextémák a továbbított információk vonatkozásában Például: *Bizonyos, hogy...*; *Nem kétséges, hogy...*; *Semmi kétség afelől, hogy...*; *Semmi kétség nem fér hozzá, hogy...*; *Nem hagy kétséget afelől, hogy...*; *Nyilvánvaló, hogy...*; *Nyilvánvaló dolog, hogy...*; *Nyilvánvaló tény, hogy...*; *Világos, hogy...*; *Világos dolog, hogy...*; *Érthető, hogy...*; *Érthető dolog, hogy...*; stb.

Bizonyos, hogy már az ősemler rájött arra, hogy egyes tárgyak megütve, megfújva hangot adnak. (verklis.uw.hu/a2.htm;))

Nem kétséges, hogy a magyar lakosság kedvezőtlen egészségügyi helyzete szorosan összefügg táplálkozási szokásaival... (www.rec.hu/fogyasztas/doc/DeskResearch_final.pdf;))

Semmi kétség afelől, hogy az élőlények nem sakkfiguraként lettek a Földre helyezve, hogy a ma élő növények és az állatok korábban tőlük eltérő lényekből fejlődtek ki. (canadahun.com/forum/showthread.php?p=2552017;))

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy az olyan nevek hozták meg a sikereket, mint a Manhunt vagy a GTA epizódok, s a nagy... ([www.pcguru.hu/pcguru/kereses.php?hol=1...fer](http://www.pcguru.hu/pcguru/kereses.php?hol=1...fer;);))

A szöveg *nem hagy kétséget afelől, hogy* a szecessziós stílus – magyar stílus vitája nem fő mondanivalója. (www.bacs-kiskun-leveltar.hu/new/.../brat-02t-2.html;))

A közelmúltban derült fény arra, hogy az emberi petesejtek citoplazmája is tartalmaz olyan molekulákat, amelyek a korai embriógenezist szabályozzák. *Nyilvánvaló, hogy* elpusztulnak az embriók, ha az anyai eredetű tényezők valamelyike hiányzik, vagy a szokottnál csekélyebb mennyiségben van a petesejt citoplazmájában. Két fő oka lehet annak, hogy egy emberi petesejt nincs tökéletesen feltöltve az anyai eredetű tényezőkkel. (www.termeszetvilaga.hu/tv2002/.../szabad.html;))

Nyilvánvaló dolog, hogy minden ország a fegyvergyártással kapcsolatban lévő dolgait elég titokban és visszafogottan kezeli. (szurony.com/modules/newbb/viewtopic.php?...;))

Nyilvánvaló tény, hogy a betegség nem olcsó multság: a gyógyszerek, a kórházi ellátás, a munkából való kiesés az államnak és az egyénnek is sok pénzébe kerül. (napidoktor.hu/tart...100.../A_szervezet_orsz_rulettej;))

Legyen L háló, és $a, b \in L$ olyan elemek, hogy $a \leq b$. *Világos, hogy az* $[a, b] = \{x \in L \mid a \leq x \leq b\}$ részhalmaz részhálójá L -nek. Az ilyen részhálót intervallumnak nevezzük. (www.math.u-szeged.hu/~klukovit/Hallgatoknak/...1/halo.pdf);

Világos dolog, hogy a kisüléseket akkor észlelhetjük, ha túljutnak a Nap felszínén, fotoszféráján, vagyis kizárólag a Nap légkörében láthatjuk őket közvetlenül. (www.grandpierre.hu/200201/92_nap1.htm);

Érthető, hogy a zsírszövettel együtt megszaporodott erek felületbővítést jelentenek. Ezen a felületen zajlik a vérből a fehérjék által szállított zsírok (lipoproteinek) felvétele, de ezek az érfalcsővek számos olyan anyagot is termelnek, amelyek az érlemezés és a magas vérnyomás kialakulása szempontjából jelentősek. (web.axelero.hu/pajerhajnalca/elhizas.html);

A kereskedelmi média terméke a módosított valóság. Teljes mértékben *érthető dolog, hogy* egy országos kereskedelmi csatorna egy rengeteg pénzből készített, számára kiemelt jelentőséggel bíró műsor esetében nem szeretné a véletlenre bízni, hogyan alakul a sztori. (www.elelmiszer.hu/.../szij_melinda_kinott_kardiganban).

A fenti metatextémák az adó meggyőződésének legerősebb fokát fejezik ki a bevezetett információk igazságáról. Az ilyen jellegű modális tartalom kívül ezek a metaoperátorok szintaktikai struktúrájukban olyan kiegészítő elemeket is tartalmaznak, amelyek nyilvánvalónak, világosnak, illetve érthetőnek minősítik azt, amit az adó állít. Ilyenkor a modális tartalom összemosódik az axiológiai tartalommal. Néha az adó olyan információkra is hivatkozik, amelyeket szerinte a vevőnek már ismernie kell, vagy az általa birtokolt tudás alapján nyilvánvalónak kell tekintenie. Azt lehet mondani, hogy az adó, amikor a szóban forgó metatextémákat használja, közös tudásra tesz szert a vevővel. A bizonyosnak és pozitívan minősített információk (nyilvánvalóságukra való tekintettel) azonnal felhívják magukra a vevő figyelmét, és így igen fontosak az adott kérdés teljes leírása, és az ebből adódó következtetések levonása szempontjából is. Például:

Csak a természetes anyagok maradnak meg. Érdeemes emiatt kimenni a szabadba, hiszen minden ami mű, az eltűnik. Most már *érthető, hogy* a több százezer vagy millió éves Gízai piramisok, a Titicaca tó dokkolói 4.000 méter magasan miért kőből készültek. Azok a civilizációk nem olyan primitívek, hogy „csak” kőből tudnak építkezni, hanem olyan okosak, hogy tudják, a dimenzióváltást a természetes kő biztosan túléli. (anotherlife2time.qwqw.hu/?modul=blog&a=109097).

Ily módon az adó jobban kihangsúlyozza a saját bizonyosságát a továbbított tartalommal illetően. Az általa kifejezett ítélet nyilvánvalóan a korábban bemutatott eseményekből következik.

A lehetőséget kifejező metatextémák olyan információk, amelyek arról tájékoztatnak, hogy az adó nincsen teljesen meggyőződve arról, hogy az általa közölt ítélet igaz. Az adó azt sugallja a vevőnek, hogy ő csak feltételezi, hogy a közlés tartalma megfelel a valóságnak. Az adó szerint nem állnak rendelkezésre olyan objektív tények (vagy ezeket az adó nem ismeri), amelyek alapján meg lehetne állapítani az ítélet igazságát, de az általa elvégzett különféle kísérletek, gondolati műveletek (következtetések, összehasonlítások, bizonyítás, általánosítás) tükrében azt állíthatja, hogy az adott dolgok állása lehetséges és valószínű. Tehát léteznek bizonyos előjelek (tudás, empirikus adatok), amelyek arra utalnak, hogy az ítélet igaz, de nincsen elégséges bizonyíték igazságának az igazolására. A lehetőséget tartalmazó modális kerettel ellátott információk olyanok, amelyek még nem bizonyítottak, és az események, amelyekről szólnak, nem tények. A szóban forgó metatextémákat a következő formula segítségével írhatjuk le:

**A NEM TUDJA, HOGY I IGAZ / A NEM BIZTOS ABBAN,
HOGY I IGAZ → A FELTÉTELEZI, HOGY I IGAZ,
VAGYIS LEHETSÉGESNEK/VALÓSZÍNŰNEK TARTJA I-T**

A szóban forgó metatextémák két funkciót töltenek be: megállapítják az események objektív valószínűségi fokát, és rámutatnak arra, hogy az adó milyen állást foglal el az általa létrehozott ítélet igazságát illetően. E téma körében az alábbi metatextémák típusait különböztetjük meg:

1. Metatextémák episztemikus predikátumok formájában

Ezek a metaoperátorok az adót a mondat felszínén explikálják (explicit modalitás), bár nem mindig a főmondat alanyaként. Néhány példa: *Úgy vélem, hogy...*; *Úgy véljük...*; *Úgy vélem...*; *Úgy gondolom, hogy...*; *Azt gondolom, hogy...*; *Feltételezzük, hogy...*; *Úgy tűnik nekünk/nekem, hogy...*; *Úgy hiszem, hogy...*; stb.

Úgy vélem, hogy a 20. századi magyar történeti személynévkutatás ilyen jellegű, nyelvméleti-módszertani keretbe helyezett bemutatása, azon túl, hogy betekintést nyújt a magyar-országi történeti személynévvizsgálat munkálataiba, általánossága révén (és a magyar példa tanulságainak összegzésével) más nyelvek névkutatása számára is hasznos észrevételekkel szolgálhat. (mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/fk1.pdf);

Úgy véljük, hogy a nyelvnek egységes rendszerként történő értelmezése, és így az egyre bonyolultabb logikai-matematikai apparátus alkalmazása az a cél, hogy lehetőleg adekvát módon modelláljuk a nyelv funkcionálását, ez a nyelv valódi természetének a megértésétől, és az emberi életben játszott több funkciójú szerepétől csak távolít bennünket. (www.filologia.hu/tanulmanyok/a.../page-16.html);

Valóban nem egyszerű annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy időben visszafelé meddig is juthatunk el a különböző szaktudományok vizsgálati módszereivel. Magam *úgy vélem*, az újkőkornál és esetleg az átmeneti kőkornál, tehát Kr. e. 12–10 ezer előttinél aligha korábban. A régészek ásója ugyan ennél jóval korábbi emberi emlékeket is napvilágra hoz – méghozzá az idő előrehaladtával egyre többet –, annak megállapítása azonban, hogy milyen nyelvű népek hagyták ránk e maradványokat, a 6–10 ezer évnél távolabbi időszakban ma még szinte meghatározhatatlan. (www.historia.hu/archivum/.../0409fodor.htm);

Úgy gondolom, hogy a módszer elég gyors, és képfeldolgozásban legtöbbször a gyorsaság számít. Meglátásom szerint a módszeren operációkutatási, vagy mesterséges intelligenciából ismert minimalizálási algoritmusokkal lehetne javítani... (w3.netelek.hu/novakg/anyag/kontur/doksi/x65.html);

Én személy szerint *azt gondolom*, hogy ez a módszer egyértelműen használható önismereti fejlesztésre is. Érdemes úgy tanulni az egyes növény minőségeket, hogy elgondolkodsz rajta, hogy nálad az a minőség, aspektus mikor jelenik meg, és milyen formában? ([shp.hu/hpc/web.php?a=csillagvilag&o=bach.](http://shp.hu/hpc/web.php?a=csillagvilag&o=bach.;));

Feltételezzük, hogy a folyamat lineáris részét HF(s), a szabályozó lineáris részét pedig a HC(s) átviteli függvény írja le. Ha a nemlinearitás inverze kompenzálja a nemlinearitás hatását, akkor a rendszer lineáris szabályozó rendszerként fog viselkedni, a szabályozót lineáris irányítástechnikai módszerekkel tervezhetjük meg. (www.ms.sapientia.ro/~martonl/Docs/Lectures/Holtzona_Backlash.pdf);

Úgy véljük, hogy a CCSVI kezelést is ezen a módon kell értékelni. Továbbá, *úgy véljük*, hogy amíg valódi tudományos adat nem áll rendelkezésre a CCSVI-t és a ballon dilatációt illetően, ez a kezelés nem ajánlott SM-es betegek kezelésére egy jól megtervezett klinikai vizsgálaton kívül. ([www.msmba.hu/.../142-az-europai-intervencios-radiologusok-tarsasaganak-cirse-kommentarja-a-ccsvi-rl](http://www.msmba.hu/.../142-az-europai-intervencios-radiologusok-tarsasaganak-cirse-kommentarja-a-ccsvi-rl;));

Úgy tűnik nekünk, hogy az empirikus tudomány – a természet kapcsolatainak egyetemessége folytán – mindig csak „nem teljes, nem egzakt és nem megbízható” lehet, legalábbis a tiszta matematikával szembeállítva, amely „teljes, egzakt és megbízható”. ([hu.wikiquote.org/wiki/Matematika](http://hu.wikiquote.org/wiki/Matematika;));

Bár a félvezető fizika és a kvantumos Hall-jelenség irányában elfogult vagyok, személy szerint *úgy hiszem*, hogy a Nobel-díj Bizottság jól választott. (www.termeszetvilaga.hu/fizika_eve/.../belez.html)

Ezekben a szerkezetekben az adó világosan megjelöli saját jelenlétét a szövegben. Azt hangsúlyozza, hogy az ezen helyen szereplő közlés kizárólag az ő ítélete, amelynek tartalmát éppen ezen a módon jellemzi az igazság szempontjából (lehetőség és valószínű). A fenti példák azt mutatják, hogy az episztemikus lehetőség graduális értékű. Az *úgy vélem, hogy...*; *úgy gondolom, hogy...*; stb. kifejezések az adó nagyfokú bizonyosságáról, a továbbított információk nagy valószínűségéről tájékoztatnak:

A NEM TUDJA, HOGY I IGAZ-E, DE I-T NAGYON VALÓSZÍNŰNEK TARTJA

A *feltételezem/feltételezzük, hogy...*; *úgy tűnik nem/nekünk, hogy...* típusú kifejezések az adó gyengébb bizonyosságát fejezik ki a továbbított információk vonatkozásában:

A NEM TUDJA, HOGY I IGAZ-E, DE I-T VALÓSZÍNŰNEK/ LEHETSÉGESNEK TARTJA, VAGYIS A FELTÉTELEZI, HOGY I IGAZ

2. Olyan szintaktikai konstrukciójú metatextémák, ahol az adó nincs kifejezve a mondat felszínén

Ebben az esetben olyan modális kifejezésekről van szó, mint például: *Lehetséges, hogy...*; *Valószínű, hogy...*; *Nem kizárt, hogy...*; *Nincs kizárva, hogy...*; *Nem zárható ki, hogy...*; stb.

Lehetséges, hogy az Emperin befolyásolja az antihisztaminok hatását. Az antihisztaminok olyan gyógyszerek, amelyeket főként allergiák, mint például szénanátha és utazási betegség kezelésére használják. (www.hazipatika.com/gyogyszerek/termek/.../53670/;))

Vita van a hunok antropológiájáról, ugyanis a mongol kutatók között sokan a mongolok őseit kívánják látni a hun leletekben, amit azonban a leletek nem támasztanak alá. Az eddigi leletek alapján az a *valószínű, hogy* a hunok európid jellegűek voltak, akiknél keleten megfigyelhető mongoloid jelleg is. (mult-kor.hu/cikk.php?id=15727/;))

A bioetanolt gabonanövényekből, és/vagy magas cukortartalmú növényekből (cukorrépából, cukornádból) állítják elő erjesztéssel. De *nem kizárt* olyan alapanyagok felhasználása sem, melyek kémiai-biológiai folyamatok által cukorra alakíthatóak. ([www.alternativenergia.hu/.../tudjmegettozott nyom tatas.php?](http://www.alternativenergia.hu/.../tudjmegettozott nyom tatas.php?;);))

Nincs kizárva a Creutzfeldt–Jakob-járvány – a kannibálok példája alapján az agyat megtámadó prionbetegség lappangási ideje akár fél évszázad... (index.hu/tudomany/kuru6736/;))

Nem zárható ki, hogy az orbáncfűkivonat egyéb gyógyszerek (így pl. bizonyos retrovírusellenes szerek, antiepileptikumok, szteroid hormonok) metabolizmusát is befolyásolja. (www.remotiv.hu/remotiv_orvosoknak.html).

Ebbe a csoportba sorolhatjuk az olyan metaoperátorokat is, amelyek episztemikus jellegű főnevet tartalmaznak. Például: *Megvan a lehetősége annak, hogy...*; *Megvan a valószínűsége annak, hogy...*; stb.

Bár az egy évtizeddel ezelőtti megjelenése óta (1997, Hongkong) e vírus viselkedésében az állatokat és az embereket illetően nem történt lényegi változás, továbbra is *megvan a lehetősége annak, hogy* ez akár hirtelen bekövetkezik (pl. hatékonyan terjed az emberek között, vagy csökken az állatokat, ill. az embereket megbetegítő képessége). (vrt-rovarirtas.uw.hu/news.html);

Egyébként *megvan a valószínűsége annak, hogy* jelenleg ugor eredetűnek tekintett legősibb szavaink egy egykori közvetítő nyelv szavai. Ez magyarázatot adna a finnugor antropológiai elem nem jelentős voltára népünkben. De *megvan annak is a valószínűsége, hogy* létezett ugor ősnép; azok a szavak, melyek megegyeznek a leszármazottaknál, innen származnak. Mint ahogy annak is *megvan a valószínűsége, hogy* már az ugor ősnép is egy másik régebbi közvetítő nyelvből vette ezeket a szavakat. De bármelyik valószínűséget alátámasztani valamivel, igen nehéz. (forum.index.hu/Article/showArticle?na)

Az adó nincs kifejezve az olyan szintaktikai konstrukciókban sem, amelyekben a predikatív funkciót az episztemikus predikatívumok töltik be. Például: *Úgy tűnik, hogy...*; *úgy látszik, hogy...*; stb.

Úgy tűnik, hogy a CCSVI és így az SM sikeres kezelésének a jelenlegi fóruma az internet. (www.msmba.hu/.../142-az-europai-intervencios-radiologusok-tarsasaganak-cirse-kommentarja-a-ccsvi-rl)

Ha azonban x 0 és 1 között változik, akkor *úgy látszik, hogy* a görbének „exponenciálisan növekvő” 1 tartománya és inflexiós pontja is van (2. ábra). (www.kfki.hu/chemonet/hun/.../arrhenius.html).

A fenti metatextémák az implicit modalitást képviselik, mivel az adó/modalizáló szubjektum nincsen kifejezve a mondat felszínén. Annak ellenére, hogy az adó nem fejezi ki direkt módon a saját véleményét, ezek a kifejezések azonban szemantikailag hozzátartoznak. Az *úgy tűnik, hogy...*; *úgy látszik, hogy...* konstrukciók szemantikai struktúrájukban közvetett módon a következtetésre is utalnak. A tárgyalt metatextémák egyértelműen azt mutatják, hogy az adott feltételezés egy meghatározott premisszákból eredő következtetés. Előfordulhat, hogy a szóban forgó

konstrukciók az adott mű végén vagy nagyobb részei (fejezet, alfejezet) után jelennek meg, és ebben a pozícióban a fejtegetés végét jelzik. Segítségükkel az adó a bemutatott tartalom egészére utalva hipotetikus következtetést von le. Például:

Összefoglalva az eddigieket, *úgy tűnik*, a területnek van létjogosultsága, a kulturális neurotudomány vagy neuropszichológia, mindenképpen bevezető lehet egy olyan tudományágba, amely segít jobban megérteni egymást, különböző kulturális háttér ellenére. (kozeljovo.komm.bme.hu/.../uj-tudomanyteru-let-kulturalis-neuropszichologia-vagy-kulturalis-neurotudomany-agy-vs-kultura-ki-ny)

Az *úgy tűnik, hogy...*; *úgy látszik, hogy...* kifejezések nemcsak a hipotézist vezetik be a szövegbe, hanem az adott problémát érintő feltevéseket, elképzeléseket is, amelyek bizonyos tények elemzéséből következnek. Például:

Jelezték, hogy kommerciális nyomtatókkal 120 × 80 cm-es üveglapokra ma elvben 1440 pontnyi polimér anyagot lehet nyomtatni hüvelykenként. Ez kétségtelenül jelentősnek tűnik. *Úgy tűnik* tehát, *hogy* az OLED-technológia lassan elhagyja a kutatóintézeteket, és átkerül az ipari laboratóriumokba, ahol már a konkrét termékeket tervezik. (ujmagyarevezred.nl/ume-308.html)

Az egyre növekvő számú allergiás megbetegedés leküzdéséhez egyre hatékonyabb módszerek szükségesek a lehető legkevesebb mellékhatással. *Úgy tűnik, hogy* az egyik ilyen módszer a laktobacilusok használata lehet. (immunspecialista.hu/?p=hir&id=1191)

3. Episztemikus / pszichológiai intellektuális aktivitást kifejező ige + deontikus modalizátor konstrukciójú metatextémák

A szóban forgó metaoperátorok több specifikus modális funkciót töltenek be. A *kell, lehet* predikatívumok elsődlegesen a deontikus modalitás kitevői. Az e modalitás kifejezésére szolgáló eszközöknek az alapvető funkciója meghatározni az ágensnek a viszonyát a mondatban megfogalmazott cselekvéshez. Így ez a modalitás a modalizáló szubjektum szempontjából az adott esemény értékelését fejezi ki azzal, hogy megállapítja az ágensnek az utasítás, tiltás vagy megengedés köteleességét. A *lehet, kell* predikatívumok nem rendelkeznek személykategóriával, és csak az igéket konnotálhatják. A modalizáló és a modalizált szubjektum nincs kifejezve a mondat felszínén. Az efféle modalizáció csak belső kiterjesztéssel rendelkezik, és csak arra a folyamatra (cselekvésre, állapotra) terjed ki, amelyet az ige jelez. Az intellektuális aktivitást jelző predikatívumok az episztemikus modalitás kitevői, mivel az adó bizonyossági fokát fejezik ki a bevezetett információk igazságáról. Például:

Episztemikus modalizáció

Feltételezni lehet, hogy az őssejtek a növekedési tényezők csatlakozásához való receptorok megújulásának révén állítják helyre az elaggott sejtek reakcióját. Az ilyen gyógykezelésnél az öreg sejtek morfológiája és fiziológiája ugyanolyanná válik, mint a fiatal sejteké. (www.stemcellclinic.com/hu/clinic/history/03.html)

Deontikus modalizáció

További példák:

Itt kénytelen voltam hamisítani, amennyiben a mindennapi értelmző szemiotikai eljárását a szemiotikai szövegelemzés tudományos fogalmaival magyaráztam. De: aminthogy a szemiotika ezeket az eljárásokat alkalmazza a szöveganalízisben, *feltételezni kell*, hogy a tudomány történeti és logikai kiindulópontját képező mindennapi gondolkodás, bár nem tudatosan, differenciálatlan egységben és kihagyásos módon – szintén ilyen típusú vagy hasonló eljárások segítségével érti meg a szöveget. (adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf6418.pdf)

Tehát az ok-okozati törvény itt sem lép életbe, mivel teljesen mindegy, mi történt azelőtt, az újabb ősrobbanás mindig azonos kimenetelű lesz. Így azonban *feltételeznünk kell*, hogy minden dolog, minden történés előre meg van szabva. Ez elég érdekes, hiszen az ember ezek szerint nem rendelkezik szabad akarattal. (vilagvege.net/irasok/ido-es-univerzumok;)

Azokat a tetőn lévő fémtárgyakat, amelyek nem emelkednek ki a felfogó vezetők síkjából, vízszintes kiterjedésüktől függetlenül védett térben lévőknek *lehet tekinteni*. (www.freeweb.hu/tordaif/MSZ_274/274-3M.PDF)

Az adó az adott kifejezés egy meghatározott momentumában a saját vagy mások tudása, valamint az általa elvégzett szellemi műveletek (összehasonlítás, absztrahálás, bizonyítás, következtetés) alapján megállapítja a meghatározott információkhoz a *lehetséges* és *valószínű* modalizátor hozzárendelésének a lehetőségét vagy szükségyszerűségét. Például:

Úgy látszik tehát, hogy az anómia és az elidegenedés nőtt, az erkölcsi és értékválság erősödött a magyar társadalomban. Ennek alapján *meg lehet fogalmazni azt a hipotézist*, hogy a növekvő anómia, elidegenedés stb. volt az oka annak, hogy 1988-ban a magyar társadalom felnőtt tagjainak túlnyomó

(és 1986 óta növekvő) többsége gyökeres változásokat, reformokat látott szükségesnek a gazdaság, a szociálpolitika és a politika területén, tehát ez volt az egyik fő oka (vagy a fő oka) a bekövetkezett rendszerváltozásnak” (Andorka, 1992: 317–8). (mlmhogyan.com/pszichologia/tag/hipotezis/)

4. Az igeneveket tartalmazó összetett szintaktikai struktúrájú metatextémák

Például: *Figyelembe véve...*, *valószínű, hogy...*; *...elemezve, feltételezhető, hogy...*; *...tekintetbe véve, valószínűnek tűnik, hogy...*; *...elfogadva ... feltételezni lehet, hogy...*; *...mérlegelve, úgy tűnik, hogy...*; *...latolgatva, feltételezni lehet, hogy...*; stb.

Világszerte, így hazánkban is egyre nagyobb a cöliákiában szenvedők aránya, a rejtett, más néven lappangó érzékenyeket is *figyelembe véve* pedig *valószínű, hogy* minden századik magyar ember érintett. (www.alomsuti.hu/site.php?inc=0&menuId=16;)

A p.Gln200Glu mutáns fehérje molekuláris modelljét *elemezve feltételezhető, hogy* a mutáció nagy valószínűséggel csökkenteti a transzducin α -al egységének GTPáz aktivitását, ezáltal a fototranszdukciós kaszkád konstitutív aktivációjához vezet. (phd.sote.hu/mwp/phd_live/vedes/export/szaboviktoria.m.pdf;)

A vármegyékkel egyenrangú önkormányzatokká a székely székek a XVI. század második felében váltak. Ezt *tekintetbe véve, valószínűnek tűnik, hogy* a királyföldi, Nagysinkszékbeli lakosokkal hivatalosan érintkező „eszes és becsületes székely férfiak” az egész székelységet képviseljék. (adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf4140.pdf;)

Álláspontom szerint mindenféleképpen a „hagyományos” sortartási rendre való visszatérés tűnik követendő megoldásnak, *elfogadva* és egyetértve az első tervezet szövegével... *feltételezni lehet, hogy* a kötelezett vagyona vezetett végrehajtási eljárás útján a jogosult követelése nem elégíthető ki (www.bankszovetseg.hu/anyag/.../HSZ2_cseko_katalin_168_178.pdf;)

Gyűjtött anyagunkat gondosan *mérlegelve, úgy tűnik, hogy* már a köznyelvi lexéma normatívvá válása következtében kihalóban lévőknek minősíthetők a következő valódi tájszók: Oros: MNyA. 123: segvakarcs; Ófehértó: MNyA. 64.: bécsitök, MNyA. 247: kasita, MNyA. 637: ([nevarchivum.klte.hu/mnyj/33/02plakat.htm;](http://nevarchivum.klte.hu/mnyj/33/02plakat.htm))

Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy a feljebb elemzett modális funkciójú metatextémák különböző mértékben fejezik ki az adó meggyőződését az általa bevezetett információk igazságát illetően. Az adó, bizonyos tudással, ismer-

rettel rendelkezvén, a végrehajtott mentális műveletek alapján meghatározott episztemikus ítéleteket fogalmaz meg, és így saját véleményét fejezi ki azzal a céllal, hogy a vevő is ugyanolyan álláspontra helyezkedjen, mint ő. Tehát az adó, mint leíró alany, interpretáló alannyá válik. A szóban forgó szintaktikai konstrukciók az adó sajátos kommentárját képezik az adott momentumban továbbított információk vonatkozásában, és ily módon olyan metaszöveget alkotnak, amely értékeli a főszöveg szemantikai tartalmát. Ezek a konstrukciók a szöveg második síkjának az elemei.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 134: 183–95.
- Bañcerowski Janusz 2010. A szövegen belüli átfogalmazást bevezető metaoperátorok (metatextémák). *Magyar Nyelvőr* 134: 257–70.
- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Illésné Kovács Mária–Simigné Fenyő Sarolta 2008. A metainformációs nyelvi elemek funkciója betegtájékoztatók szövegében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. A Miskolci Egyetem BTK MFI Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének Kiadványa. Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Keszler Borbála 2000. Többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2002. *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Gajewska Urszula 2004. *Metatekstemy w języku nauk ścisłych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Jędrzejko Ewa 1987. *Semantyka i składnia polskich czasowników deontycznych*. Ossolineum. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1990. Modalitás. *Linguistica*. Series C. Relations, 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Ligara Bronisława 1997. *Polskie czasowniki modalne i ich francuskie ekwiwalenty tłumaczeniowe*. UNIVERSITAS, Kraków.
- Mała encyklopedia logiki* 1988. Wrocław.
- Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bañcerowski Janusz
 egyetemi tanár
 ELTE BTK Szláv és Balti
 Filológiai Intézet

SUMMARY

*Bańcerowski, Janusz***Metatextemes characterising information to be introduced
in a text from an epistemological point of view**

Modal metatextemes, analysed in this paper, express various degrees of the information sender's conviction of the truth value of the pieces of information she introduces. Being in possession of a certain amount of knowledge, the sender formulates epistemic judgements based on the mental operations previously applied and hence expresses her own opinion with the aim of having the addressee assume the same point of view. Thus, the sender as a describing subject becomes an interpreting subject, too. The syntactic constructions at hand involve the sender's specific comments on the pieces of information being transmitted in the given moment, thereby constituting a metatext that evaluates the semantic content of the main text. These constructions are elements of a second level of text.

Keywords: epistemic modality, metatextual operators/metatextemes, epistemic functors, epistemic predicates, epistemic possibility, epistemic modalisation, truth value verification, truth value judgements, the conviction of information sender, implicit modality, main text, metatext

A diskurzusjelölők funkciója érvelő érrettségi szövegekben

Tanulmányomban a diskurzusjelölők érvelő érrettségi szövegekben történő elemzésének eredményeit összegzem, a vizsgálat középpontjában a diskurzusjelölők funkciója állt. Az eredmények az érvelő érrettségi szöveg szövegtípusként történő leírásához járulnak hozzá, egy szövegtipológiai változónak, a diskurzusjelölőnek a vizsgálatával. A diskurzusjelölő mint szövegtipológiai változó kutatása nemcsak az adott szövegtípus jellemzésének, illetve a jellemzés egy részének megvalósulását eredményezi, hanem a diskurzusjelölők funkcionális kategóriájának, szövegbeli működésének bizonyos aspektusaira is rávilágít.

A kognitív alapú szövegtipológiából az elemzés szempontjából releváns szempontokat vázoló fel, ezt az érvelő érrettségi szövegtípus leírása követi, majd a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos terminológiai problémák kifejtésére, valamint az érvelő érrettségi szövegek elemzési eredményeinek összegzésére kerül sor: a funkciók számbavételére, a szövegek eloszlására a bevezetés – tárgyalás – befejezés szövegegységei szerint, illetve a diskurzusjelölő szövegtipológiai változóként történő vizsgálatára a nézőpont és a figyelem irányításának a vonatkozásában. Az elemzés a 2009-es magyar nyelv és irodalom középszintű érrettségi érvelő szövegeinek alapján történt, a budapesti Németh László Gimnázium diákjainak írásait vizsgáltam.

1. A kognitív szövegtipológia alapját a szöveg kommunikációs és kognitív összetettségét alapul vevő megközelítés jelenti. A **szöveg** és az azzal kapcsolatos folyamatok (illetve a nyelv általában) ebben az elméleti keretben egyfajta ökörendszerként értelmezhetők (Rickheit–Strohner 1993: 16), amelyek megváltoztatják az

alkotó, a befogadó és a környezet, a beszédhelyzet viszonyát, így a szöveg produktumként az elmebeli kogníciók és a környezet összjátéka (Tolcsvai Nagy 2001: 34). A szöveg a beszélő és hallgató nyelvi interakciójában funkcionál, jellege és megértési feltételei valószínűsíthetők a sémákkal, amelyek a résztvevők beszédhelyzetre és nyelvi interakcióira vonatkozó tudásának összetett reprezentációi. A szöveg alkotásának és megértésének folyamatában az alkotó és a befogadó szerkezeti és művelti tudása egyaránt érvényesül, a szövegelemek párhuzamos és egymásra következő elrendezésének megértése és a teljes szöveg ismeretében átfogó összefüggések áttekintése, belátása egyaránt megtörténik (Tolcsvai Nagy 2006a: 150–1). Az összetett megközelítési módból adódóan a szöveg több szempontból elemezhető, ezek közül szövegtani szempontból a szöveg fizikai megvalósulása (pl. a szöveg kezdete, vége, tagoltsága a kommunikációs jellemzőkkel szoros összhangban), művelti feldolgozása (a megértő műveletek a nyelvi kifejezések, szerkezetek, ezek összefüggéseinek vonatkozásában), összetett konceptuális szerkezetének feldolgozása (a szöveg jelentésének, lényegi értelmének összetett reprezentációban való elrendezése) fontos (Tolcsvai Nagy 2006b: 68–9).

Annak megállapítása, hogy a szövegek és a **szövegtípusok** közötti összetett viszony milyen elvek mentén írható le, a szövegtipológia elméleti és módszertani összetevőinek¹ sorra vételével lehetséges. A tapasztalati realizmust kiindulópontnak tekintő holista kognitív nyelvészet a szövegtípusok leírásánál a használatközpontúságot helyezi előtérbe, a szöveg(típus) jellegzetességét, funkcióit tapasztalati nézőpontból vizsgálja. A szövegtípus ebben a keretben nem kész szerkezet, hanem „olyan séma, amely a mindenkori beszélő számára többé-kevésbé rendelkezésre áll, alkalmazása több-kevesebb mentális erőfeszítést kíván” (Tolcsvai Nagy 2006b: 67). A szöveg létrehozása a szövegtípusról való sematikus tudás, az aktuális szövegvilág, a nyelvi interakció résztvevőinek céljai, elvárásai és a téma alapján történik egy dinamikus folyamat során, amelyben a szövegtípusok nem a sémák gépies megvalósulásai (Tolcsvai Nagy 2008: 43). E dinamikus viszonyból adódóan a szövegtípusok leírásában fontos tényező a kategorizációban érvényesülő prototípuselv, ennek alapján lehet a szövegtípusok jellemzőinek leírásában olyan változókat megadni, amelyek minden szövegben érvényesülnek, mátrixba rendeződnek, tulajdonságokként jellegzetes nyalábokat alkotnak (Tolcsvai Nagy 2006b: 75). Ezek a változók a szöveg nyelvészeti megközelítései szerint a következők lehetnek: a szöveg fizikai megvalósulásának szövegtipológiai változói (a szöveg határoltasága, a szöveg kiterjedése, a szöveg tagoltsága), a szöveg művelti szerkezetének szövegtipológiai változói (a szövegvilág és a nézőpont, a szubjektívizáció; a figyelem irányítása; a mikroszintű változók; a mezoszintű változók; a makroszintű változók) és a szöveg összetett értelmi-konceptuális szerkezetének változói (Tolcsvai Nagy 2006b: 75–87). A mezoszintű változók körében kiemelendő a tipikus együttállások, koherenciátényezők szerepe, amelyek segítségével lehetővé válhat egy-egy szövegtípus jellemzése, de Beaugrande–Dressler (2000: 237–8) történetelbeszélő, leíró és érvelő

¹ A kognitív szövegtipológia elméletéről és módszertanáról részletes áttekintést nyújt Tolcsvai Nagy Gábor (2006b).

szövegtípust különböztet meg; ez a megkülönböztetés nem jelent merev szétválasztást, és teljes szövegeket nem jellemeznek.

A szöveg elvontabb tulajdonságait tartalmazó prototipikus szöveg két megjelenési formájával számolhatunk, a dialogikus, beszélt, spontán és koherens, valamint a monologikus, írásbeli, tervezett, szerkesztett és koherens szöveggel (Tolcsvai Nagy 2008: 44). Az **érvelő érettségi szövegtípus** az utóbbi megvalósulása, és mint az ilyen jellegű szövegek többségénél, ennél a szövegtípusnál is a szövegtípusra vonatkozó ismeretek csak részben tapasztalati jellegűek, nagyobb részben az oktatás során megtanultak alapján modellálódnak. A szöveg létrehozásának dinamikus folyamata egy sajátos **beszédhelyzetben** zajlik: a szövegalkotó egy adott szövegimpulzus tartalmára reagálva, annak tartalma mellett, illetve ellen érvelve meghatározott időkereten belül és meghatározott terjedelemben hozza létre a szövegét, amelynek nagyrészt a retorikai hagyományokra támaszkodó, a szövegalkotó számára ismert kritériumoknak kell megfelelnie. A szövegtípusról az **oktatás** során elsajátított ismereteket az oktatás témája, módja és céljai határozhatják meg, oktatáspolitikai szinten a Nemzeti alaptanterv,² didaktikai-metodikai szinten a magyar nyelvi kerettanterv,³ a közoktatás gyakorlati szintjén a helyi tantervek, a közoktatás kimeneti szabályozásaként a kétszintű érettségi érvelő feladattípusa és követelménye⁴ az érvelő szövegtípusra vonatkozóan. Mindezek mellett azt is érdemes vizsgálni, hogy ezek az ismeretek a közoktatás gyakorlatában milyen módon jelennek meg, ezt tankönyvek elemzése, óralátogatások, tanári interjúk teszik lehetővé a későbbiek során. Ennek kapcsán vethető fel az a kérdés is, hogy a szövegtípusra vonatkozó ismeretek begyakorlottsága milyen fokú, a diákok milyen mértékű sematikus tudással rendelkeznek a szövegtípusról.

Az oktatás során elsajátított érvelő szövegtípus szövegtipológiai sajátosságainak kialakulását a **retorikai hagyományok** jelentős mértékben befolyásolták. A retorika azonban nemcsak az érvelés és a szövegalkotás vonatkozásában játszik meghatározó szerepet, egy szélesebb perspektívában az oktatást magát is meghatározza: a „retorika mestersége, amely elsősorban személyes kapcsolatokon keresztül terjedt (egy szónok és tanítványai, ügyfelei), gyorsan beépült az oktatási intézményekbe; az iskolában ez alkotta annak lényegét, amit manapság középiskolai és felsőoktatásnak nevezünk; s átalakította a vizsgaanyagot” (Barthes 1997: 71). Az érvelő szövegek szövegtipológiai sajátosságainak megállapításában a retorikai hagyományok közül az egyik legfontosabb – és az elemzés szempontjából különösen releváns – a szövegszerkezet elrendeződése: a bevezetés, a bemutató rész (tárgya-

² Részletesen I. Oktatási és Kulturális Minisztérium 2003. 243/2003. (XII. 17.) Korm.-rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról (www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/nat_070926.pdf).

³ Az érvelés a következő témakörökben jelenik meg: kulturált nyelvi magatartás, szóbeli és írásbeli szövegalkotás, magán- és közéleti kommunikáció, alapvető retorikai ismeretek, anyanyelvi ismeretek összefoglalása a következő szövegműfajok által: vita, véleménynyilvánítás, szónoklat, magyarázat, értekezés, referátum, előadás, esszé (Antalné-Kugler 2003).

⁴ Részletesen I. Oktatási és Kulturális Minisztérium 2009. Magyar nyelv és irodalom középszintű írásbeli érettségi vizsga javítási-értékelési útmutató (http://www.okm.gov.hu/letolt/okev/doc/erettségi_2009/k_magyir_09maj_ut).

lás) és a lezárás. E hármass elrendeződés szerveződési módja a monologikus és tervezett szövegtípusok sematikus tulajdonsága maradt. Egy további fontos hagyomány a szöveg megalkotásának a folyamatára vonatkozik: a klasszikus retorika három egymást követő szakaszt nevez meg, az inventiót (feltalálás), a dispositiót (elrendezést) és az elocutiót (kidolgozás) (Fehér 2006: 55), ezek a lépések az iskolai fogalmazástanítás szakaszait ma is meghatározzák.

2. A diskurzusjelölők meghatározására mind a nemzetközi, mind a hazai nyelvészeti **kutatások** számos alternatívát kínálnak. Már a terminológia sem egységes, a diskurzusjelölők megnevezés mellett az angol szakirodalomban legkevesebb 42, míg a magyar szakirodalomban pedig több mint 29 megjelölés található.⁵ Arra a kérdésre, hogy mit értünk diskurzusjelölőkön, a szakirodalomban számos választ találhatunk:⁶ fontos kiemelni, hogy a diskurzusjelölők kategóriája funkcionális-pragmatikai, nem formai jellegű (Hansen 1998: 65), egy több szempontból is heterogén csoportról van szó, amelynek tagjai különböző szófajúak és különböző nyelvi szintű egységek lehetnek: kötőszók, határozószók, ragozott igék, névutós/ragos főnevek, partikulák, határozói igenevek, például: *és, tehát, vagy; végül, mellesleg, egyébként; érted, nézd; más szóval, egyszóval*, illetve lexémák, szintagmák: *pontosabban szólva, akárhogy is, bárhogy is, röviden és tömören, jobban mondva*, tagmondatok és mondatértékű ragozott igealakok: *érted, nézd; úgy értettem, hogy...* (Dér 2008a: 3).

A **diskurzusjelölők meghatározásainak** áttekintése során közös jegyként a diskurzusszerveződést lehet kiemelni (Dér 2008a: 2), ezek a szövegbeli elemek összekötő, irányító szereppel bírnak a diskurzusban, a diskurzus felépüléséről tájékoztatják a befogadót az egyes diskurzusrészek, illetve -témák összekapcsolásával. A diskurzusjelölők diskurzusszervező funkciója abban áll, hogy „az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (Fraser 1999: 931). A diskurzus szegmentálása és működtetése mellett a diskurzusjelölők a diskurzus egyes részeihez fűződő beszélői viszonyoknak, illetve a beszélőnek a hallgatóhoz fűződő érzelmi kapcsolatának kifejezői (Aijmer 2002: 55), valamint elősegítik a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációinak kialakítását a közölt információkról (Louwerse–Mitchell 2003: 203). A diskurzusjelölőket a szakirodalomban többnyire a következő kulcsfogalmak mentén jellemzik (Dér 2005: 249–50): a konnektivitás: kapcsoló funkciójuknak köszönhetően diskurzuszegmenseket kötnek össze, hozzájárulva a koherenciához; a multikategorialitás: heterogén kategória a szintaktikai osztály vonatkozásában; a Traugott (1995) által kiemelt metatextuális munka: amely a beszélő számára válik lehetővé; nem pro-

⁵ Discourse marker, discourse particle, pragmatic marker, pragmatic particle, cue phrase, discourse operator, pragmatic connective, phatic connective, illetve pragmatikai kötőszók (Német T. Enikő), metaszóvegbeli operátorok (Bańcerowski Janus), bevezető szók és kifejezések (Keszler Borbála), társalgásszervező- és jelölő elemek (Kugler Nóra), konnektor (Csúry Bálint), árnyaló partikula (Péteri Attila), diskurzuspartikula (Gyuris Beáta), diskurzusjelölő (Dér Csilla Ilona, Schirm Anita, Dömötör Adrienne) stb.

⁶ A diskurzusjelölőkkel foglalkozó kutatásokról részletes áttekintést nyújt Dér Csilla Ilona (Dér 2009: 293–303).

pozicionálisak: nincsenek hatással a (formális értelmezés szerinti) mondat igazság-feltételeire. Jelentésükkel kapcsolatban: magjelentés: a diskurzusjelölőknek egyetlen invariáns jelentése van, amely egy közös mag; homonímiaelképzelés: számos, egymással kapcsolatban nem álló jelentésük van; poliszémiaelképzelés: különböző, egymással kapcsolatban lévő jelentés és interpretáció, amelyet a kontextus alakít ki; procedurális jelentés: szöveg- és interperszonális szinten töltenek be funkciót. A diskurzusjelölők **funkcióinak** vonatkozásában Schiffrin (1987) a textuális, az attitűdjelölő és az interakciós funkciókat nevezi meg. A **textuális** funkció a szövegegységek közötti viszony milyenségének megadását szolgálja, így például a témák összefüggésének, az idézésnek, az önjavításnak a kifejezését. Az **interakciós** funkció a beszélő és a hallgató viszonyára utal, mint a válasz, a vélemény, az értékelés, az aktivált közös tudásra történő utalás; ezekben az esetekben a figyelem irányítása jut fontos szerephez. Az **attitűdjelölő** funkció szorosan kötődik az interakciós funkcióhoz, annak akár alváltozata is lehet, de ebben a funkcionális körben a beszélő oldala hangsúlyosabb. Az attitűd jelen értelmezésben egy olyan mentális reprezentációt jelöl, „mely összegzi egy tárggyal kapcsolatos értékítéleteinket, ezáltal irányítja viselkedésünket, szervezi a világ megismerését” (Kiss 2004: 369).

A diskurzusjelölők szövegbeli működése mint **szövegtipológiai változó** is vizsgálható. A diskurzusjelölők a szövegtipológia tartományai szerint dialogikus, szóbeli, spontán szövegekben fordulnak elő nagyobb számban (Dér 2008b: 445), ám a szakirodalomban diskurzusjelölők bizonyos csoportjainak, így a többszavas, elsősorban textuális funkcióval bíró diskurzusjelölők szövegtipológiai, az írott akadémiai nyelvre vonatkozó funkcionális vizsgálatára is találhatunk példát Siepman (2005) munkáiban. A diskurzusjelölő mint szövegtipológiai változó a korábban már vázolt szövegtipológiai szempontok közül a következő vonatkozásokban releváns: a szöveg művelti szerkezetének szövegtipológiai változói közül a nézőpont, a szubjektívizáció, valamint a figyelem irányításának vonatkozásában, valamint hatókörük, illetve kifejtettségük mértéke szerint a szövegtípus mikro- és mezoszintű változóinak a vonatkozásában.

3. Az elemzés során 17, a 2009-es magyar nyelv és irodalom középszintű érettségi vizsga⁷ keretében készült érvelő szöveget, a budapesti Németh László Gimnázium diákjainak írásait vizsgáltam.

Az elemzés eredményei arra világítanak rá, hogy bár a diskurzusjelölők funkcionális-pragmatikai kategóriáját elsősorban a beszélt nyelv sajátosságaként tartják számon, az érvelő érettségi szövegekben mégis gyakran előfordulnak, és sok, a szö-

⁷ A feladat: „Az alábbi interjúrészletben Spiró György, kortárs író az irodalomolvasás és az írás mai helyzetéről fejt ki véleményét. »A nyelvvel kapcsolatban különben az jut eszembe, hogy a magyar irodalom veszélyben van, mert rohamosan csökken az olvasók száma a fiatal generációkban. Régóta tanítok az egyetemen, ott is látom. A baj az, hogy az általános iskolában nem szeretetik meg az olvasást a gyerekekkel. Meggondolandó, nem kéne-e átírni egy csomó régi magyar irodalmi művet, például Jókai regényeit, hogy lehessen őket élvezni. A szavak felét a mai magyar gyerekek nem értik.« Érveljen a Spiró György által felvetett problémák mellett és/vagy ellen! Hivatkozzon olvasmányélményeire, olvasói tapasztalataira is!”

vegkoherencia szempontjából jelentős funkciót töltenek be. A diskurzusjelölők által a szövegben betöltött **funkciók** a következők:

- textuális:
 - ⇒ kapcsoló,
 - ⇒ újraformálást jelölő,
 - ⇒ összegzést jelölő;
- interakciós:
 - ⇒ az aktivált közös tudásra történő utalást jelölő;
- attitűdjelölő:
 - ⇒ tartalomhoz való viszonyulást jelölő,
 - ⇒ érték kifejező.

A **textuális funkción** belül az újraformálás szerepe (1–4) a szövegegységek közötti interpretáció, a megelőző szövegegység értelmezését teszi pontosabbá (Dömötör 2008: 430). Az **újraformálás** fent említett példáinak esetében érdemes megvizsgálni, hogy – a fraseri definíciót alapul véve – az S2 szegmens a diskurzusjelölőt megelőző S1 szegmens jelentéséhez mennyit tesz hozzá. Az (1)-es és (2)-es példák esetében az újraformálás újraértelmezést jelent, míg a (3) és a (4) esetében a diskurzusjelölő a megelőző szövegegység kiegészítését jelenti.

- (1) *Magyarán nem tudják elképzelni, amit olvasnak, ezért nem tudják élvezni azt.*
- (2) *Valóban: a régi magyar alkotásokat régi magyar nyelvhasználat jellemzi, ami sokszor nehezen érthető.*
- (3) *Azonban, mint már említettem, ezek kialakulásában, fejlődésének irányának meghatározásában a legnagyobb szerepe a szülőknek kell, hogy legyen, a gyerek fiatalkori nevelése során, ám törekednie kell, hogy irodalmi ízlését önállóan alakítsa ki.*
- (4) *Az irodalom ugyan nem tűnik el; de csökken az általános műveltség szintje, egyre kevesebb az olvasó; egyre elterjedtebb a „majd megnézem a neten” – hozzáállás (tegyük hozzá, a társadalom műveltségéről pozitív képet fest például a wikipedia, de ez sajnos nem valós kép) és az Eco által felvázolt „túlolvasás” is inkább szellemes eszme-futtatás, mint valós jelenség.*

A textuális funkció a szöveg értelmi tagolódására, szegmentálására is irányíthatja a figyelmet, az (5) és a (6) példákban a **kapcsoló** funkció válik hangsúlyossá:

- (5) *Részint azért, mert nekem, illetve rólam szól, részint pedig azért, mert egy felnőtt, egy irodalmár mondja el a véleményét rólunk fiatalokról, laikusokról, azaz egyszerű olvasókról.*
- (6) *Esszémben erre kívánok reflektálni mind a közoktatás, mind rohanó világunk tükrében.*

A textuális funkción belül az egyik leggyakoribb funkció a kapcsoló funkció, amelyet leginkább kötőszók töltenek be.⁸ A diskurzusjelölő kapcsoló funkciója lehet el-
lentés (7), oksági (8), valamint magyarázó (9) viszonyt kifejező:

- (7) *Viszont ezzel az olvasás legfőbb lényegét söprik el, mégpedig a képzelőerő használatát.*
- (8) *Tehát az emberek változó nézőpontjainak is köze lehet az olvasás visszaeséséhez, és így nemhogy az általános iskolában, de még az otthonukban sem szerettetik meg velük az olvasást.*
- (9) *Persze a diákok vonakodása is érthető.*

Az **összegző** funkció a (10) és a (11) példákban szereplő diskurzusjelölők esetében:

- (10) *Egy szó mint száz, az olvasás fontosságát vissza kell ültetni az emberek szokásai közé.*
- (11) *Mi tehát a megoldás?*

A textuális funkció mellett az **interakciós funkció** jelenti a diskurzusjelölők második funkcionális csoportját. Ezen a funkción belül az **aktivált közös tudásra történő utalás** jelenik meg leggyakrabban, T/1. személyű igealakok (12–16) által.

- (12) *A középkorban (főleg a korai szakaszán), a népesség jelentéktelen hányada (kezdetben 1–2%, majd 8%) volt a népesség olvasni tudók aránya, és mint tudjuk, abban a korban nap-naposak voltak a csatározások, és harcok.*
- (13) *Okafogyott lenne azonban a problémát kizárólag az iskola hatáskörébe tartozó jelenségként föltüntetni, ugyanis, mint tudjuk, a fiatalok nevelése elsősorban otthon, és nem az iskolában dől el.*
- (14) *Arról se feledkezzünk meg, hogy egy ilyen lépés etikai kérdéseket is felvet.*
- (15) *Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a tanároknak napról napra nehezebb a dolguk.*
- (16) *Láthatjuk tehát, hogy mik idézték elő a problémát. A következőkben pedig ezekre próbálok megoldást találni.*

A T/1. személyű igealakok mellett a T/3. személyű igealakok is betölthetik az aktivált közös tudásra történő utalás funkcióját (17–18).

⁸ Vitatott terület, hogy a kötőszók diskurzusjelölőként történő értelmezése a szófaj minden elemére vonatkozik-e, hiszen a diskurzusjelölők – tágabb értelemben vett – meghatározásának lényege éppen a diskurzusszegmensek összekapcsolásában rejlik, és prototipikus sajátossága e csoportnak ez a funkció.

- (17) *Úgy gondolják sokan, hogy a ház összképét rontja a könyvek látványa, és ez is befolyással lehet a gyerekekre, ugyanis hiába szeretne olvasni, ha nincs mit.*
- (18) *Sokan úgy gondolják, minek olvasni, hiszen mindent megtudhatnak a tévéből.*

Az attitűdjelölő funkció. A (19–20) példák esetében a **tartalomhoz való viszonyulás** kifejezői a diskurzusjelölők, az alábbi mondatokban a diskurzusjelölő az S2 szegmens tartalmát módosítja.

- (19) *A könnyebb érthetőség kedvéért különválasztom az irodalomolvasását, a kortársirodalom-olvasását és kevésbé értékesnek tartott művek olvasását.*
- (20) *Érdekes módon, amikor szükségem volt egy adott könyv ismeretére, megtaláltam azt az öt-hat órát, ami alatt el tudtam olvasni.*

A (21–31) példák azt mutatják, hogy a diskurzusjelölők **értékkifejező** funkciót is betölthetnek. E funkció két leggyakoribb kifejezési lehetősége a (21–26) példákban található *szerintem* típusú diskurzusjelölő, illetve a (27–31) példák mondást, valamint kifejezésattitűdöt jelentő igéi (Kiefer 2000: 226–8). A *szerintem* típusú diskurzusjelölők kifejtettségének mértéke változó, legtöbbször a *szerintem* fordul elő, de emellett testesebb nyelvi kifejezések is előfordulnak (23–26).

- (21) *Véleményem szerint nem csak a fiatal generációkra, de a felnőttekre is igaz ez; nem csak Magyarországon, de globálisan is.*
- (22) *Szerintem az lenne a megoldás a problémára, ha nem a teljes műveket olvastatnák el a diákokkal, hanem csak részleteket.*
- (23) *Az én véleményem szerint ezeknek a műveknek nem csak a történetük lényeges, hanem a stílus, amiben meg lettek írva.*
- (24) *Nyilvánvaló, hogy lehetetlen kiválasztani olyan olvasmányt, mely mindenkinek tetszik, de személyes véleményem szerint újítani lehetne ezen a téren is [...]*
- (25) *Az én személyes meglátásom szerint a fiatalok igenis szeretnek olvasni, és nem itt keresendő a probléma.*
- (26) *Az én álláspontom szerint nem műveket kéne „átírni”, sokkal inkább műveket kéne kicserélni.*

Az értékkifejező diskurzusjelölők másik nagy csoportja (27–31) a **mondást jelentő**, E/1. személyű igék, mint a *vall*, valamint a **kijelentésattitűdöt kifejező igék**: *vél, lát, ért, gondol*. Ezekben az esetekben a diskurzusjelölők a metapragmatikai tudatosság jelzései is, hiszen a szövegalkotó saját beszédtevékenységére reflektál (Tátrai 2010: 179–80).

- (27) *Részben, mert úgy vélem, az általa feltárt probléma valós és létező, azonban az általa kínált megoldást, mint diák, akinek volt szerencséje*

megismerni korunk Magyarországnak irodalomtatását, nem tartom célravezetőnek.

- (28) *Ezt úgy értem, hogy a jó tanmenet olyan műveket tartalmaz, amelyek érdekeseek a kisebb korosztály számára is.*
- (29) *Ahogy én látom, a mai magyar irodalomban egyre-másra bukkannak fel olyan tehetségek, akikre ötven év elteltével is büszkék lehetünk.*
- (30) *Én úgy vallom, hogy inkább elolvasom az adott könyvet, hiszen enélkül nem tudom értelmezni a szöveget, a szövegben szereplő szavakat, és ha az idegennek tűnő szavak szövegbeni gyakoriságát nem tapasztalom az évek során, a megértés nehezebbé válik.*
- (31) *Úgy gondolom, az első megoldás célszerűbb lenne, mert a nyelv folyamatosan változik: átvesz szavakat, kifejezéseket más nyelvekből, a keveset használt elemek feledésbe merülnek és bizonyos fokig ez így van rendjén.*

Az attitűdjelölő funkció előfordulhat olyan esetben is, amelyben az érték kifejező és a kifejezésattitűdöt kifejező ige egymás mellett áll (32).

- (32) *Személy szerint nem értek egyet az író úr által felvetett problémával, se az általa elképzelt megoldással, ti. a régi művek átírásának gondolatával.*

A diskurzusjelölők eddig felsorolt funkciói mellett olyan esetekkel is számolni kell az érvelő érettségi dolgozatokban, amelyekben **több diskurzusjelölő** fordul elő, azaz egy mondaton belül több diskurzusjelölő is szerepel különböző funkciókban, egymással párhuzamosan. Így a **textuális és interakciós** funkció (33–34). Mindkét példa esetében a kapcsoló funkcióhoz az aktivált közös tudásra történő utalás társul.

- (33) *A legjelentősebb ok mindközül a szórakoztató elektronika előretörése, terjedése, illetve joggal állíthatjuk, hogy a 21. század az elektronika százada.*
- (34) *A tananyag sokszor politikai célokat szolgálhat (lásd régebben), így nem mondhatjuk, hogy az olvasmányok eldöntése teljesen „liberális” okon folyik.*

A **textuális**, ezen belül az összegző funkció mellett az **attitűdjelölő** funkció is megjelenhet, T/1. és E/1. személyű mondatot jelentő igékkel (35–8).

- (35) *Összességében elmondhatjuk, hogy a magyar irodalom valóban veszélynek van kitéve, viszont a megfelelő megoldások kidolgozásával ez a veszély mérsékelhető, visszaszorítható.*
- (36) *Összegezvén úgy vélem, hogy az olvasás szeretete, a művelődés fontossága korunkban semmit nem veszített értékéből, sőt egyre fontosabbá válik a mindennapi életünk során is.*

- (37) *Összefoglalva írásomat elmondhatom, hogy főleg Spiró György megállapítása mellett érveltem, néhol kiegészítve azt.*
- (38) *Összességében tehát Spiró György olvasókról tett megállapításai szerintem helytállóak, azonban a klasszikusok problémájának megoldásában és a magyar irodalom helyzetében különbözik az álláspontunk.*

A textuális funkció egy másik fajtája, a kapcsoló funkció is társulhat az attitűdjelölő funkció mellé (39–40).

- (39) *Hogy egy újabb, személyesebb példát említsek: körülbelül hét-nyolc éves lehettem, amikor karácsonyra megkaptam Zrínyi Miklós Szigeti veszedelmét és Homérosz Odüsszeiáját.*
- (40) *Egyetértek az író feltevésével, azonban véleményem szerint a probléma orvoslására számos egyéb lehetőség is kínálkozik.*

4. A diskurzusjelölők funkcióinak kategorizációját követően azt is érdemes megvizsgálni, hogy milyen eloszlásban szerepelnek a funkciók a szövegek bevezetés – tárgyalás – befejezés szövegegységeiben, mi jellemzi hatókörüket és kifejtettségük mértékét, valamint azt is, hogy hogyan befolyásolják a szövegek perspektívátságát, ezzel összefüggésben mi jellemzi a nézőpontoszerkezetet, mennyiben jelenik meg a szubjektívizáció.

A funkciók eloszlását a szövegek **bevezetés – tárgyalás – befejezés** szövegegységeiben a következők jellemzik: a bevezetésben a textuális, kapcsoló, valamint az újraformálást jelölő funkció mellett az attitűdjelölő, mind a *szerintem* típusú, mind pedig a mondást jelentő igék jelennek meg nagy számban. A tárgyalás szövegegységében a diskurzusjelölők valamennyi funkciója szerephez jut, ezeken belül a leggyakrabban a textuális és az attitűdjelölő funkciókkal rendelkező diskurzusjelölők fordulnak elő. A befejezés szövegegységének legtipikusabb funkciói a textuális, összegzést jelölő, valamint az attitűdjelölő funkció, ez utóbbi a *szerintem* típusú diskurzusjelölők által valósul meg. A három szövegegység közül a diskurzusjelölők funkcióinak vonatkozásában a befejezés az, amelyben a leginkább tipikus együttállások figyelhetők meg: nemcsak a nyelvileg leginkább kifejtett diskurzusjelölők jelennek meg, hanem a több, egymástól különböző funkciójú diskurzusjelölők is, leggyakrabban a textuális, összegző és az attitűdjelölő funkciók.

A **hatókör** vonatkozásában a diskurzusjelölők funkcionális kategóriái közül a textuális funkció vizsgálható. Az újraformálás esetében a hatókör néhány mondat, a megelőző szövegegység újraértelmezése, illetve kiegészítése kisebb szövegegység esetében valósul meg, csakúgy, mint a kapcsoló funkció esetében: a diskurzusjelölők kisebb szövegegységekre vonatkoznak, hatókörüik ebben az esetben is csak néhány mondat terjedelmű. Nagyobb hatókörrel az összegző funkciójú diskurzusjelölők rendelkeznek. Mivel ez a funkció elsősorban a befejezés szövegegységében jelenik meg gyakran, hatóköre az addig leírtak egészére kiterjed. A diskurzusjelölők **kifejtettségének** mértékét illetően fontos kiemelni, hogy az egyszavas diskurzusjelölők fordulnak elő kisebb arányban, mint a többszavas, nyelvileg kifejtettebb diskurzusjelölők. A szöveg elrendeződésének vonatkozásában az különösen a befejezés

szövegegységében szembetűnő, ugyanis itt jelennek meg nemcsak a legtestesebb diskurzusjelölők, hanem azok az esetek is ebben a szövegegységben a leggyakrabban, amelyekben több diskurzusjelölő fordul elő más-más funkcióban.

A diskurzusjelölők szövegbeli eloszlásának, hatókörüknek és kifejtettségük mértékének bemutatása is hozzájárul a szövegtípus sajátosságának feltárásához, szövegtipológiai változóként történő vizsgálatuk során azonban a legszembetűnőbb sajátosság a **nézőpontoszerkezet** vonatkozásában állapítható meg. Azokban az esetekben, amelyekben a diskurzusjelölők a nézőpont kijelölésében is szerephez jutnak, a leggyakrabban a szövegalkotó kiindulópontját jelzik, mind a referenciális központ, mind a tudatosság szubjektuma maga a szövegalkotó. Ezekkel az esetekkel az attitűdjelölő funkciók kapcsán számolhatunk, amikor a diskurzusjelölők értékkifejező funkciót töltenek be a mondást jelentő, illetve a kifejezésattitűdöt kifejező igék E/1. személyű igék által, ahogyan ezt a (27–32) példák esetében láthattuk. Hasonló a nézőpont kijelölése azokban az esetekben is, amikor az attitűdjelölő funkcióhoz textuális, összegző funkció társul, mint a (36–37) mondatokban. A szövegalkotó a tudatosság szubjektumát másra is áthelyezi, az E/1. személyű múlt idejű igealakok által egy korábbi „én” az, akihez kötődik az aktív tudatosság, ez látható a textuális, újraformáló funkció esetében (3). A **perspektivizáció** egy további megvalósulásában a szövegalkotó a tudatosság szubjektumát a T/1. személyű igealakok által egy közösségre helyezi át, mint például a textuális, újraformáló funkció egy másik esetében (4), de leggyakrabban az interakciós funkció kapcsán, az aktivált közös tudásra történő utalás által (12–16). Az attitűdjelölő, értékkifejező funkció vonatkozásában fontos kiemelni, hogy a szövegalkotó szubjektív viszonyulását fejezi ki a szövegegység tartalmához, jelöltté teszi az azzal kapcsolatos kognitív attitűdjét, így ezek az esetek a **szubjektivizáció** eseteiként is értelmezhetők. Ezt jelezhetik a már említett E/1. személyű a mondást jelentő, illetve a kifejezésattitűdöt kifejező igék és az episztemikus modalitást kifejező nyelvi megoldások is, mint a *szerintem* típusú, az elemzett szövegekben nagy számban és változatos kifejtettségben előforduló diskurzusjelölők (21–26). Ezekben az esetekben a szövegalkotó azt is jelzi, hogy a mondottak érvényességéért ő vállal felelősséget.

5. A tanulmány célja a diskurzusjelölők érvelő érettségi szövegekben betöltött funkcióinak áttekintése volt. A kognitív szövegtipológia alapjául szolgáló szövegfogalom rövid bemutatását követően azokat a szempontokat vázoltam fel, amelyek mentén megragadhatóvá válnak egy szövegtípus sajátosságai. Az érvelő érettségi szövegtípus jellemzése után a diskurzusjelölők meghatározására és fő szövegbeli funkcióik megnevezésére került sor. Az elemzés arra világított rá, hogy az érvelő érettségi szövegtípusban mint monologikus, írásbeli, tervezett, szerkesztett és koherens szövegben nagy számban és változatos funkciókban fordulnak elő a diskurzusjelölők, kifejtettségük mértéke és hatókörük a szövegek bevezetés – tárgyalás – befejezés szövegegységeiben változatos, a nézőpontoszerkezet vonatkozásában legfontosabb sajátosságuk, hogy a szövegalkotó kiindulópontját jelzik.

SZAKIRODALOM

- Aijmer, Karin 2002. *English Discourse Particles. Evidence from Corpora*. John Benjamins, Philadelphia–Amsterdam.
- Antalné Szabó Ágnes – Kugler Nóra 2003. *Anyanyelvi tantárgy-pedagógiai témavázlatok*. Kézirat.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. Emlékeztető. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* III. Jelenkor, Pécs, 69–175.
- de Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang 2000 [1981]. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–64.
- Dér Csilla Ilona 2008a. Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? In: *Budapest Uráli Műhely 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó* (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005. január 11.). Konferenciakötet. <http://fgtort.nytud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf>.
- Dér Csilla Ilona 2008b. Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban. In: Sárdi Csilla (szerk.): *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában*. Pécs–Székesfehérvár, MANYE – Kodolányi János Főiskola, 444–50.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 293–303.
- Dömötör Adrienne 2008. A *hogy úgy mondjam* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–42.
- Fehér Erzsébet 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 27–63.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–52.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard 1998. The Function of Discourse Particles. A Study With Special Reference to Spoken Standard French. *Pragmatics & Beyond New Series* 53. John Benjamins, Philadelphia–Amsterdam, 65–90.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Paszkál 2004. Vélemény, véleményformálás: attitűdök szerepe a nevelésben. In: N. Kollár Katalin – Szabó Éva (szerk.): *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest, 369–92.
- Louwerse, Max M. – Mitchell, Heather Hite 2003. Towards a taxonomy of a set of discourse markers in dialog: A theoretical and computational linguistic account. *Discourse Processes* 35 (3): 199–239.
- N. Kollár Katalin – Szabó Éva (szerk.) 2004. *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rickheit, Gert – Strohner, Hans 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachverarbeitung. Modelle, Methoden, Ergebnisse*. UTB für Wissenschaft: Uni Taschenbücher; 1735. Francke, Tübingen, Basel.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse Markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Siepmann, Dirk 2005. *Discourse markers across languages. A contrastive study of second-level discourse markers in native and non-native text with implications for general and pedagogic lexicography*. Routledge, Abingdon–New York.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2010. *A pragmatika nézőpontja – a nézőpont pragmatikája*. Kézirat.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 63. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006a. Szövegtan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–74.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006b. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 63. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 41–8.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) 2008. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Traugott, Elizabeth C. 1995. *The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization*. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>

Kertes Patrícia

doktorandusz

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi
Tanszék

SUMMARY

Kertes, Patrícia

The function of discourse markers in argumentative essays

This paper discusses properties of the text type of argumentative essays written in partial fulfilment of secondary school leaving exams. Its particular aim is an investigation of the functions of discourse markers in those texts. The results reveal that in this text type, a monological, written, pre-planned, edited and coherent type of texts, discourse markers occur in large numbers and in a variety of functions (textual, attitudinal and interactional). The degrees of explicitness of discourse markers, as well as their scopes, vary in the text portions of introduction, discussion, and conclusion. With respect to perspective, their most important property is that they serve as points of departure for text creation.

Keywords: cognitive text typology, argumentative essay as a text type, discourse marker, textual function, attitudinal function, interactional function

Eltérő beszédpercepciós működések az iskoláskor kezdetén

Bevezetés

Az anyanyelv-elsajátítás folyamatának tanulmányozásában rendszerint nagyobb hangsúlyt kapnak a produkciós folyamatok, mint a beszédfeldolgozás működései. Lényegesen több ismeret és leírás található arról mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban, hogy a gyermekek milyen életkorokban hogyan öntik nyelvi formába a gondolataikat (pl. S. Meggyes 1981, Lengyel 1981, McNeill 1970, Pinker 1999, Regier 2005, Tomasello 2008). A beszédészlelési és beszédmegértési folyamatok vizsgálata különböző életkorúaknál az utóbbi évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe; jellemzően azonban egy-egy beszédpercepciós sajátosság vagy működéssorozat a vizsgáldások tárgya (Gósy 1989, 1984, 2005, Gósy–Horváth 2007, Markó 2007, Maassen–Groenen 1999, Bavin et al. 2005 stb.). Az atipikus beszédfejlődés megismerésének fokozódó igénye jobban ráirányította a figyelmet a beszédészlelés és a beszédértés, illetve a velük kapcsolatos működések (pl. verbális emlékezet) jelentőségére (pl. Gósy 2000, Horváth 2007a, Beke–Horváth 2010, Bóna 2007, Marton et al 2006). A beszédpercepciós teljesítmény és az olvasási nehézség, a tanulási zavarok, valamint a diszlexia szoros összefüggését számos vizsgálatban igazolták az anyanyelvtől függetlenül (McBride-Chang 1996, Schulte-Körne et al. 1999, Tallal–Gaab 2006, McArthur–Bishop 2001, Ramus 2003, Csépe 2006, Gósy et al. 2007, Imre 2007, Chiappe et al. 2004, Boets et al. 2007). Diszlexiás tüneteket még (értelemszerűen) nem mutató rizikó-kisiskolások neuropszichológiai vizsgálata azt mutatta, hogy nyelvi teljesítményük megegyezik, illetve nagyon hasonló a diagnosztizált diszlexiásokéhoz (Bitz et al. 2007). A vizsgált nyelvi mutatók tehát előjelzik a későbbi olvasástanulási problémákat. Az ilyen jellegű kutatásokban a tipikus működésekről a kontrollgyermek eredményei informálnak.

A beszédpercepciós mechanizmus elsajátítása a születéstől folyamatosan megy végbe (és bizonyos tekintetben életünk végéig tart). Három folyamat különíthető el benne: a feldolgozó funkció, az akusztikai forma, valamint a forma és a funkció összefüggéseinek elsajátítása (McWhinney 2004). Feltételezik, hogy a fejlődés során a tapasztalt információk sorozata tárolódik az idegrendszerben, és ezeket az információkat használja fel a gyermek percepciós viselkedésének különböző szakaszaiban. A tanulás ennek a folyamatnak meghatározó része (Lotto et al. 1997). A beszédfeldolgozás rejtetten működik (a felszínen csak a következményei jelennek meg), ezért a leírásához tesztelésen alapuló kísérleti adatok szükségesek; az elhangzott közlések feldolgozásának megítélése megfigyeléssel rendkívül bizony-

talán. A gyermekkel közölt beszédinformáció és a rá adott válasz diszharmonióit sugallhat olykor anélkül is, hogy az a beszédpercepció bármely folyamatának zavarát jelentené. A felszínen megjelenő reakciók ugyanakkor könnyen félreérthetők (a beszédmegértési zavar például figyelmetlenségnek tűnhet), ezért ezek a jelenségek vagy tünetek nem adnak pontos támpontot a háttérben zajló folyamatok működésére vonatkozóan.

Az anyanyelv-elsajátítás számos elméleti modellje közül az emergentizmus (Marchman 1997, MacWhinney 1998) közvetlenül alkalmazható magyarázatot kínál a beszédfeldolgozási folyamatok fejlődésére hatéves kort követően is. Az elmélet szerint a nyelvvelsajátítás a gyermek és a környezete folyamatos kölcsönhatásában alakul ki úgy, hogy a gyermek egyidejűleg integrálja a sokrétű akusztikai, nyelvi, szociális és kommunikatív kulcsokat a verbális interakciók sorozatában. Az életkorspecifikus beszédészlelés és beszédmegértés fejlődésének a kognitív változások csupán a lehetőségét teremtik meg, a folyamatos kommunikációs kölcsönhatások nélkül a kívánt működések nem fejlődnek megfelelő mértékben.

Az anyanyelv elsajátítása egyénenként többé-kevésbé változó módon megy végbe tipikus fejlődés esetén is. Az individuális különbségek igazoltan megvannak és kimutathatók a kezdetektől, és a nyelvvelsajátítás szinte minden területét érintik (Vihman et al. 1986, Fine–Lieven 1993). Az ezzel kapcsolatos kutatások főként a kora gyermekkorra irányulnak, illetve az atipikus fejlődésű gyermekek nyelvi teljesítményének elemzése során térnek ki az individuális eltérésekre. Nagycsoportos, angol anyanyelvű óvodások beszélgetéseit elemezve nagy különbségeket találtak a nyelv grammatikai, lexikai és egyéb jellemzőiben, ezek azonban nem voltak függetlenek az adott beszédhelyzettől (Michell 1982). A beszédmegértés egyéni különbségeit például nem elsősorban a grammatikai ismeretek eltéréseiben, hanem a rövid idejű memória kapacitásában tapasztalt különbségekben látják (Chipere 2003). Találhatók vizsgálatok csoportszinten például a lányok és a fiúk nyelvi különbségeit, illetőleg nyelvhasználati stratégiáikat illetően (pl. Wolf–Gow 1986, Huttenlocher et al. 1991, Shehadeh 1999, Bornstein et al. 2004, Horváth 2007b, Huszár 2010). A lányok és a fiúk közötti anyanyelv-elsajátítási eltéréseket sokféleképpen magyarázzák; az utóbbi évtizedekben hangsúlyosan került előtérbe az eltérő fiziológiai háttér. A lányok például a magasabb frekvenciákon jobban hallanak, mint a hasonlóan ép hallású fiúk (Sato et al. 1991, Morlet et al. 1996). Az agyi feldolgozásban is különbségeket igazoltak a nemek között (Phillips et al. 2001, Burmana et al. 2008). Ezek a tények magyarázni látszanak azt, illetőleg felvetik a lehetőségét annak, hogy választ kapjunk a lányok és a fiúk nyelvi teljesítményében és nyelvi stratégiáiban mutatkozó eltérésekre. Megítélésünk szerint nemtől függetlenül nagy a jelentőségük az egyéni anyanyelvi különbségeknek, mivel ezek – fennmaradásuk esetén az iskoláskor elején vagy későbbi életkorokban is – meghatározhatják a tanulási folyamatokat. Általánosan elfogadott nézet, hogy a kora gyermekkori anyanyelv-elsajátítási különbségek tipikus fejlődés esetén iskoláskorra nagymértékben csökkennek (Patterson 2008, Grizzle–Simms 2009). Az elvárható „hasonló” (bár közelebről nem meghatározott) anyanyelvi teljesítményszint teszi lehetővé az olvasás, írás megtanulását iskolai körülmények között. Ezt a hasonló teljesítményt a különböző kísérletekben kontrollként vizsgált gyermekcsoportok igazolni

is látszanak; kérdés azonban az, hogy ezekben az esetekben a „kontroll”-csoportok mennyire tükrözik a valóban tipikus fejlődésük teljesítményét, milyen mértékű volt az esetleges válogatás.

Korábbi kutatásokban azt tapasztalták, hogy még a tipikus fejlődésű gyermekek esetében is adathatóságok a beszédészlelés és a beszédmegértés elmaradásai (pl. Kocsis 1996, Gósy 1997, Szalai 1996, Markó 2007, Gósy–Horváth 2007). Két-száz nagycsoportos óvodás beszédpercepciók teljesítménye nagy részükön elmaradásokat mutatott, ezek azonban nem egyformán érintették az egyes folyamatokat és az egyes gyermekeket. A fonetikai észlelés és a mondatértés eredményei életkorspecifikusnak voltak mondhatók, míg a szeriális és a morfofonológiai észlelés, avagy a szövegértés jelentős zavarokat mutatott (Gósy–Horváth 2006a). Nem volt különbség a legjobb és a leggyengébb teljesítményt mutatók között a nemek tekintetében. Egy másik kutatásban ugyancsak tipikus fejlődésű gyermekek beszédpercepciók adatait tanulmányozták négy- és kilencéves kor között (Gósy–Horváth 2006b). A gyermekek egy részénél itt is igazolódtak az egyes folyamatokban jelentkező elmaradások. Felmerül a kérdés, hogy vajon egyes szociolingvisztikáinak tekinthető tényezőknél van-e, és ha igen, mekkora hatásuk a gyermekek anyanyelvi beszédfeldolgozására. A korábbi kutatásokban résztvevők különböző városokban és községekben éltek. Ha a település, valamint az iskola (tanító, tanítási módszer) tekintetében többé-kevésbé homogén kísérleti csoportot választunk, akkor a lehetséges változók számát csökkentjük, így pontosabb választ kaphatunk az egyéni különbségek alakulására azonos életkorban.

A pedagógus a mindennapokban azonos (hasonló) korú tanulócsoportot (osztályt) tanít, és feltételezi a nem nagy anyanyelvi különbségeket a gyermekek között. Nincsenek pontos adatok azonban arról, hogy valójában mekkorák az ugyanazon osztályban tanulók beszédfeldolgozási eltérései, amelyek ugyanakkor meghatározók az olvasás és az írás tanulásában és tanításában. Említettük, hogy rejtetten működő folyamatokról van szó, ennél fogva a tanítónak sem lehet biztos ismerete a gyermekek észlelési vagy megértési folyamatairól célzott teszteljárások adatai nélkül. A beszédészlelési nehézség következményesen negatív hatással van a fonológiai rendszer, a nyelvi tudatosság kialakulására és tipikus fejlődésére, mindez pedig az olvasás és az írás tanulásának zavarához vezet (Boets et al. 2008, 2011).

Kutatásunk célja ugyanazon osztályba járó elsős és másodikos tanulók egyéni beszédészlelési és beszédmegértési teljesítményének a vizsgálata. Kutatási kérdésünk kettős: egyfelől arra keresünk választ, hogy az iskoláskor elejére hogyan alakul az írott nyelv elsajátításához szükséges, meghatározó beszédpercepciók teljesítményszintje, másfelől hogy az anyanyelv-elsajátításra ható tényezők bizonyos szűkítésével kimutatható-e a fiatalabb életkorokban tapasztalt nagy beszédészlelési és beszédmegértési különbségek csökkenése. Korábbi kutatási eredményeink alapján (Gósy–Horváth 2006b) feltételeztük, hogy első osztályban még jelentős individuális eltéréseket fogunk találni néhány beszédfeldolgozási folyamatban, de a beszédpercepciók működései többsége hasonló és az adott életkornak megfelelő lesz a gyermekekönél. Feltételeztük továbbá, hogy az egyéni különbségek a második osztályosoknál tovább csökkennek, következésképpen az elsősökönél csoportszinten mutató jelentős percepciók hátrányok jóval kevésbé jelentkeznek a másodiko-

soknál. Hipotéziseinket két tényezőre alapozzuk. Egyrészt arra, hogy a beszédpercepció fejlődését az általános kognitív fejlődés is segíti, különösen a beszédmegértésben. Angol anyanyelvű gyermekeknél négy év elteltével szignifikáns különbséget találtak mind a beszédproblémás, mind a kontrollgyermek beszédpercepció mechanizmusában, és ezt a tényt az életkor növekedésével magyarázták (Bernstein–Stark 1985). Feltételezéseink másik tényezője az, hogy a beszédészlelés és a beszédmegértés fejlődését az azonos tanulási körülmények (ugyanazon tanító, tankönyv, tanítási módszer, közösség) pozitív hatásként tovább erősítik.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

Tipikus fejlődésű első és második osztályos gyermekek vettek részt a kísérletben; az elsősök átlagéletkora 7;3, a másodikosoké 8;5. A fiatalabb korcsoportban 21 lány és 19 fiú, az idősebb korcsoportban 18 lány és 22 fiú vett részt (osztályfokokként 40, összesen 80 gyermek). Valamennyien egynyelvűek (egynyelvű családokból), ép hallásúak, nem beszédhibásak. (A tesztfelvételhez a szülő minden esetben hozzájárult.) A szülők megoszlása az iskolázottság tekintetében mindkét évfolyamon hasonló volt. A tanulókat ugyanazon iskola két-két osztályából választottuk. Nem kerültek be a jelen kísérleti csoportba azok a gyermekek, akik nem voltak tipikus fejlődésűnek tekinthetők.

A kutatás módszere a beszédészlelés és a beszédmegértés vizsgálatára kifejlesztett és sztenderdizált GMP-diagnosztika volt (Gósy 1995/2006). Az észlelési folyamatok megítélésére a GMP2, GMP4, GMP5, GMP10, GMP17 és GMP18; a beszédmegértési folyamatok minősítésére a GMP12, GMP16 tesztek, a szókincsaktiválásra pedig a GMP11 szolgált. A mondatazonosítás zajban teszt (GMP2) a beszédészlelés akusztikai-fonetikai szintjének vizsgálatára alkalmas (ún. fehér zajjal elfedett 10 mondattal, a zaj/jel viszony 4 dB). A gyermek feladata az azonnali hangos ismétlés. Példa: *A repülőgép most szállt le.* Frekvenciaszűréssel torzított tíz mondat pontos ismétlése mutatja a fonetikai észlelés szintjét (GMP4). Példa: *A vonat nyolc órakor indul.* A hangszalagra rögzített mondatok frekvenciatartománya mintegy 1000 Hz-es sáv (2200–2700 Hz között, 36 dB/oktáv meredekségű szűrővel szűrve). A (morfo)fonológiai észlelés vizsgálatát sajátos szerkezetű, szókincsű és tartalmú, elhangzásukban mesterségesen meggyorsított mondatok (GMP5) ismételtetésével teszteltük. A mondatok részben szón belül, részben szóhatáron érvényesülő fonológiai koartikulációs folyamatok eredményeit tartalmazzák (hasonulások, hiátustöltés stb.). A természetes ejtésű, férfihanggal rögzített mondatokat az eredeti bemondás tempójához képest mintegy 25%-kal elektronikusan felgyorsítottuk (az így kialakított tempó átlaga 14 hang/s). A mondatok egy részének jelentése szándékosan nehezített, például *Őt is beidéztek a tárgyalásra?* A szeriális észlelést (GMP10) az elhangzás sorrendiségének pontos visszaadása alapján minősítjük. Tíz értelmetlen hangsor (pl. *menelékej, siszidami*) azonnali ismétlése a gyermek feladata. A szókincsaktiválás során (GMP11) a gyermeknek a *ma* és a *ke* kezdettel kell szavakat előhívnia. A szövegértést (GMP12) egy (adott életkornak megfelelő) mese meghallgatását követő úgynevezett ellenőrző kérdésekkel teszteltük.

teljük. A szemantikai, szintaktikai szerkezetek megértését, az ok-okozati viszony felismerését, illetőleg az asszociációs szint működését elemezzük. A mondatértési teszt (GMP16) az adott életkorban elvárt szemantikai sajátosságok ismeretéről és a grammatikai struktúrák feldolgozásáról nyújt felvilágosítást. A tíz tesztmondatnak, valamint a tőlük kismértékben eltérő másik mondatoknak megfelelő színes képek segítségével ellenőrizhető a mondatértés. A képek páronként megfelelnek egymásnak oly módon, hogy a közöttük lévő minimális eltérés képileg is megfogalmazható (pl. *A kislány megette volna a tortát, ha elérte volna a tálat / A kislány eléri a tálat*). A mondat elhangzását követően kell a gyermeknek a képpárok közül a megfelelőt kiválasztania. A beszédhang-differenciálás vizsgálatára szolgáló tesztben (GMP17) két-két értelmetlen hangsorról kell eldönteni az elhangzás után azonnal, hogy azonosak-e, vagy sem (pl. *móz/nóz, voka/vokka*). A transzformációs észlelés előjelzi a hang-betű megfeleltetés készségének kialakultságát (GMP18). A tesztben a gyermek feladata az, hogy 12 színes kis fakockát a megadott beszédhang(ok)nak és azok sorozatának megfeleltesse.

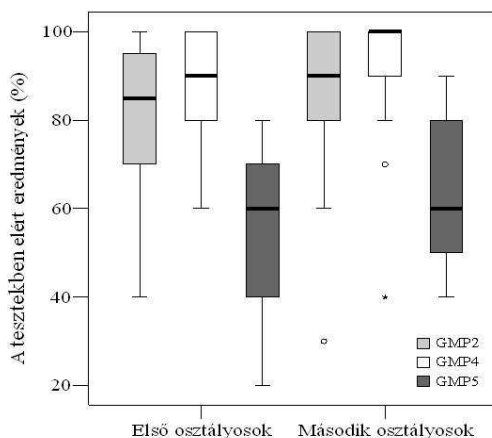
A tesztfelvétel csöndes szobában, délelőtt folyt (a teszteket minden gyermeknél ugyanaz a vizsgáló személy vette fel); az egyéni tesztfelvétel időtartama átlagosan 20 perc volt. Egy gyermek esetében mintegy 95 adatot kaptunk, a teljes adatmennyiség közel 7600; a tesztlapokon a részletes minőségi elemzéseket is rögzítettük (pl. hibatípusok, téves válaszok). A statisztikai elemzéseket az SPSS 13.0 és MATLAB 5.0 szoftverekkel végeztük. Minthogy az adatok nem voltak normál eloszlásúak, ezért a statisztikai feldolgozásban nem parametrikus tesztet használtunk.

Eredmények

Az akusztikai-fonetikai észlelésben (GMP2) az első osztályosok átlaga 81% (átlagos eltérés: 17,08), a másodikosok teljesítménye alig haladja ezt meg, átlaguk 83% (átlagos eltérés: 15,84). A két csoport között nem volt statisztikailag igazolható különbség (1. ábra). Az elsősök 25%-a, az egy évvel idősebbeknek pedig 32,5%-a teljesített életkorának megfelelően (100%-ot) a tesztben. Ez azt jelenti, hogy a gyermekek döntő többsége mindkét csoportban elmaradást mutat az akusztikai-fonetikai észlelésben. A jellegzetes típushibák a hosszabb, illetve bonyolultabb szerkezetű mondatok ismétlését érintik, például: *Az őzikét kergeti az oroszlán* (gyakori hiba a névelő egyeztetési problémája a követő szóval, avagy az alany és a tárgy felcserélése).

A fonetikai észlelés (GMP4) mindkét csoportban jobb eredményeket mutatott az akusztikai-fonetikai észleléshez képest: az elsősök átlaga 89%-ot, a másodikosoké 91% (az átlagos eltérés 10,22% és 12,71%). Az elsősök 32,5%-a, a másodikosok 55%-a produkált hibátlan teljesítményt. A két osztályfok közötti különbség ebben a tesztben sem volt szignifikáns (1. ábra). A gyermekek leggyakrabban a *Télen a medvék a barlangjukban alszanak* mondatnál tévesztettek (*barlangokban, barlangban*).

Az észlelést minősítő tesztek közül az iskolások a (morfo)fonológiai működéseket vizsgáló tesztben (GMP5) teljesítettek a leggyengébben. Az elsősök átlagosan 55%-ot (átlagos eltérés: 18,25), a másodikosok 62%-ot (átlagos eltérés: 16,04) produkáltak. A két csoport között kimutatható ugyan kismértékű életkori fejlődés, ezt azonban a statisztikai elemzések nem igazolták (1. ábra). A vizsgált iskolások tehát jelentős elmaradást mutatnak a (morfo)fonológiai észlelésben. Jellegzetes hibatípusok: a múlt idő jelének elhagyása (*Ki akart számot adni a munkájáról?* – *Ki akar számot adni a munkájáról?*); a toldalékmorféma elhagyása vagy hibája (*Őt is beidéztek a tárgyalásra?* – *Őt is beidéztek a tárgyalás?*, illetve *Őt is beidéztek a tárgyalásba?*). Nehéznek bizonyult az *Átkokat szórt mások fejére* mondat ismétlése, amelyre gyakran válasz sem érkezett.

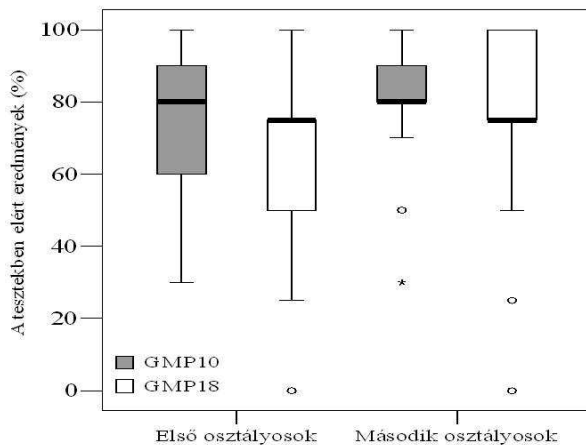

1. ábra

Az akusztikai, fonetikai és fonológiai észlelési teljesítmény

A sorrendiségi (szériális) észlelésben (GMP10) az elsősök átlagosan 77%-ot értek el (átlagos eltérés: 17,71), az egy évvel idősebbek átlagosan ugyan jobban teljesítettek (83%), továbbá csökkent a gyermekek helyes ismétlései közötti különbség is (átlagos eltérés: 14,35), de statisztikailag ez sem volt igazolható (2. ábra). Az első osztályosoknak csupán 15%-a érte el az elvárt 100%-ot, a másodikosoknál a hibátlanul teljesítők aránya alig nagyobb (20%). A 80 iskolás több mint 80%-a tehát kisebb-nagyobb elmaradással küzd a szeriális észlelésben. Az ismétlésekben gyakoriak voltak a sorrendiségi hibák (*menelékej – melenékej; jacolov – lacojov*), a hanghelyettesítések, a kihagyások (*kriszposztyüvan – kriszpruszgyüvan, krityó; vucsityó – vocsicso, vucsito*).

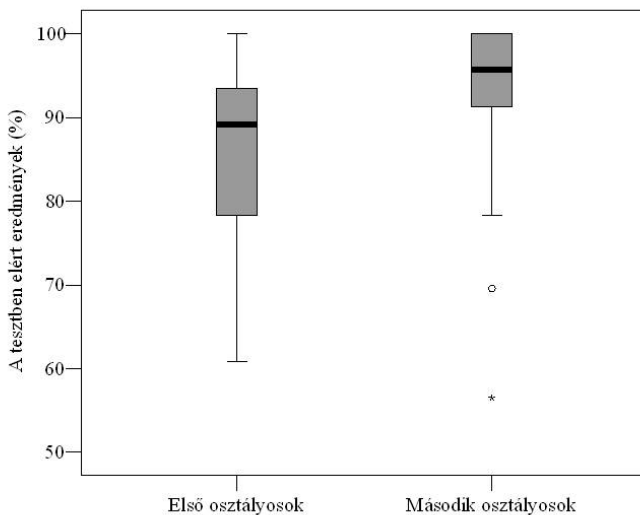
A transzformációs észlelés, vagyis a betű-hang megfeleltetési képesség ellenőrzésére szolgáló tesztben (GMP18) az elsősök átlagosan 63%-ot (átlagos eltérés: 31,00), a másodikosok pedig 75%-ot (átlagos eltérés: 25,94) értek el; a különbség a bizonyos fokú fejlődés ellenére sem szignifikáns (2. ábra). A fiatalabbaknak csupán egyötöde teljesített életkorának megfelelően; az egy évvel idősebbeknek pedig egyharmada.

2. ábra

A szeriális észlelés és a transzformációs észlelés eredményei

A beszédhang-differenciálást (GMP17) mérő tesztben az elsősök átlagosan 85,75%-ot, a másodikosok 93,36%-ot teljesítettek (átlagos eltérés: 10,41, ill. 8,63); tehát itt sem érte el minden gyermek az elvárható 100%-ot (3. ábra).

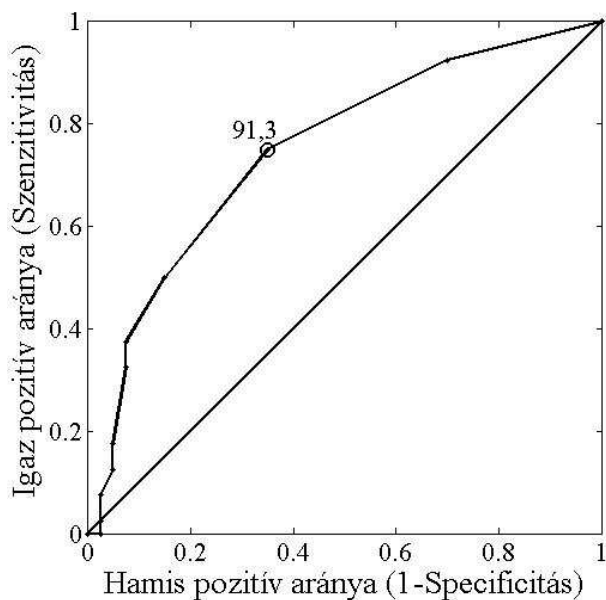

3. ábra

A beszédhang-differenciálás eredményei

Az elsősöknél három gyermek teljesített hibátlanul a negyvenből (7,5%), a másodikosoknál a tanulók majdnem egyharmada (30%), kétharmaduk pedig 90% fölött teljesített. A tévesztések során leggyakrabban a magán- és mássalhangzók fonoló-

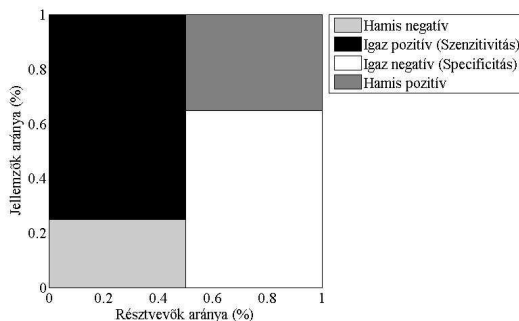
giai időtartamainak megítélésében hibáztak (*ib/ib* vagy *teggő/teggő*); de gyakran okozott nehézséget a pergőhang (*nazirú/nazilú*), illetve a palatális zárhangok megkülönböztetése (*agyóral/anyóra*). Ritkábban fordult elő a zöngésség/zöngétlenség téves azonosítása (*oszu/ozu*). Több tanuló különbözőnek ítélt azonos hangsorokat, ez a differenciálás bizonytalanságára utal (*nét/nét*). Az észlelést mérő tesztek közül ebben volt statisztikailag igazolható az életkori fejlődés az osztályfokok között (Mann–Whitney-teszt; $Z = -3,898$; $p < 0,001$). Elemeztük, hogy a két csoport tagjai a beszédhang-differenciálás alapján milyen mértékben különíthetők el egymástól. Ennek mérésére ROC-analízist (Receiver Operating Characteristic) végeztünk. Ezt a módszert kifejezetten osztályozó rendszerek összehasonlítására alkalmazzák, mert megmutatja, hogy egy adott ismertetőjegy milyen átlagos valószínűséggel tud elkülöníteni két különböző típusú elemet a választott küszöbértéktől függetlenül. A ROC-görbének az egyik nagyon fontos mérőszáma a görbe alatti terület: a nagyobb AUC-érték (Area Under Curve) jobb osztályozást jelent (Fawcett 2006). A ROC-analízis alapján a beszédhang-differenciálás jó paraméter az első és a második osztályos tanulók elkülönítésére, amelyet az AUC értéke is alátámaszt (0,748). A vágási pont a két csoport elkülönítésében a 91,3%-os beszédhang-differenciálási teljesítmény (4. ábra).

4. ábra

A beszédhang-differenciálás ROC-görbéje

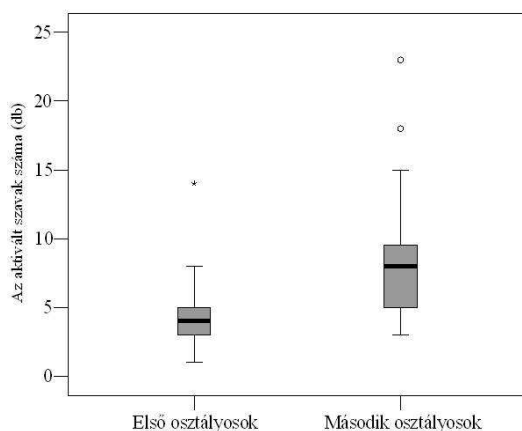
A ROC-analízisben kapott osztályozási mátrix alapján a 40 első osztályos tanuló közül 30, a második osztályosok közül 26 került helyes osztályba (5. ábra).

5. ábra

Az első és második osztályosok osztályozási mátrixa a beszédhang-differenciálás mint jellemző alapján

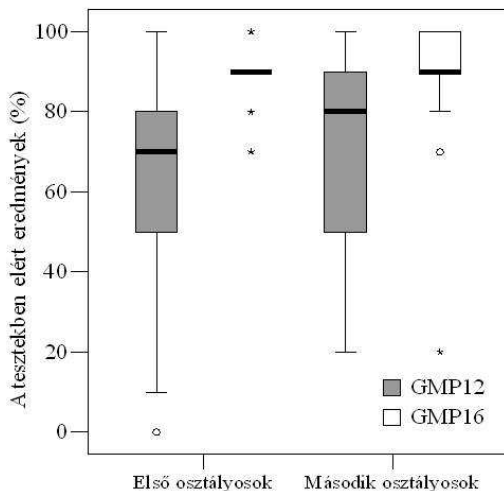
A szókincsaktiválási tesztben (GMP11) az első osztályosok átlaga 4,48 (átlagos eltérés: 2,12), vagyis leggyakrabban 4–5 szót aktiváltak az elvárható 7 helyett. A második osztályosok átlaga 8,23 (átlagos eltérés: 4,04), vagyis csoportszinten életkoruknak megfelelően teljesítettek. A két csoport között a különbség statisztikailag is szignifikáns ($[\chi^2(1, 80) = 27,199; p < 0,001]$) (vö. 6. ábra). A szókincsaktiválásban tehát bekövetkezik az életkori fejlődés az első és a második osztályosok között valószínűsíthetően a szókincset bővítő iskolai feladatok hatására. Ugyanakkor a csoportokon belüli egyéni különbségek nagyok; vannak olyan másodikos tanulók, akik alig vagy egyáltalán nem teljesítettek jobban ebben a tesztben, mint az egy évvel fiatalabbak, de olyanok is, akik a többszörösét hívták elő, mint az elsősök. Az elsősöknél egy, a másodikosoknál három szó volt a minimális teljesítmény; a maximális pedig 14, illetve 23 a két korosztályban. A legtöbb gyermek a *mama*, *majom*, *kenyér*, *keres* szavakat aktiválta. A ritkább lexémákat főleg a másodikosok említették: *maharadzsa*, *mar*, *marabu*, *maszk*, *makaróni*, *margó*, *kenguru*, *kerámia*, *kender*, *kelengye*, *kemence* stb.

6. ábra

A szókincsaktiválás eredményei

A mondatértést vizsgáló tesztben (GMP16) hét éves kortól 100% az elvárt teljesítmény tipikus fejlődés esetén. Az első osztályosok átlagosan 89%-ot, a másodikosok 90%-ot produkáltak (átlagos eltérés: 7,33, ill. 13,83); a különbség nem szignifikáns (7. ábra). A kisebbek egyötöde, az idősebbek 42,5%-a teljesített hibátlanul; de volt olyan másodikos, aki csak két mondatot tudott helyesen azonosítani a tízből. A legtöbb döntési nehézség meglehetősen egységesen az időviszonyokkal kapcsolatos (*Mielőtt a maci ivott, evett egy kicsit*), illetve a szokatlan szórendű mondat (*Nem a nyuszi vette föl a kockás nadrágot*) okozta a megértési problémát.

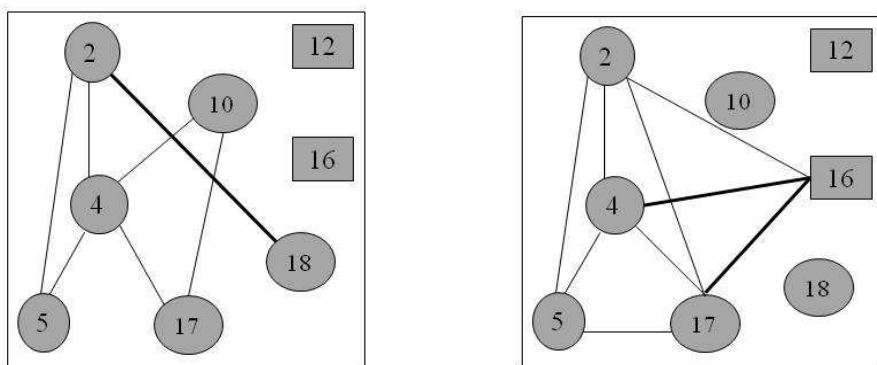
7. ábra

A mondat- és szövegértés eredményei

A GMP12 a szövegértést vizsgálja megértést ellenőrző kérdésekkel. A mondatértéshez képest a szövegértés mindkét csoportban alacsonyabb szinten működik; hosszabb szöveg feldolgozásához jóval komplexebb működésekre van szükség. Az első osztályosok a tíz kérdésből átlagosan hatra tudtak helyesen válaszolni (63%, átlagos eltérés: 23,52). A másodikosok valamivel jobban teljesítettek (71%, átlagos eltérés: 25,60). Az egyéni különbségek jelentősek mindkét csoportban. A kisebbeknél volt olyan tanuló, aki egyetlen megértést ellenőrző kérdésre sem tudott helyesen válaszolni, és ugyancsak egyetlen gyermek produkálta az elvárt 100%-ot. A másodikosoknál 20% volt a minimális teljesítmény; és csupán 22,5%-uk érte el az elvárt szintet. Jellegzetesen az összefüggés felismerésére vonatkozó kérdés okozta a legtöbb problémát. A részletek helyes megválaszolását időnként a gyermek fantáziája helyettesítette; a *csontot* vagy *galuskát főztek* jó válasz helyett egy gyermek *kaviárt* mondott, de előfordult a *levest*, *tejfölt* válasz is. A *lakodalom* szó több gyermeknek okozott lexikális előhívási nehézséget. Nemesgyszer a tanuló válasza a logika működését és nem a jó értést tükrözte, például az *erdőbe* válasz helyett *medvebarlangot* mondott; vagy az *igyekeztek elbújni* helyett *elrohantak* lett a válasz. Komoly szövegértési nehézségre utal, amikor a gyermek hibás válasza logikailag

sem illik a kérdéshez. A *Milyen állatokkal találkozott?* kérdésre adott válaszok: *semmilyen, senkivel*; avagy a *hidegre változott az idő* helyett azt mondta a tanuló, hogy *nagyon meleg volt vagy kijött a nyuszi*. A válaszadási „kényszer” következtében néha egyáltalán nincs kapcsolat a kérdés és a válasz között (például a helyes válasz: *Mert hűvös erdőben élnek*; a hibás válasz pedig: *A fák lombjai alatt aludnak*). Viszonylag ritkán fordult elő, hogy a gyermekek egyáltalán nem adtak választ a kérdésre.

Korábbi kutatási eredmények (Gósy–Horváth 2006a, 2006b) azt igazolták, hogy az egyes percepció folyamatok közötti kapcsolatok meghatározók a fejlődés szempontjából. A fejlődésnek a folyamatok önállósodásának az irányába kell mutatnia, vagyis az egyes percepció működések relatív függetlenedésének kell bekövetkeznie mintegy hétéves korra. Ez a függetlenedés csak akkor jön létre, ha a folyamatok maguk az életkornak megfelelően működnek. Az elmaradások, zavarok korlátozzák az önállósulást, ezáltal a beszédpercepció mechanizmus fejlődését. Elemeztük az észlelési és megértési folyamatok közötti összefüggéseket mindkét osztályfokban (korrelációelemzés, 8. ábra).

8. ábra

A percepció folyamatok összefüggései az első (bal) és a második osztályosoknál (jobb)

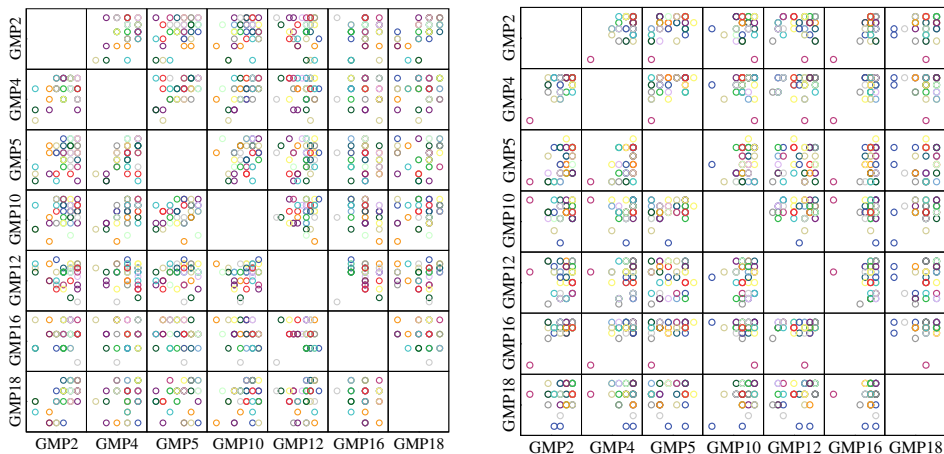
(A körök az észlelési, a téglalapok a megértési folyamatokat; a vékonyabb vonalak a közepesen erős, a vastagabbak pedig az erős korreláció meglétét reprezentálják)

Az elsősöknél hét összefüggést lehetett statisztikailag igazolni, egyetlen erős korrelációt találtunk az akusztikai-fonetikai észlelés és a transzformációs észlelés között. Az akusztikai-fonetikai és a fonológiai észlelési folyamatokkal kapcsolatban áll fenn a legtöbb korreláció, az értési folyamatok ugyanakkor már relatíve önállóan működnek. A fejlődés elvárt tendenciája az lenne, hogy az egy évvel idősebbeknél csökken az összefüggések száma, a folyamatok önállósulnak. Az eredmények ezzel szemben azt mutatták, hogy a másodikosoknál kettővel több összefüggést lehetett kimutatni a folyamatok között, vagyis nem következik be az önállósodás, sőt a folyamatok még nagyobb mértékben támaszkodnak egymásra. Ez feltehetően azal magyarázható, hogy második osztályban komplexebbek a tanulási folyamatok,

a beszédpercepció mechanizmus „igénybevétele” fokozottabb. Ennek következtében növekszik a nyelvi folyamatok terheltsége, nehezednek a feladatok, és ezeket csak az egymást támogató percepció folyamatok tudják biztosítani. Az akusztikai-fonetikai, a fonetikai, a fonológiai és a beszédhang-differenciálási működések nagymértékű egymás közti összefüggését, valamint a mondatértéssel is közepesen erős vagy erős korrelációt látunk. A másodikosoknál önállósodik azonban a szeriális és a transzformációs észlelés (nyilvánvaló összefüggésben az olvasással és az írással); a szövegértés ebben az életkorban is relatíve önállóan működik.

Az egyéni különbségek mintázata

Az eddigiekben az első és a második osztályba járó tanulók teljesítményét elemeztük az egyes felvett tesztek adatai alapján. Noha a szórásstartományok utalnak a nagy egyéni különbségekre, elrejtik az egyéni percepció mintázatot. Ez azt jelenti, hogy egy adott tanuló a különböző észlelési és megértési folyamatokban eltérően teljesíthet, és ezekre a különbségekre csak a csoporton belüli individuális teljesítmények összevető elemzése világíthat rá. Az egyes tesztekben kapott egyéni eredményeket mátrixban jelenítettük meg. Ez azt szemlélteti, hogy az elsősök percepció teljesítménye meglehetősen nagy szórást mutat, azaz nagyok az individuális különbségek, a másodikosoknál egyes folyamatokban csökkennek ugyan az egyéni különbségek, például az akusztikai-fonetikai észlelésben (GMP2) és a mondatértésben (GMP16), másokban ugyanakkor (morfofonológiai és transzformációs észlelés, szövegértés) megmaradnak a nagy individuális különbségek (9. ábra).

9. ábra

A percepció tesztek mátrixa az első (bal) és a második (jobb) osztályosoknál
 (A körök a gyermekeket szemléltetik, az egyes négyzetek vízszintes és függőleges „tengelye” a percepció teljesítményt szemlélteti, az értéktartomány: 0–100%)

Az egyéni percepciók mintázat pontosabb megismerése érdekében önkényesen kiválasztottunk három beszédészlelési folyamatot – az akusztikai-fonetikai (GMP2), a fonetikai (GMP4) és a morfofonológiai (GMP5) észlelést –, amelyek alapján csoportosítottuk a tanulókat. Mindkét osztályfokban három olyan eltérő összefüggést tapasztaltunk e folyamatok között, amelyek lehetőséget adtak a csoportosításra. Az *első csoportba* tartozó gyermekeknél (elsősök: 12 fő, másodikosok: 13 fő; 30%, ill. 32,5%) az akusztikai-fonetikai és a fonetikai észlelés életkori vagy közel életkori szintű volt, míg a morfofonológiai észlelés kismértékben elmaradt attól. Az első csoport teljesítménye a jelen vizsgálatban átlagosnak tekinthető. A *második csoportba* sorolható tanulók (elsősök: 16 fő, másodikosok: 9 fő; 40%, ill. 22,5%) mind az akusztikai-fonetikai, mind a morfofonológiai észlelésben kivétel nélkül alulteljesítettek, az utóbbiban általában nagyobb mértékben, a fonetikai észlelés néhányuknál jól működött (a többi tanulónál enyhe elmaradást láttunk). A második csoport teljesítménye kisebb-nagyobb mértékben átlag alattinak minősíthető. A *harmadik csoport* (elsősök: 12 fő, másodikosok: 18 fő; 30%, ill. 45%) eredményeire az volt a jellemző, hogy mindhárom tesztben elmaradást mutattak, az akusztikai-fonetikai és a morfofonológiai észlelésben jelentős volt az eltérésük az életkorukban elvárt teljesítménytől. Az ebbe a csoportba sorolt tanulók teljesítménye gyenge.

Az **első osztályosoknál** az *első csoportban* a tanulók felénél 1–1,5 év elmaradást tapasztaltunk a morfofonológiai észlelésben. Három tanuló teljesítménye a három-négy éves gyermekekére volt jellemző, hárman alig haladták meg a négyévesektől elvárt szintet. A fonetikai észlelés hét gyermeknél volt életkori szinten. A *második csoportba* sorolt gyermekek jellegzetesen 1–2 év elmaradást mutattak az akusztikai-fonetikai észlelésüket tekintve. Nyolc tanulónál a fonetikai észlelés hibátlanul működött, míg a többi nyolcnál 1–2 év elmaradás jelentkezett. Azoknál a gyermekeknél, akiknél a fonetikai észlelés az életkornak megfelelt, a morfofonológiai észlelés egy gyermeknél 1 év, hat gyermeknél 2–2,5 év, míg ismét egy gyermeknél 4 év elmaradást mutatott. A második csoporton belül percepciósan gyengébbek azok a tanulók, akiknél a fonetikai észlelés nem életkorspecifikus. A morfofonológiai észlelés ekkor négy gyermeknél 1,5–2 év, három gyermeknél 3 év, egy tanuló esetében pedig 4 év elmaradást mutatott. A *harmadik csoportban* a fonetikai észlelés mindössze egyetlen gyermeknél volt életkori szintű (a többieknél egy év elmaradást láttunk), de a morfofonológiai észlelés éppen őnála volt a leggyengébb. Az ebbe a csoportba került gyermekek közül négyen súlyosnak, heten pedig közepesúlyosnak minősíthető elmaradást mutattak az akusztikai-fonetikai és a morfofonológiai észlelésben. A kevésbé súlyos elmaradás az akusztikai-fonetikai észlelésben mintegy 2 évnyi, a morfofonológiai észlelésben pedig 2–3 évnyi (úgy, hogy a fonetikai észlelés megközelíti ugyan az életkori átlagot, de nem éri azt el). A súlyosabb elmaradás az akusztikai-fonetikai észlelésben 3–3,5 évet, a morfofonológiai észlelésben pedig 3–4 évet jelent (ismét úgy, hogy a fonetikai észlelés sem életkori szintű). A szeriális észlelés az első csoportban három gyermeknél közel 5 éves, négy gyermeknél 5 éves, további négyenél pedig közel 6 éves szintűnek adódott. Mindössze egyetlen gyermek érte el az életkorban elvárt teljesítményt. A második csoportban a jó fonetikai észlelés mellett öten elfogadható szeriális teljesítményt mutattak, egy tanulónál 2 év, két esetben pedig 3 év volt az elmaradás. Gyenge fone-

tikai észlelés esetén négy gyermek alig 4 éves szinten, további négy pedig alig 5 éves szinten teljesített. Megállapítható tehát, hogy a gyenge fonetikai észlelés együtt jár a gyenge sorozatészleléssel. A harmadik csoportban a várttal ellentétben három gyermek életkori szinten teljesített, két gyermek pedig megközelítette azt. Hat gyermeknél az 5 évesekre jellemző eredményt kaptuk, míg egy gyermek mintegy 3 év elmaradást mutatott. A transzformációs észlelés mindössze négy-négy gyermeknél volt életkori szintű az első és a második és egynél sem a harmadik csoportban. A beszédhangok differenciálásában az első csoportban egy gyermek nyolcszor, kettő ötször, a többiek négynél kevesebbszer tévesztettek. Ebben a tesztben csupán egyetlen kirívó eredmény adódott, egy tanuló összes hibáinak száma 12 lett (52,1%). A második csoportban ketten oldották meg a tesztet hibátlanul, ketten 5 és egy tanuló 6 hibát vétett; a többiek itt is négynél kevesebbszer tévesztettek. A harmadik csoportban lévők között nagyobbak az egyéni különbségek. Egyetlen gyermek teljesített csak hibátlanul, négyen háromszor vagy kevesebbszer tévesztettek, a többi tanuló azonban ötnél több hibát vétett, akadt 7, 8, sőt 9 hiba is.

A beszédészlelési folyamatok alapján kialakított csoportokban elemeztük a gyermekek mondatértését és szövegértését. Az **első osztályosoknál** az *első csoportban* hét gyermek megközelítette az elvárt szövegértési szintet. Két gyermek 1,5 év elmaradást mutatott, míg másik kettő az elhangzott mese harmadát sem értette meg. Egy tanuló egyetlen kérdésre sem tudott megfelelő választ adni. A mondatértésben két gyermek eredménye volt hibátlan, kilencen egyetlen hibát vétettek, és egyetlen gyermek teljesítménye mutatott több mint 1 év elmaradást. A szókincsaktiválásban két gyermek életkori teljesítményt, ketten 5 éves szintűt, a többiek a 6 évesekre jellemző szintet mutatták. A *második csoportba* sorolt gyermekek közül hétnek a szövegértése 1,5 év, kettő 1 év elmaradást mutatott, egy gyermek pedig életkori szinten teljesített. Öt gyermek szövegértése azonban nem érte el az 5 éves korban elvárt szintet sem, egy tanuló gyakorlatilag semmit nem értett meg az elhangzottakból. Tizenhárom gyermek mondatértése életkori vagy közel életkori szintű volt, hárman mutattak 1 év elmaradást. A szókincsaktiválásban tizenháromnál tapasztaltunk 1 év elmaradást, három tanuló pedig életkori teljesítményt mutatott. A *harmadik csoportban* három gyermek szövegértése volt elfogadható, háromé a 6 évesekének megfelelő teljesítményű volt. Hat tanuló ugyanakkor az 5 évesek elvárt teljesítményét sem érte el (csak megközelítette). A mondatértési tesztet ketten hibátlanul, öten egy hibával oldották meg. További öt gyermek teljesítményében volt 1 év elmaradás. A szókincs aktiválásában egyetlen gyermek sem érte el az életkori szintet, 1 év elmaradást nyolcan mutattak, egy tanuló pedig 5 éves szinten teljesített.

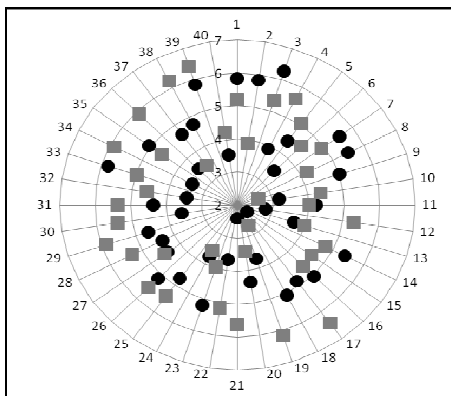
A **második osztályosoknál** az *első csoportban* a fonetikai észlelésben három tanuló kivételével életkori szinten teljesítettek a gyermekek. A morfofonológiai észlelésben azonban nyolcan mintegy 2 évnyi, öten közel 4 évnyi elmaradást mutattak. A szeriális észlelés három tanulónál hibátlan, kettőnél csaknem életkori szintű volt. Az összes többi gyermek nem érte el a 6 éves korban elvárt szintet. A transzformációs észlelésben csupán öten teljesítettek életkori szinten (nyolcan nem). A beszédhang-differenciálásban hárman hibátlanul teljesítettek, a többi tanuló 1–2 hibát vétett, többségükben bizonytalanságra utalókat. A *második csoportban*

valamennyi gyermek fonetikai észlelése megfelelt az életkornak, a fonológiai észlelés azonban öt gyermeknél 2 év, négy gyermeknél pedig 3–3,5 évnyi elmaradást mutatott. Az akusztikai-fonetikai észlelésben három gyermek 2 évvel, kettő pedig 3 évvel gyengébben teljesített, mint az életkorában elvárt érték, a többiek megközelítették az életkori szintet. A csoportban egyetlen gyermek szeriális észlelése volt életkori, háromé az 5 éveseknél elvárt szintet sem érte el. A többiek egy hibával oldották meg a tesztet. A transzformációs észlelés négy gyermeknél volt hibátlan (ötnél 1–2 hiba adódott). A beszédhang-differenciálás négy gyermeknél volt hibátlan, ugyancsak négyen 1–3 hibával oldották meg a feladatot. Akadt egy olyan tanuló, aki hét esetben tévesztett. A *harmadik csoportban* a fonetikai észlelés minden tanulónál életkori szintű volt. Három gyermeknél az akusztikai-fonetikai és a morfofonológiai észlelés az 5 és 6 éves kor közötti teljesítményt mutatta, a többieknél (tizenöténél) e folyamatok valamelyike vagy mindkettő gyengébb értéket igazolt, mint az 5 éves korban elvárt teljesítmény. A szeriális észlelés jellegzetesen eltérő mintázatot mutatott csoportszinten. Négy gyermek sorozatészlelése jó volt, kettőé a 4 éves korban elvárt teljesítménnyel volt azonos. Hét gyermek nem érte el az 5 éves szintet, a többiek ennél kismértékben jobban teljesítettek. A transzformációs észlelésben öten, a beszédhang-differenciálásban pedig hatan hibátlanul teljesítettek. Ez utóbbiban egy tanulónak 10 hibája volt (43,4%), a többiek háromszor vagy annál kevesebbszer tévesztettek.

A szövegértés az *első csoportban* az alábbiak szerint alakult. Négy gyermek tökéletesen értette, értelmezte az elhangzott mesét. Egy tanuló mindössze három kérdésre tudott jól válaszolni. Négyen 7 éves szinten, négyen pedig 5 éves szinten értették meg a szöveget. A mondatértés hat gyermeknél hibátlan volt, a többieknél egy-egy tévesztés fordult elő. A szókincsaktiválásban négy gyermek 6 éves szinten teljesített, a többiek megfeleltek az életkorukban elvártaknak. A *második csoportban* a szövegértési tesztet három gyermek oldotta meg életkori szinten, ugyancsak hárman megközelítették azt, hárman azonban a 4–5 évesektől elvárt teljesítményt hozták. A mondatértés kevésbé differenciált, négy gyermek életkori, öten pedig 6–7 éves szinten teljesítettek. A szókincsaktiválásban hét gyermek teljesítménye jó volt, mindössze két tanulónál tapasztaltunk jelentősebb elmaradást. A *harmadik csoportban* a szövegértésben négy gyermek teljesített életkori szinten, hatan megközelítették azt, a többi gyermek mintegy 4 éves elmaradást mutatott. Nyolc gyermek mondatértése tökéletes volt, hatan egy-egy hibát ejtettek. Két-két tanuló 2, illetve 3 évvel gyengébben teljesített a társainál. A szókincsaktiválásban hét gyermek teljesített életkori szinten, egy gyermek 5, a többiek a 6 évesekre jellemző teljesítményt produkálták.

Megvizsgáltuk, hogy az egyes tanulók a percepciók teljesítményük alapján hogyan helyezkednek el egymáshoz képest. Az összehasonlításra a percepciók diagnosztika tesztjeit mint jellemzővektorokat használtuk. A távolságmérésre a leggyakrabban használt euklidészi távolságot alkalmaztuk (Sajtos–Mitev 2007). Jellemzően a másodikosok percepciók eredményei voltak jobbak, de vannak olyanok közöttük, akik az első osztályosokhoz hasonlóan teljesítenek. Természetesen akadnak olyan elsősök is, akik elérik a náluk idősebbek percepciók szintjét (10. ábra). A koncentrikus körökben szemléltetett egyéni eredmények egyrészt a nagy individuális kü-

lönbségeket igazolják, másrészt azt is láttatják, hogy az első és a második osztályosok jellemzően nem különülnek el egymástól.

10. ábra

A tanulók elhelyezkedése a percepció eredményeik alapján

(Az első osztályosokat a kör, a második osztályosokat a négyzet jelzi; a koncentrikus körök az eltérő teljesítmények reprezentáló euklideszi távolság értékei)

Következtetések

Az anyanyelv-elsajátításban jelentős egyéni eltérések tapasztalhatók tipikus fejlődés esetén is. Ezek az individuális különbségek a kezdetektől kimutathatók, és valamennyi nyelvi területet érinthetik. Az általános szakmai vélekedés szerint azonban az iskoláskorra ezek a különbségek nagymértékben csökkennek, illetve megszűnnek. Az első osztálytól többé-kevésbé homogénnek feltételezett gyermekcsoport tanulja az írott anyanyelvet. A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamataiban korábbi kutatások a vártnál jelentősebb egyéni különbségeket tártak fel, ezért ebben a kutatásban választ kerestünk arra, hogy 7–8 éves korban milyen egyéni mintázatot mutat a beszédpercepció anyanyelvi szintje. Az ugyanazon iskola első és második osztályába járó, tipikus fejlődésű gyermekek felméréseivel a nyelvelsajátítást esetleg befolyásoló tényezőket csökkentettük. Feltételeztük, hogy első osztályban ugyan még jelentős egyéni különbségeket fogunk találni, de a beszédpercepció működése többsége az életkornak megfelelő lesz. Feltételeztük továbbá, hogy az egyéni különbségek a másodikosoknál jelentős mértékben csökkennek.

Adataink nem, illetve csak részben igazolták a hipotéziseinket. Az első és a második osztályos tanulók beszédpercepció szintje majdnem valamennyi vizsgált folyamatban csoportszinten elmaradást mutat az életkorspecifikus teljesítménytől. Különösen érintett a (morfo)fonológiai, a szeriális észlelés és a szövegértés. A két életkori csoport között mindössze két tesztben, a beszédhangok differenciálásában és a szóaktiválásban volt kimutatható matematikailag igazolható különbség az idősebb tanulók javára. Noha a második osztályosok valamilyen mértékben job-

ban teljesítettek az elsősöknél a többi tesztben is, de ez a tény csak tendenciaként jelentkezett. Mindkét osztályfokban a feltételezettnél nagyobbak voltak az egyéni különbségek; és ezek nem mutattak valós eltérést az életkor függvényében. A beszédfeldolgozás egyes folyamataiban, például a fonetikai észlelésben vagy a mondatértésben kisebbek az egyéni különbségek, míg például a szeriális észlelésben vagy a szövegértésben nagyok. A különbségek években fejezhető ki. A percepció mintázat egyénenként változó mind a beszédészlelésben, mind a beszédmegértésben. Valamennyi folyamat tekintetbe vétele további eltérő mintázatokat eredményezett.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a vizsgált gyermekek anyanyelv-elsajátításának fejlődése a beszédpercepció több területén oly mértékben különböző, hogy a csoport nem tekinthető homogénnek. Ez a tanítás több tartalmi és módszertani problémáját veti fel az adott körülmények között. Első és második osztályban mindez érinti az olvasás, az írás és a helyesírás tanítását, valamint tanulását, következményesen pedig felelős az esetleges kudarcokért, korai tanulási nehézségekért. A megoldás az írott anyanyelv tanításával párhuzamos, folyamatos és célzott beszédészlelési és beszédmegértési fejlesztés.

SZAKIRODALOM

- Bavin, Edith L.–Wilson, Peter H.–Maruff, Paul–Sleeman, Felicity 2005. Spatio-visual memory of children with specific language impairment: evidence for generalized processing problems. *Language and Communication Disorders* 40: 319–33.
- Beke András–Horváth Viktória 2010. A spontán beszéd fonetikai mintázata hallássérült gyermekeknél. (In: *Pszicholingvisztikai tanulmányok*, megjelenés alatt).
- Bernstein, Lynne E.–Stark, Rachel E. 1985. Speech Perception Development in Language-Impaired Children. A 4-Year Follow-Up Study. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 50: 21–30.
- Bitz, Ulrich–Gust, Kilian–Spitzer, Manfred–Kiefer, Marcus 2007. Phonological deficit in school children is reflected in the Mismatch Negativity. *Neuroreport* 18: 911–5.
- Boets, Bart–Wouters, Jan–van Wieringen, Astrid–Ghesquière, Pol 2007. Auditory processing, speech perception and phonological ability in pre-school children at high-risk for dyslexia: a longitudinal study of the auditory temporal processing theory. *Neuropsychologia* 45: 1608–20.
- Boets, Bart–Wouters, Jan–Wieringen, Astrid van–Smedt, Bert de–Ghesquière, Pol 2008. Modelling relations between sensory processing, speech perception, orthographic and phonological ability, and literacy achievement. *Brain and Language* 106: 29–40.
- Boets, Bart–Vandermosten, Maaike–Poelmans, Hanne–Luts, Heleen–Wouters, Jan–Ghesquière, Pol 2011. Preschool impairments in auditory processing and speech perception uniquely predict future reading problems. *Research in Developmental Disabilities* 32: 560–70.
- Bornstein, Marc H.–Hahn, Chun-Shin–Haynes, O. Maurice. 2004. Specific and general language performance across early childhood: Stability and gender considerations. *First Language* 24: 267–304.
- Bóna Judit 2007. Beszédképzés és beszédhallás összefüggése beszédhibásoknál (4–5 éves korban). In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol, Budapest, 114–24.

- Burmana, Douglas D.–Bitan, Tali–Bootha, James R. 2008. Sex differences in neural processing of language among children. *Neuropsychologia* 46: 1349–62.
- Chiappe, Penny–Chiappe, Dan L.–Gottardo, Alexandra 2004. Vocabulary, context, and speech perception among good and poor readers'. *Educational Psychology* 24 (6): 825–43.
- Chipere, Ngoni 2003. *Understanding Complex Sentences. Native Speaker Variation in Syntactic Competence*. Macmillan, New York.
- Csépe Valéria 2006. *Az olvasó agy*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fawcett, Tom 2006. An introduction to ROC analysis. *Pattern Recognition Letters* 27: 861–74.
- Fine, Julian M.–Lieven, Elena V. M. 1993. Reanalysing rote-learned phrases: individual differences in the transition to multi-word speech. *Journal of Child Language* 20: 551–71.
- Gósy Mária 1984. A beszédmegértés kezdetei. *Nyelvtudományi Közlemények* LXXXVI: 23–34.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária 1996. A szeriális észlelés fejlődése és zavarai. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Nikol, Budapest, 83–100.
- Gósy Mária 2000. *A hallástól a tanulásig*. Nikol, Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1995/2006. *GMP-diagnosztika*. Nikol, Budapest.
- Gósy Mária–Horváth Viktória 2006a. A percepció folyamatok összefüggései hatéveseknél. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI: 25–42.
- Gósy Mária–Horváth Viktória 2006b. Beszédfeldolgozási folyamatok összefüggései gyermekkorban. *Magyar Nyelvőr* 4: 470–482.
- Gósy Mária–Horváth Viktória 2007. Óvodások és olvasási nehézséggel küzdő kisiskolások beszédhallása. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol, Budapest, 84–103.
- Gósy Mária–Gráci Tekla Etelka–Imre Angéla 2007. Olvasási nehézség és diszlexia a beszédpercepció tükrében. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol, Budapest, 214–29.
- Grizzle, Kenneth L.–Simms, Mark D. 2009. Language and learning: a discussion of typical and disordered development. *Curr Probl Pediatr Adolesc Health Care* 8: 168–89.
- Horváth Viktória 2007a. Megkésett beszédfejlődésű óvodások beszédfeldolgozási folyamatairól. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol, Budapest, 149–62.
- Horváth Viktória 2007b. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 3: 315–23.
- Huszár Ágnes 2010. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Huttenlocher, Janellen–Haight, Wendy–Bryk, Anthony–Seltzer, Michael–Lyons, Thomas 1991. Early vocabulary growth: Relation to language input and gender. *Developmental Psychology* 27: 236–48.
- Imre Angéla 1997. A beszédmegértés és az olvasás összefüggése. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol, Budapest, 184–201.
- Kocsis Judit 1996. Óvodáskorú gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési teljesítményének alakulása. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Nikol, Budapest, 100–22.
- Lengyel Zsolt 1981. *A gyermeknyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lotto, Andrew J.–Kluender, Keith R.–Holt, Lori L. 1997. Animal models of speech perception phenomena. *Chicago Linguistic Society* 33: 357–67.
- Maassen, Ben–Groenen, Peter (eds.) 1999. *Pathologies of speech and language*. Whurr Publishers, London.

- MacWhinney, Brian 1998. Models of the emergence of language. *Annual Review of Psychology* 49: 199–227.
- MacWhinney, Brian 2004. A unified model of language acquisition. In: Kroll, Judith F.–De Groot, Anette M. B. (eds): *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches*. Oxford University Press, Oxford, 49–67.
- Marchman, Virginia 1997. Models of language development: an emergentist perspective. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews* 3: 293–9.
- McArthur, Genevieve M.–Bishop, Dorothy V. 2001. Auditory perceptual processing in people with reading and oral language impairments: Current issues and recommendations. *Dyslexia* 7: 150–70.
- Markó Alexandra 2007. A mondat- és szövegértés jellemzői és összefüggése 6–9 éves korban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédszélési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol, Budapest, 285–300.
- Marton, Klára–Schwartz, Richard G.–Farkas, Lajos–Katsnelson, Valeriya 2006. Effect of sentence length and complexity on working memory performance in Hungarian children with specific language impairment (SLI): a cross-linguistic comparison. *International Journal of Language Communication Disorders* 41: 653–73.
- McBride-Chang, Catherine 1996. Models of speech perception and phonological processing in reading. *Child Development* 67: 1836–56.
- McNeill 1970. *The Acquisition of Language: The Study of Developmental Psycholinguistics*. Harper and Row, New York.
- Michell, Lynn 1982. Language styles of 10 nursery school children. *First Language* 3: 3–28.
- Morleta, Thierry–Perrin, Emmanuel–Durrant, John D.–Lapillonne, Alexandre–Ferber, Chantal–Duclaux, Roland–Putet, Guy–Collet, Lionel 1996. Development of cochlear active mechanisms in humans differs between gender. *Neuroscience Letters* 220: 49–52.
- Patterson Charlotte J. 2008. *Child Development*. McGraw-Hill, New York.
- Phillips, Michael–Lowe, Mark–Lurito, Joseph T.–Mathews, Vincent P.–Dzemidzic, Mario 2001. Temporal lobe activation demonstrates sex-based differences during passive listening. *Radiology* 220: 202–7.
- Pinker, Steven 1999. *A nyelvi ösztön*. Typotex, Budapest.
- Ramus, Franck 2003. Developmental dyslexia: Specific phonological deficit or general sensorimotor dysfunction? *Current Opinions in Neurobiology* 13: 212–8.
- Regier, Terry 2005. The emergence of words: Attentional learning in form and meaning. *Cognitive Science* 29: 819–65.
- S. Meggyes Klára 1981. A mondat- és szövegalkotás néhány sajátossága hatéves gyermek képleírásában. *Pszichológia* 1: 541–51.
- Sajtos László–Mitev Ariel 2007. *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Sato, Hiroaki–Sando, Isamu–Takahashi, Haruo 1991. Sexual dimorphism and development of the human cochlea. *Acta Otolaryngologica* 111: 1037–40.
- Schulte-Körne, G.–Deimel, W.–Bertling, J.–Renschmidt, H. 1999. The role of phonological awareness, speech perception, and auditory temporal processing for dyslexia. *European Child and Adolescent Psychiatry* 8: 28–34.
- Shehadeh, Ali 1999. Gender differences and equal opportunities in the ESL classroom. *ELT Journal* 53: 256–61.
- Szalai Enikő 1996. A lexikális hozzáférés ép és zavart folyamatai. *Beszédkutatás* 1996, 79–96.
- Tallal, Paula–Gaab, N. 2006. Dynamic auditory processing, musical experience and language development. *Trends in Neurosciences* 29: 382–390.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. MIT Press, Cambridge, MA.

- Vihman, Marilyn–Ferguson, Charles A.–Elberta, Mary 1986. Phonological development from babbling to speech: Common tendencies and individual differences. *Applied Psycholinguistics* 7: 3–40.
- Wolf, Maryanne–Gow, David 1986. A longitudinal investigation of gender differences in language and reading development. *First Language* 6: 81–110.

A szerzők köszönetüket fejezik ki Beke Andrásnak a statisztikai vizsgálatok elvégzésében nyújtott segítségével.

Gósy Mária – Horváth Viktória
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Gósy, Mária – Horváth, Viktória

Variation in perceptual processes at an early school age

In the study of first language acquisition, speech production processes usually enjoy more attention than operations of speech processing do. The study of speech perception and speech comprehension at various ages has only come to stand in the forefront of interest in the past few decades. First language acquisition takes place with individual differences even in cases of typical development; however, it is generally agreed that early childhood differences in language acquisition are largely diminished by the time children start their schooling. The aim of this paper is to study individual speech perception and comprehension performance of first and second graders attending the same school classes (with GMP diagnostics, involving 80 schoolchildren). The results suggest no significant change between first and second graders, except for a single speech perception subprocess. The two age groups do not exhibit significant differences with respect to speech comprehension, either, with the single exception of word activation. On the other hand, the analyses have shown very large individual differences whose extent significantly surpassed previous expectations. Individual differences within typical first language development in early childhood are levelled out to a much smaller extent than would be ideal for the acquisition or teaching of written language.

Keywords: schoolchildren's speech perception, individual differences, text comprehension, lexical activation

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királynéjára került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővizű forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkben származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkben származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkben származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván, Szentkirály és Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy.* [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak.* [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés.* [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés.* [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy lány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgyben* zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országgszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királynéjára került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királynéjára került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanuskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkben származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkben származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkben származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országgszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemics**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy lány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóors**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcval kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királynéjára került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván, Szentkirály és Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy.* [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak.* [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés.* [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés.* [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészkő és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királynéjára került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészkő és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván, Szentkirály és Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy.* [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak.* [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés.* [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés.* [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümege tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészkő és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyenként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sásкаи lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országgszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván, Szentkirály és Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy.* [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak.* [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés.* [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés.* [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészkő és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannonhalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkben származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkben származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkben származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejtítenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétet említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpör és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rétt említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent Istvánnal** és **Szent Lászlóval** kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országsgazerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emléket például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-rének* hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyenként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a belső külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatörödékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytörödemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármos dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monosló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A figura-alap viszony a nyelvben és a nyelvtudományban*

1. Bevezetés: a figura-alap viszony jelentősége a nyelvben és a nyelvtudományban

A figura-alap viszony, illetve a foregrounding (előtérbe helyezés/helyeződés) szövegbeli szerepére vonatkozó vizsgálatok jelentőségét Kocsány Piroska (2005: 48–49) egyik tanulmányában – Tolcsvai Nagy Gábor szövegmodelljéről szólva – a „telitalálat” kifejezéssel jellemzi. Ez a szó, azaz a „telitalálat” expresszív és ugyanakkor pontosan emeli ki azt a funkcionális kognitív szakirodalomból egyre inkább kirajzolódó tényt, hogy a figura-alap viszony a szövegvizsgálat meghatározó szempontjai között is különösen nagy figyelmet érdemel, lényegében nélkülözhetetlen elemzési szempont a szövegek komplexitásra törekvő leírásában, interpretációjában.

Az alábbiakban vázlatos, részben problémafelvető jelleggel a figura-alap viszony leírásának néhány aspektusát kívánom érinteni, egyelőre hangsúlyozottan nem összegző szándékkal, hanem csupán a jelen helyzetben különösképpen továbbgondolkodásra érdemesnek tűnő vonatkozások érintésével.

2. A figura-alap viszony nyelvészeti leírásának pszichológiai alapjairól

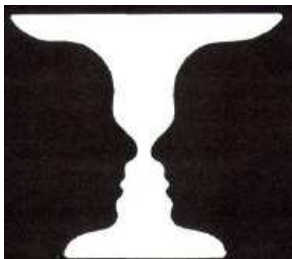
* A tanulmány az OTKA támogatásával, a 81315. sz., „Kognitív stilisztikai kutatás” című pályázat keretében készült.

Egyebek mellett például a MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora mint népi kategorizáció (folk categorization) is pontosan kifejezi azt a kognitív nyelvészetben tudományos módszertannal többszörösen kifejtett tényt, hogy a nyelvi műveletek az általános kognitív műveletek sorába tartoznak, illetve azt, hogy a kognitív műveletek különböző nagy típusai között, így például a nyelvi folyamatok és a vizuális érzékelés folyamatai között szoros analógia¹ van, az előbbiek sok szempontból az utóbbi folyamatok mintái alapján szerveződnek (vö. pl. Talmy „tér”- és Langacker „kép”-szemantikája; Talmy 2000, Langacker 2008; összefoglalóan l. pl. Wildgen 2008: 91–142). Elég itt olyan univerzális kognitív mechanizmusokra utalni, mint az analógia, a kategorizálás, a perspektivizáció – ide tartozik maga a figura-alap megkülönböztetés is. A langackeri kognitív grammatika nem állítja azt, hogy minden jelentés a téri vagy a vizuális érzékelésen alapul, de hangsúlyozza a „vizuális metafora” (visual metaphor) jelentőségét a nyelvelírásban, a jelentés megkonstruálásának modellezésében, és mint magyarázó érvényű fontos fogalmakat alkalmaz eredendően a téri és a vizuális érzékeléshez kötődő fogalmakat, például: fókuszálás, feltűnőség (prominencia), perspektíva (Langacker 2008: 55 és passim).

Törvényszerűnek tekinthető tehát, hogy a vizuális észlelés alapelveire vonatkozó általános pszichológiai eredmények jelentős szerepet kapnak a funkcionális kognitív nyelvészetben. A nyelvben megjelenő előtér-háttér viszony leírásának az előzményeit is leginkább az alaklélektanban (Gestaltpszichológia) találhatjuk meg.² Ennek a 19–20. század fordulóján létrejött pszichológiai irányzatnak, illetve ennek a pszichofizikai modellnek tágabb értelemben vett előzménye az az európai gondolkodás történetében nagy hagyományú gondolat, hogy az egészek meghaladják a részek pusztá összességét („az egész több, mint részeinek összessége”), ennek alapján azt hirdeti, hogy az egészek a részekhez képest elsődlegeseek. Közvetlen kiindulópontja az észlelésnek az elemi érzeteken túlmenő szerveződési folyamatai iránt felélénkült érdeklődés volt. A húszas években az irányzat kutatói (Wertheimer, Köhler és Koffka) az észlelés egészeivel (Gestalt) foglalkozva bizonyították, hogy észlelésünk mindig az egészek és viszonyok által van irányítva. A minket most mindekelőtt érdeklő előtér-háttér viszony szabályszerűségeire vonatkozóan leírták, hogy a tárgylátás előfeltétele, hogy az adott tárgyat annak háttérétől, valamint az együtt megjelenő tárgyakat egymástól elkülönítsük. Ezt a folyamatot nevezik perceptuális szegregációnak, illetve alakzat-háttér szegregációnak. A folyamat bemutatásakor – a mai pszichológiai szakmunkákat is követve ebben – Edgar Rubin kutatásaira is utalni kell (l. Rubin 1921). Rubin kísérletei bizonyították, hogy a látómező szerveződése „kényszerűen”, másképpen szólva: törvényszerűen megy végbe, azaz ha egy látási inger két vagy több elkülöníthető területet tartalmaz, akkor ezek között a figyelem (figyelemfelkeltés) szempontjából a következő különbség lép működésbe: egyfelől bizonyos rész(ek) előtérbe kerül(nek), a többi rész pedig háttér marad. Így egy előtérben álló figurát és egy e mögötti háttértartományt érzékelünk. Mindez legjobban az úgynevezett kétértelmű ábránál jelenik meg, ahol is a figura nem egyértelmű, a háttér és a figura felcserélődhet, mint azt Rubin híres ábrája, a Rubin-serleg is mutatja:

¹ Ugyanakkor nem éréktelen itt a különbségekre is utalni, így például arra, hogy a nyelvi műveletekben általában meghatározó az interakcionális, interszjektív jelleg, míg egy tárgy látási feldolgozása során eredendően más a helyzet.

² Az alaklélektan összefoglaló áttekintéséhez vö., illetve l. például: Pléh 1992: 158–71, Pléh 2000: 365–85, Kovács 2007: 166–7.

1. ábra
Rubin-serleg

A Rubin-serleg esetében a két alakzat a figura (vagyis központi tárgy) és a háttér funkcióját lényegében felváltva tölti be. A következő képen viszont már csak központi alakzat van, amit hol ennek látunk, hol annak:

2. ábra
Boring: Fiatal-idős nő

Meg kell jegyezni, hogy a figura-háttér jelensége nemcsak a vizuális ingerek esetében figyelhető meg, hanem a hangérzékelés, az ízlelés és más érzékek során is.

A nyelvi kommunikáció egészére vonatkoztathatónak, pontosabban a jelentés megkonstruálásának modellezéséhez és ezen belül a foregrounding értelmezéséhez is használhatóak tűnő szempontokat adnak a megértésre vonatkozó újabb pszichológiai kutatások is. Így a figyelem fókuszálásának, illetve a figura-alap viszonyának, a foregroundingnak a leírásához érdemes a megértési folyamat általános elveire is támaszkodni. Pléh (2006: 81) négy ilyen szabályszerűséget mutat be:

1. Az általánosítás elve szerint a hallottakat mindig besoroljuk valamilyen típusba. Ez érvényes a hangok szintjén és a magasabb szinteken, a nagyobb egységekre vonatkozóan is.

2. A statisztika és a szabályok viszonya mint elv azt jelenti, hogy a megértés során egyszerre támaszkodunk általános, az idegrendszer által leképezett statisztikai tényezőkre és sajátosan nyelvi szabályokra. Statisztikai alapú tényező például az, hogy a gyakoribb használatú szavakat könnyebben felismerjük. Szabályhoz kötődik például az, hogy egy tárgyias ige után egy tárgy mondatbeli jelenlétét várjuk el.

3. Alulról felfelé és felülről lefelé áramlás: ez az elv az ingerek és az elvárások „együttműködés”-ére és „vitá”-jára vonatkozik, például a viszonylag ritka szókezdő *pr* hangkapcsolat után az lehet az elvárás, hogy a folytatás *o* legyen, mivel több a *pro* résszel kezdődő szavunk, mint a *pr*-t más magánhangzóval folytató szerkezet, így ha például mégis a *pruszlik* vagy a *prűd* szó következik, akkor felül kell értelmezni az elvárásunkat.

4. A helyzethez igazodás és tanulás elve: a megértési rendszer folyamatos tanulásra van kényserítve. Ide tartozik például az, hogy állandóan új szavak kerülnek a nyelvbe, ezeket meg kell ismerünk, tanulunk, de természetesen ilyen értelemben az is „helyzethez igazodás”-nak és tanulásnak tekinthető, hogy a hallgató ráhangolódik az aktuális beszélő hangjára vagy szóhasználatára.

Mivel a nyelvi egységek (szimbolikus szerkezetek) feldolgozása, a jelentés konstruálása nagymértékben függ a begyakorlottság és az automatizáltság mértékétől, ezeknek az elveknek a figyelembevételével lényegében (legalábbis elméletileg) jól leírhatók a nyelvi kommunikáció egészen belül, legyen az szóbeli vagy írásbeli kommunikáció, olyan típusok, amelyek skalárisan nagyobb mentális erőfeszítést igényelnek, és ezáltal nagyobb figyelmet váltanak ki, és ez azt is jelenti, hogy ezek az egységek nagy valószínűséggel a figyelem előterébe kerülhetnek a jelentéskonstruálás folyamatában.

3. Az előtér-háttér viszony a recepcióesztétikában

Itt ugyan nincs mód részletezően kitérni a foregrounding fogalom recepcióesztétikai alkalmazásának és értelmezésének kérdéseire, de már csak azért sem szükségtelen legalább arra utalni, hogy ezen a területen is fontos szerepet kap az előtér-háttér dichotómia, a foregrounding jelensége, mert a recepcióesztétika bizonyos szempontjai a funkcionális kognitív stilisztikai megközelítés számára is tanulságokkal szolgálhatnak.

Iser nagy hatású, *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung* című munkájában fontos szerepet szán az előtér-háttér viszony bemutatásának (1994⁴: 155–61). Ezt a viszonyt az irodalmi „szövegstratégiák” között, az eltérés és a téma-horizont stratégiák mellett tárgyalja, de azt is kiemeli, hogy az előtér-háttér viszony mint a megértés centrális feltétele („zentrale Erfassungsbedingung”) minden szövegstratégia alapja (i. m. 161).

Itt kell még utalni a prágai strukturalista iskolához tartozó Jan Mukařovský (l. pl. 1932/2000), az újabb irodalomelméleti szakirodalomban is sokat idézett foregrounding fogalmára: Mukařovský modelljében a passzív, automatizálódott elemekkel állnak szemben az eltávolító, előtérbe helyezett elemek.

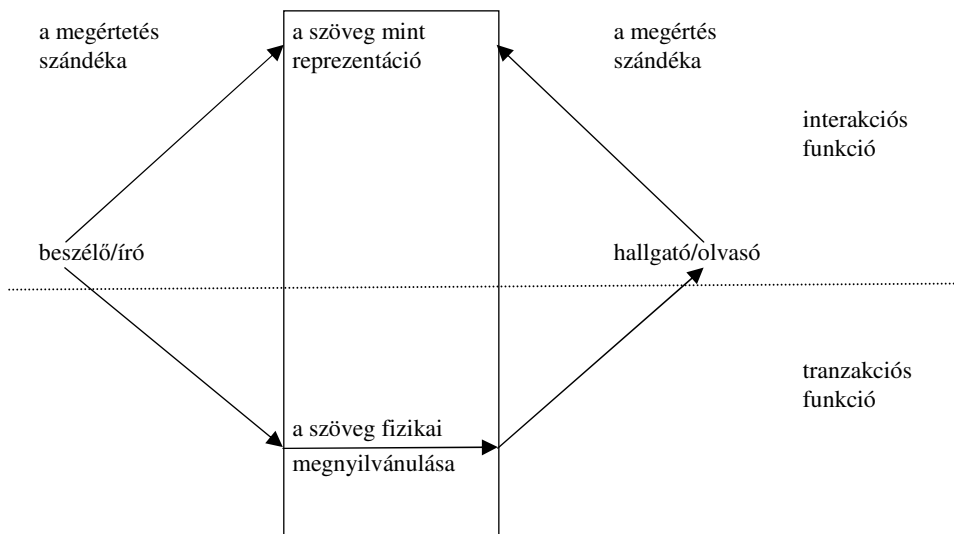
4. A figura-alap viszony funkcionális kognitív leírásának néhány aspektusáról

4.1. Ahhoz, hogy a figura-alap viszonyoknak a funkcionális kognitív nyelvleírásban betöltött szerepét akár megközelítően is fel tudjuk mérni, érdemes legalább röviden vázolni a funkcionális kognitív szövegfelfogás néhány olyan alaptételét, amely az itt vizsgált jelenség értelmezését, leírását közvetlenül vagy közvetett módon meghatározza. E modell (szövegfelfogás) összefoglaló bemutatásakor Tolcsvai Nagy Gábor munkáira támaszkodom (l. pl. Tolcsvai Nagy 1996, 2000, 2001, 2006, 2009 stb. – továbbvivő szakirodalommal).

A nyelvtudomány kognitív fordulatát jellemezve Tolcsvai Nagy (2000: 494) két elméleti és módszertani tényezőt emel ki: egyfelől a szemantika, az értelmi összetevő mondat- és szövegformáló szerepének előtérbe kerülését, másfelől azt, hogy a nyelvi egységek szerkezete mellett azonos hangsúlyt kapott azok feldolgozásának a folyamata, a műveleti oldal. Ez a két tényező határozhatja meg általánosságban a nyelvben megvalósuló figura-alap viszony, illetve a foregrounding további szövegtani-stilisztikai leírását is.

Kissé bővebben kifejtve a fent érintett elmélet és módszertan új szövegszemléletét: ez a modell a szöveget mint alapvetően nyelvi és értelmi műveletet és e művelet eredményét mutatja be, azaz a szöveg nyelvi formában megvalósuló értelmi egységként kap leírást. Maga a szöveg értelem szerkezete a szöveg létrehozásának és megértésének folyamatában jön létre a beszélőben vagy

a hallgatóban mint mentális modell. A szöveg mint művelet, vagyis az a mentális folyamat, amely a szövegstruktúrákat létrehozza és felismeri a szövegalkotásban vagy a szövegmegértésben, csak az interakció keretében értelmezhető. A nyelvi interakció sémáját az együttműködési alapelv kiemelésével Tolcsvai Nagy (1996: 42) ábrájával így mutathatjuk be:

3. ábra

A nyelvi interakció sémája Tolcsvai Nagy 1996 alapján

Az interakciónak ez a sémája szemléletesen mutat rá a figyelem(irányítás) és ezáltal a figura-alap viszony, illetve a foregrounding több meghatározó aspektusára: így például arra, hogy a figyelem-irányítással, illetve a figyelemmel összefüggő nyelvi jelenségek csak a dinamikus jelentésképzés keretében írhatók le; arra, hogy mindez megjelenhet a reprezentáció, a konceptualizáció sajátos módjaiban, illetve a szöveg fizikai megnyilvánulásának speciális formáiban (vö. Talmy 2007³), vagy például arra, hogy a foregrounding elemzéseiben is termékeny szempont lehet az együttműködési alapelv figyelembevétele, utóbbi értelemben a foregrounding műveletek „konstruktív hozzájárulás”-ok a jelentésképzéshez. Az interakcióból kiinduló alapokra épülő elemzés a tága értett pragmatika módszertanával, a kontextus figyelembevételével működtethető (vö. pl. Tátrai 2004).

A foregrounding leírásának egyik lehetséges aspektusa az is, hogy a szöveg különböző szintjeihez kötvé vizsgáljuk a jelenséget. Tolcsvai Nagy (2000: 498, vö. 2001: 48–9) például rámutat arra, hogy „a feltűnő, figuraként funkcionáló nyelvi egységek alapvető szerepet játszanak a szöveg mikroszintjén az elemi kapcsolás (megszokott elnevezésével a grammatikai kapcsolóelemek) kialakításában. Hasonlóképpen megjegyezhető, hogy a figura-alap megkülönböztetés nyelvi reprezentációja szerepet játszik a szövegtípusok elkülönítésében, így a cselekvéseket (szűkebb értelemben beszédaktusokat) is végrehajtó párbeszédekben nagyobb az aránya a figura jellegű nyelvi

³ Talmy (2007) *Attention Phenomena* című tanulmányában például a figyelem(irányítás) szempontjából előtérbe kerülő jelenségeket bemutatva ilyen kategóriákat vesz sorra: a morfémák tulajdonságain alapuló tényezők (Talmy a morféma fogalmát tágabban értelmezi a szokásosnál: idiómákat és bizonyos egyéb nyelvi szerkezeteket is beleért), morfológiai és szintaktikai tényezők, fonológiai tényezők stb.; ezek a tényezők természetesen kombinálódhatnak is.

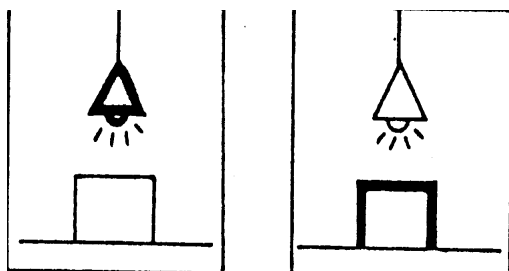
egységeknek, míg a monologikus szövegek egy részében (például a narrációkban, a történetmondásokban vagy a tudományos leírásokban) ellenkezőleg: az alap jellegű nyelvi egységek is gyakoriak”.

4.2. Ahogy azt Langacker (1988: 60–1, 1991: 27–32) alább idézendő, klasszikus „lámpapélda”-ja is bemutatja, a nyelv működésében döntő szerepe van a perspektívának. Több nyelvi struktúra, amelyeket más nyelvi modellben transzformáció eredményeként létrejött derivátumoknak vagy szinonimikusnak tartanak, lényegében az első- és a másodrendű figurák egymáshoz való viszonyának a megváltozásán, vagyis a foregrounding változásán alapul (vö. Bańcerowski 2000). A figura itt olyan alstruktúráként értendő, „amelyet »kiemelkedőként« észlelünk a többihez (az alaphoz) képest, amelynek különleges jelentősége van mint központi entitásnak, amely körül az egész észlelt dolog elrendeződik” (Langacker 1987: 120 – idézi Tolcsvai Nagy 1999: 161). Tehát az előtérbe helyeződés szempontjából különböznek az alábbi mondatok: ugyanis arról van szó, hogy az első mondatban a lámpa kerül az elsődleges figuraként előtérbe, a másodikban pedig az asztal:

(1) *A lámpa az asztal felett van.*

(2) *Az asztal a lámpa alatt van.*

A profilálás tehát egy részstruktúra kiemelését, előtérbe helyezését és ezáltal a struktúra hierarchizálását jelenti:

4. ábra

(Wildgen 2008: 122 alapján, vö. Langacker 1988: 61)

4.3. A funkcionális kognitív stilsztika szempontjából alapvető fontosságú kérdés a foregrounding és a stílus összefüggéseinek feltárása. Ezzel kapcsolatban először is szükség van annak a megválaszolására, hogy mikor **stilsztikai jellegű** a foregrounding által előálló különbség. (Vö. *A lámpa az asztal felett van; Az asztal a lámpa alatt van.* Itt nyilván nem stílusbeli különbségről van szó.) Erről a kérdéstről szólva Tolcsvai Nagy (2005: 37) kiemeli, hogy a stílusbeli foregrounding nem azonosítható egyszerűen a szöveg szembenülő vagy meglepő elemeire irányuló nagyobb figyelemmel, másfelől azonban a stílus csak akkor mutatkozik meg, akkor „lép működésbe”, amikor egyes formációk a figyelem középpontjába kerülnek mint figurák (i. m. 33). Ennek a jelenségnek szemléletes példái azok az ismétléses alakzatok, amelyek egy prototipikusan nem előtérben álló elemet helyeznek az elsődleges figura pozíciójába. Tolcsvai Nagy (2006: 640) példáját idézve: *Nagyon-nagyon hosszú időbe fog telni, míg elérjük céljainkat. A nagyon hosszú szerkezetben a nagyon határozó nem áll előtérben, de az idézett mondatban az ismétlő aktiválás a prototipikusan nem előtérben álló elemet, illetve magát az ismétlő műveletet előtérbe helyezi, ezáltal a nyelvi szerkezet relevánssá válik stilsztikai szempontból.*

Részletes és elemzésekkel is bemutatott további kifejtésre ugyan itt nincs lehetőség, de általánosságban a következőket mégis rögzíteni lehet és kell: A szöveg stílusstruktúrájának általános jellemzésére Tolcsvai Nagy (2006: 87) alapján két modellt állíthatunk fel: az első szerint minden szövegnek van valamilyen stilisztikailag közömbös alapszintje, ebből emelkednek ki a stilisztikailag feltűnő elemek. A másik modell szerint összjátékuk révén a szöveg nyelvi elemei mintegy önmaguk hozzák létre a szöveg stílusát egy megértői műveletsorban, amelyben a korábbi, tipizált ismeretek mind a stíluspotenciált, mind a szociokulturális tényezőket illetően működésbe lépnek, illetve az adott szöveg típusának megfelelő tipikus stílusstruktúra mint elvárás jelenik meg, mégpedig úgy, hogy ez a tudás nem zárt normaként, hanem a prototípuselvnek megfelelően érvényesül. Számunkra most az tűnhet lényegesnek, hogy bármelyik modellel is számoljunk, az csak a figura-alap viszony vizsgálatával lesz értelmezhetővé és alkalmazhatóvá a stíluselemzésekben. Az első esetben ugyanis a stilisztikailag közömbös alapszint válik háttérre, míg a másikban a prototípuselvnek megfelelő elvárásként megjelenő tipikus stílusstruktúra.

5. Összegzés

A funkcionális kognitív stilisztika idetartozó lehetőségeit röviden összegezve megállapítható, hogy plauzibilis megoldás lehet egy olyan modell alkalmazása, amelyben határozott megkülönböztetést kapnak az előtérbe kerülő és a háttérre képező elemek. Egy ilyen megkülönböztetésnek egyaránt építenie kell a szemantikai(-pragmatikai) és a szintaktikai alapokra, vagyis a megkülönböztetés alapja általánosságban „a szöveglétrehozás és szöveg megértés során lezajló műveletek keretében történő előtérbe helyezés (»foregrounding«), a kiemelkedő, feltűnő jelleg szerepe, vagyis az a szerkezeti és műveleti jellemző, amely a szöveg bizonyos elemeit fontosabbnak, kiemelkedőbbnek tartja a többinél, ezáltal a feldolgozásban előtérbe helyezi” (Tolcsvai Nagy 2001: 48).

Kocsány Piroska (2005: 48–9) a bevezetőben idézett tanulmányában, miután megállapítja azt, hogy a figura-alap kettősség fogalma és a foregrounding fogalom jól használható különböző szövegbeli jelenségek leírására – példaként a szövegben aktualizálódó szójelentéseket, a téma-réma viszonyokat, a szövegfókusz és szövegtopik kezelését említi –, azt is joggal hangsúlyozza, hogy mégis el kell gondolkodnunk azon: mi a relevanciája ezeknek a kategóriáknak egy nyitott, műveleti elemzésben, amelynek során a szövegben a mindenkori, tágran értelmezett kontextus függvényében dőlhet el, hogy mit tekintünk alapnak, és mit figurának. (Másképp azt is elismeri, hogy nem teljesen önkényes a figura és az alap szövegbeli észlelése és leírása.) Vagyis arra figyelmeztet: célravezető lehet terminusértékben ott és akkor használni ezeket a fogalmakat, ahol és amikor azok mibenlétét egy megadott rész kérdés tárgyalásakor „a lehető legnagyobb mértékben szabályozottnak tételezhetjük”, míg másutt, más közegben, például az interpretáció során használva szemléletes metaforikus fogalom lehet belőlük. Magam is úgy gondolom, hogy a Kocsány Piroska által javasolt megfontolásokra építve a fent érintetteket tovább kifejtve és szükség szerint pontosítva, illetve újabb szempontok bevonásával kiegészítve a stilisztika szempontjából feltétlenül érdemes továbbgondolnunk a figura-alap viszony és a foregrounding értelmezésének és alkalmazásának kérdéskörét.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96: 35–47.
- Iser, Wolfgang 1994. *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*. München, Fink.
- Kocsány Piroska 2005. A szövegtan filozófiája és gyakorlata. Gondolatok Szikszainé Nagy Irma, Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa, valamint Tolcsvai Nagy Gábor könyvéről. In: Petőfi S. János (szerk.): *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Három közelítés. Officina Textologica* 11: 9–53.
- Kovács Gyula 2007. Tárgyak, formák és alakok észlelése. In: Csépe Valéria–Győri Miklós–Ragó Anett (szerk.): *Általános pszichológia, I. Észlelés és figyelem*. Budapest: Osiris Kiadó, 161–88.

- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1988. A view of linguistic semantics. In: Brygida Rudzka-Ostyn (ed.): *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins. 49–90.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, University Press.
- Mukařovský, Jan 1932/2000. Standard Language and Poetic Language. In: Burke, Lucy–Crowley, Tony–Girvin, Alan (eds.): *The Routledge Language and Cultural Theory Reader*, 225–30.
- Pléh Csaba 1992. *Pszichológiatörténet*. Budapest, Gondolat.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba 2006. A megértés folyamatának pszicholingvisztikai elemzése. In: Kovács Ilona – Szamarasz Vera Zoé (szerk.): *Látás, nyelv, emlékezet*. Budapest, Typotex Kiadó, 75–91.
- Rubin, Edgar 1921. *Visuell wahrgenommene Figuren: Studien in psychologischer Analyse*, 1. København–Christiania–Berlin–London, Gyldendalske Boghandel.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Volume I. Concept Structuring Systems. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Talmy, Leonard 2007. Attention phenomena. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, Oxford University Press. 264–93.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegten számára. *Magyar Nyelvőr* 126: 494–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 41–8.
- Wildgen, Wolfgang 2008. *Kognitive Grammatik: klassische Paradigmen und neue Perspektiven*. Berlin, De Gruyter.

Pethő József

Nyíregyházi Főiskola, BTMK
Magyar Nyelv-
és Irodalomtudományi Intézet

SUMMARY

Pethő, József

Figure vs. ground in language and in linguistic description

As shown by the literature on functional cognitive linguistics, the relationship between figure and ground and the operation of foregrounding deserve especially close attention, even more than other decisive factors of the study of texts. Indeed, these are indispensable points of analysis in a complex description or interpretation of texts. The present paper demonstrates the linguistic relevance of the figure/ground relationship and sketches some psychological and reception aesthetic precursors; then it discusses various aspects of functional cognitive linguistic description, with special emphasis on the issue of its aesthetic applications.

Keywords: functional cognitive linguistics, figure vs. ground, foregrounding, text, style

Pragmatikai ekvivalencia a beszédaktusok fordításában

1. Bevezető

Horváth Péter Iván (2010) a fordítói hibáról tartott előadásában a pragmatikai hibák közé sorolta a következő beszédaktus fordítását, amely a *Dennis, a komisz* című játékfilmben hangzott el. A film egyik jelenetében a gyermekszereplő a *Good Morning, Mr. Wilson!* formulával köszönti az idős szomszédot. A fordító ezt a *Jó napot, Mr. Wilson!* megnyilatkozással helyettesítette. Az előadó szerint célszerű lett volna a köszönés beszédaktusát a célnyelvi normákhoz igazítani, tehát a *Csókolom, Fred bácsi!* a megfelelőbb megoldás. A közönség soraiból többen is úgy érveltek, hogy a fordító helyesen járt el, ugyanis a néző tudatában van annak, hogy amerikai filmre váltott jegyet, a cselekmény egy amerikai kisvárosban játszódik, ahol meglehetősen furcsa lenne, ha bárki is „csókolomot” köszönné.

Tanulmányom célja, hogy amerikai filmsorozatokból vett forrás- és célnyelvi példák alapján bemutassam az ekvivalencia megteremtésének meglehetősen bonyolult problémáját a beszédaktusok fordításában. Szűkebb kutatási területem a konvencionálisan indirekt beszédaktusok vizsgálata. Ennek keretében 900 direktív és komisszív beszédaktust és annak fordítását elemeztem. Az elemzés eredményei alapján egy olyan szempontrendszer kialakítására teszek kísérletet, amelynek segítségével feltárható a forrás- és a célnyelvi beszédaktusok közötti ekvivalencia természete. Vizsgálatom a konvencionálisan indirekt, direktív és komisszív beszédaktusok fordítására korlátozódik, de a bemutatott modell alkalmas lehet más beszédaktusok fordításának elemezésére is.

2. A kontextus szerepe a beszédaktusok fordításában

A kontextus meghatározó szerepe vitathatatlan az empirikus nyelvészeti kutatásokban, így jelentősége nem kérdőjelezhető meg a nyelvészeti fordítástudományban sem. Leech szerint éppen a kontextus fogalmának bevezetésével vált lehetővé a nyelv tudományos vizsgálata (1981: 61). Hasonlóképpen érvel Catford, aki úgy véli, hogy a kontextus nélküli nyelv a maga teljességében túlságosan heterogén a nyelvészeti elemzés céljaira: „Éppen ezért szükség van egy kategóriarendszerre, amellyel osztályozni lehet a [...] nyelvváltozatokat; az idiolektusokat, a dialektusokat, regisztereket, stílusokat és módokat” (1965: 83). Figyelemre méltó, hogy a korai kontextuselmélet éppen a fordításnak köszönhetően jelent meg. Malinowski (1923) a Pápua Új-Guinea mellett fekvő Trobriand-szigetek törzseinek nyelvhasználatát tanulmányozva a közösségre jellemző szövegtípusokat angol nyelvre fordította. Munkája során el kellett döntenie, hogy szó szerinti vagy szabad fordítást alkalmazzon. A szó szerinti fordítás hátrányát abban látta, hogy ezzel bizonyos szövegrészek az angol olvasók számára érthetetlenek lettek volna, míg a szabad fordítással az idegen kultúrába való betekintés lehetőségétől fosztotta volna meg őket. A kutató a problémát úgy oldotta meg, hogy a fordításokhoz viszonylag bő kommentárokat fűzött. Felismerte, hogy a szöveg szűkebb szituációs környezete, valamint a tágabb kulturális háttérrel magába foglaló kulturális környezet elengedhetetlenül fontos a szöveg értelmezéséhez. Firth (1959) arra mutatott rá, hogy egy megnyilatkozás jelentése nem a megnyilatkozást alkotó szavak jelentéséből, hanem sokkal inkább az adott kontextusban betöltött funkciótól függ. Egyebek mellett a szituáció résztvevőit, az általuk végzett cselekvést és a cselekvés hatását tartotta a kontextus lényeges elemeinek. Hymes (1968) szerint egy kommunikációs eseményt a szituáció kontextusában csak bizonyos tényezők ismeretében érthetünk meg. Figyelembe kell venni az üzenet formáját és tartalmát, a keretet (idő, hely), a résztvevőket, a kommunikációs szándékat és hatást, a hangnemet (pl. könnyed, komoly), a médiumot, a műfajt és az interakciós normákat.

Tény, hogy a nyelvi felszínen megjelenő szintaktikai szerkezetekből általában nem következik egyértelműen a megnyilatkozás diskurzusban betöltött funkciója. Ugyanaz a nyelvi forma többféle beszélői szándékot is jelölhet, illetve többféle nyelvi forma is utalhat ugyanarra a beszélői szándékra (Coulthard 1977: 129). A jelenség személtetésére vizsgáljuk meg Coulthard példáit:

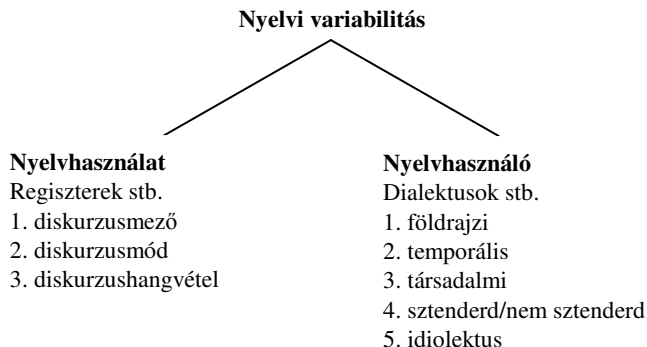
- 1) Can you shut the door? (Be tudnád csukni az ajtót?)
- 2) Would you mind shutting the door? (Becsuknád az ajtót?)
- 3) I wonder if you could shut the door? (Azt szeretném kérdezni, hogy be tudnád-e csukni az ajtót?)
- 4) The door is still open. (Az ajtó nyitva van.)
- 5) The door. (Az ajtót!)

A példák közül (1–5) egyértelmű, hogy az ajtó becsukására irányuló beszélői szándék többféle nyelvi formával, közöttük kérdő (1–3), állító (4) és elliptikus szerkezettel (5) is kifejezhető. Ugyanakkor a kontextustól függően az egyes megnyilatkozások többféle beszélői szándékot is kifejezhetnek. Ha a *Be tudnád csukni az ajtót?* (1) megnyilatkozást a főnök mondja a titkárnőnek, akkor utasítás-ként, ha egyik kolléga a másíknak, akkor kérésként, ha pedig éppenséggel az orvos fordul ezekkel a szavakkal a kézműtéten átesett beteghez, úgy kérdésként értelmezhetjük.

Tehát biztosan állíthatjuk, hogy a kontextus, vagyis a beszédaktus verbális és nonverbális környezete lényeges szerepet játszik annak meghatározásában, hogy a nyelvhasználó számára a számos lehetséges funkció közül melyik aktiválódik (vö. Fawcett: 1997: 72). A kontextus szűk értelmezése a kotext (co-text), amely a beszédaktus közvetlen verbális környezetére utal, míg a verbális és nem verbális elemek együttese adja a tágabb értelemben vett kontextus fogalmát (i. h.).

A nyelvhasználat és ezen belül a konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordításának empirikus vizsgálata csak úgy lehetséges, ha a megnyilatkozásokat mindig a lehető legtágabb kontextusban, tehát abban a konkrét szituációban, illetve kultúrában vizsgáljuk, amelyben elhangzottak. A kontextus azonban számos összetevőből épül fel. Az elemző nyilvánvalóan zsákutcába jutna, ha arra törekedne, hogy a vizsgálat során a szituáció minden elemét figyelembe vegye. Egyfelől egyetérthetünk Leech megállapításával, amely szerint a kontextus teljes körű, tudományos leírása megoldhatatlan feladatnak látszik (1981: 64), másfelől az indokolatlanul nagyszámú kontextuális paraméter bevonása nem kívánt mértékben tenné töredezetté a rendelkezésre álló adatokat. Ezért elsősorban azt kell eldönteni, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordításának elemzésekor a kontextus mely paraméterei relevánsak.

A nyelvhasználat egyik legfontosabb jellemzője a variabilitás (Fawcett 1997: 75). Nincs ez másképp a beszédaktusok esetében sem. Számos empirikus vizsgálatban kimutatták, hogy a direktív beszédaktusok direktiségi szintje különböző szituációkban és kultúrákban eltéréseket mutat (l. pl. Blum-Kulka–House 1989; House 1989; Szili 2004). De vajon melyek azok a releváns tényezők, amelyek befolyásolják a vizsgált beszédaktusok használatában és fordításában tapasztalható variabilitást? A nyelvi variabilitást meghatározó kontextus két alapvető dimenzióval, a nyelvhasználóval és a nyelvhasználattal jellemezhető (Halliday et al. 1964). A nyelvhasználóval azonosított szempontrendszer dialektusoknak nevezzük, amelyek között a földrajzi, temporális, társadalmi, sztenderd/nem sztenderd változatokat, illetve az idiolektusokat tartják nyilván. A nyelvhasználattal összefüggő variabilitás jelölésére a regiszter terminus használatos, amelynek lényeges elemei között a diskurzusmezőt (a szöveg tartalma), a diskurzushangvételt (szövegalkotó és befogadó közötti interperszonális kapcsolat) és a diskurzusmódot (csatorna: beszélt/írott változat) különböztetjük meg (l. Halliday 1978: 33, Halliday–Hasan 1989: 12; Hatim–Mason 1990: 46). House szavaival élve „a regiszter, vagyis a funkcionális nyelvváltozat arra vonatkozik, hogy a szövegben a szituáció kontextusa milyen konkrét nyelvi megvalósulási formákat követel meg” (1997: 105). A nyelvi variabilitást meghatározó kontextus dimenzióit az 1. ábra mutatja be.

1. ábra

A nyelvi variabilitást befolyásoló tényezők (Hatim–Mason 1990: 46)

A konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordításának pragmatikai szempontú vizsgálata előtt el kell dönteni, hogy a kontextus két alapvető dimenziója közül mindkettőt vagy csak az egyiket célszerű figyelembe venni. Szili Katalin a szociolingvisztika és a pragmatika közötti különbségeket a következőképpen ragadja meg: „a szociolingvisztika a viszonylag állandó társadalmi változók (osztály, kor, nem, etnikum) hatásával foglalkozik az egyén beszédére. A pragmatika ezzel szemben a nyelvészeti összefüggések leírására vállalkozik ugyanakkor a személynek a relatíve változó jellemzői (státusz, társadalmi szerep) és aközött, hogyan aknázza ki szociolingvisztikai repertoárját egy bizonyos cél elérése érdekében” (Szili 2004: 26).

Az idézett különbségtételből világos, hogy a kontextus nyelvhasználóval összefüggésbe hozható dimenziója a szociolingvisztika területére tartozik, míg a nyelvhasználat kontextuális paramétereinek vizsgálata a pragmatika hatáskörébe sorolható. Vizsgálatom kortárs amerikai filmsorozatokra korlátozódik, amelyek általában középosztálybeli közösségek életét mutatják be. A szereplők jellemzően az angol nyelv sztenderd amerikai angol változatát beszélik. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szereplők megnyilvánulásában egyáltalán nem találhatunk valamelyik dialektustípusra jellemző nyelvhasználatot. De mivel dolgozatomnak nem tárgya a beszédaktusok fordításának szociolingvisztikai szempontú vizsgálata, ezért a földrajzi, temporális, társadalmi stb. dialektusok figyelembevétele sem indokolt. A pragmatikai szempontú megközelítés a nyelvhasználattal összefüggő kontextuális paraméterek vizsgálatát jelenti, ezért a következő pontban a nyelvi variabilitást meghatározó diskurzusmező, diskurzushangvétel és diskurzusmód tényezőit járom körbe a House-féle (1977/1981, 1997) fordításértékelési modell tükrében.

3. House fordításértékelési modellje (Translation Quality Assessment)

Juliane House szerint a fordítás eredményeképpen létrejövő célnyelvi szöveg dupla kötődéssel jellemezhető. Egyfelől szoros kapcsolat fűzi a forrásnyelvi szöveghez, másfelől kötődik „a befogadó linguakultúra kommunikációs kondícióihoz” (1997: 29), vagyis azokhoz a kommunikációs konvenciókhoz és normákhoz, amelyek általában megfigyelhetők a célnyelvi kultúra szövegalkotási szokásaiban. Ezt a sajátos kapcsolatrendszert az ekvivalencia fogalmának segítségével lehet megragadni. House értelmezésében az ekvivalencia nem más, mint „a jelentés megőrzése a különböző nyelvekben” (i. m. 30). A jelentés szemantikai, pragmatikai és textuális aspektusát tartja lényegesnek. Az ekvivalenciát a fordítás alapvető kritériumaként jelöli meg. Definíciója szerint „a fordítás a forrásnyelvi szöveg helyettesítése egy szemantikailag és pragmatikailag ekvivalens szöveggel

a célnyelven. Tehát az adekvát fordítás egy szemantikailag és pragmatikailag ekvivalens szöveg” (i. m. 313–32). Az ekvivalenciát a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg funkciójának azonosságában látja, tehát a fordítás alapvető követelménye, hogy a célnyelvi szöveg megőrizze a forrásnyelvi szöveg funkcióját (i. m. 32).

House olyan funkcionális-pragmatikai fordításértékelési modellt dolgozott ki, amellyel feltárhatóak a forrás- és a célnyelvi szövegek közötti ekvivalenciaviszonyok, a funkcióbeli egyezések és eltérések, így értékelhetővé válik a fordított szöveg minősége. A modell megalkotásában felhasználta Halliday (1973, 1978, 1985) rendszeres-funkcionális nyelvelméletét, a nyelv pragmatikai szempontú megközelítését, a beszédaktus-elméletet, a regiszter- és diskurzuselemzés módszereit, Crystal és Davy (1969) kontextuselméletét, valamint a Prágai nyelvész kör funkcionális nyelvészeti eredményeit.

A funkcionális nyelvelméletek közös vonása, hogy a nyelv számos funkciója között mindegyik említést tesz a nyelv referáló és nem referáló szerepéről (l. House 1997: 32–5). Halliday (1973), illetve Halliday és Hasan (1989) értelmezésében a nyelv három alapvető metafunkcióval rendelkezik. Ezek nem mások, mint a tartalmi (ideational), interperszonális (interpersonal) és a textuális (textual) funkciók. A tartalmi funkció a nyelv hagyományos referáló szerepére, vagyis a szöveg információs tartalmára, az interperszonális, vagyis nem referáló funkció pedig a kommunikációs felek közötti kapcsolatra utal. E két alapvető funkció, bár eltérő mértékben, de minden szövegben jelen van. A tudományos szövegekben például az interperszonális funkció mellett a szöveg tartalmi funkciója kerül előtérbe, míg az interperszonális funkció dominánsabban jelenik meg az érzelmekre ható reklámszövegekben, de természetesen a tartalmi funkció itt sem mellékes. A tartalmi és az interperszonális funkció Halliday (1973) rendszerében a textuális funkcióval egészül ki, amely biztosítja, hogy a nyelvi elemek kohézív és koherens szöveget alkossanak. A funkcionális ekvivalencia ezen funkciók megtartását jelenti a célnyelvi szövegben.

House (1977/1981, 1997) fordításértékelési modelljének lényege, hogy a szöveg szintaktikai és lexikai elemeihez, illetve textuális jellegzetességeihez pragmatikai funkciókat rendel, majd egységes szempontok alapján elemzi a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveget. A funkcionális egyezéseket és eltéréseket az elemzések eredményeinek összevetése alapján állapítja meg. Az elemzés egységes szempontjait a Halliday-féle kontextuális paraméterek, a diskurzusmező, a diskurzushangvétel és a diskurzusmód adják. Ezek az összetevők alkotják a szöveg regiszterét, amelyeknek fordításszempontú vizsgálatát House egyik konkrét szövegelemzése segítségével mutatott be (1997: 122–131). Az elemzés tárgya Jill Murphy *Five minutes' peace (Öt perc nyugalom)* című, gyermekek számára íródott képekönnyvének egyik szöveges részlete. House elsőként az angol nyelvű forrásnyelvi szöveg, majd pedig a német célnyelvi szöveg kontextuális paramétereit elemzi.

A diskurzusmező fogalma a szöveg témáját, valamint a szövegben megvalósuló társas cselekedet ragadja meg. A szöveg lexikai és szintaktikai elemeinek vizsgálatával feltárható, hogy a szövegalkotó hogyan jeleníti meg a valóságot, hogyan fejezi ki a tartalmat, illetve a szövegben bemutatott társas cselekedetet (i. m. 108). Az angol nyelvű szövegrészlet diskurzusmezőjének elemzése során House megállapítja, hogy a szerző által használt lexikai elemek a gyermekközönség nyelvi kompetenciájának részét képezik, az otthont és a családi életet mutatják be. A szöveg szintaktikáját a rövid tagmondatok és az egyszerű struktúrák jellemzik, az erősen kohézív textúra biztosítja a könnyebb érthetőséget a gyermekközönség számára (i. m. 122).

A diskurzushangvétel a feladó és a címzett kapcsolatát írja le. House rendszerében ez további három komponensre bontható: (1) a szerző háttere és beállítottsága, (2) a társadalmi szerepkapcsolatok, valamint (3) a társadalmi attitűd. A szintaktikai és a lexikai elemek elemzésével az első pontban feltárható a szerző temporális, földrajzi és társadalmi háttere, illetve az, hogyan viszonyul a valóság azon szeletéhez, amelyet a szövegben ábrázolni kíván (i. m. 108–9). A gyermekkönyv szerzője sztenderd, modern, középosztálybeli brit angol nyelvet használ, a témát humorral és empátiával közelíti meg. A társadalmi szerepkapcsolatok a szerző és az olvasó, a szerző és a szereplők, illetve a szereplők egymás közötti kapcsolatára utal. A lexikai és szintaktikai elemek vizsgálatával

megállapítja, hogy a szerző és az olvasó kapcsolatát az empátia és a közelség jellemzi, a szerző tiszteletben tartja a gyermekszereplők individualitását, a történetben szereplő anya gyermekeivel szemben toleráns, elnéző és némiképp következtelen. A társadalmi attitűd komponense a szöveg formalitását/informalitását hivatott vizsgálni. A szereplők közötti interakciót a családban szokásos meglehetősen informális, társalgási stílus jellemzi. Ezt a hatást a szerző egyszerű főneves szerkezetekkel, elliptikus struktúrákkal és informális lexikával éri el, ezzel jelezve a társadalmi távolság hiányát (i. m. 123–4).

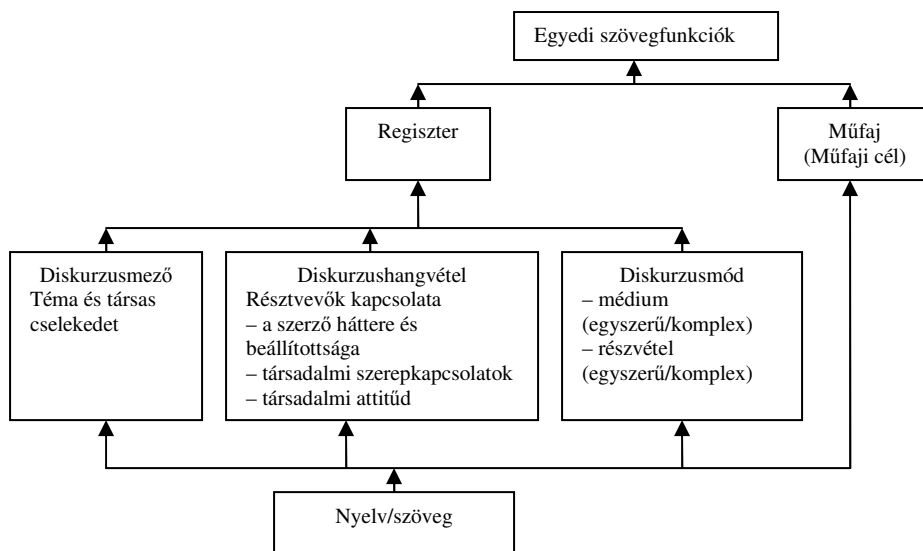
A diskurzusmód kategóriája a csatornát és a címzett részvételét ragadja meg. Mindkettő lehet egyszerű vagy komplex. A csatorna a szöveg szóbeliségére vagy írásbeliségére vonatkozik. Egyszerűnek nevezzük, ha olyan írásbeli szövegről van szó, amelyet olvasásra szántak (pl. újságcikk), míg a komplex utalhat egy olyan írott szövegre, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy beszélt szöveggént funkcionáljon, mintha nem is írott szöveg lenne (pl. a színpadra szánt szövegek, filmforgatókönyvek). A címzett részvétele arra világít rá, hogy a szerző a szövegalkotás során mennyire vonja be az olvasót. Ez szintén lehet egyszerű vagy komplex. Egyszerű részvételnek számít például a monologizáló szöveg, ahol a szerző nem kísérli meg bevonni az olvasót. A komplex ezzel szemben azt jelenti, hogy különböző stratégiákkal, például megszólításokkal, kérdésekkel, felszólító móddal stb. a szerző a szöveg bizonyos pontjain dialógust folytat az olvasóval (i. m. 109).

A vizsgált szöveg diskurzusmódjára a komplexitás jellemző. Azzal a szándékkal íródott, hogy a szülő felolvassa a gyermeke számára, tehát a szerző olyan szintaktikai és lexikai elemeket használt fel, amellyel az életszerű, spontán, inkább a beszélt nyelvre jellemző szöveg illúzióját kelti. Ezt a célt rövid mellérendelő tagmondatokkal, befejezetlen megnyilatkozásokkal, dölt betűkkel szedett hangsúlyozással, a beszélt nyelv redundanciáját utánzó ismétléssel, a monológba épített dialógusokkal éri el (i. m. 124–5).

Az fenti elemzésből származtatható a szöveg tartalmi és interperszonális funkciója. House megállapítja, hogy a forrásnyelvi szövegben az interperszonális funkció jelenik meg markánsabban. Bár a könyv szerzője egy történetet mesél el, mégis a kontextuális paraméterek elemzése arra mutat rá, hogy a tartalmi funkció kevésbé fontos (i. m. 125). House 1997-ben átdolgozott modellje már a műfaj fogalmát is tartalmazza. Ez lehetővé teszi, hogy összefüggéseket tárjon fel a szövegben megjelenő nyelvi funkciók és a műfaji sajátosságok között. Az interperszonális funkció előtérbe kerülése az angol nyelvű gyermekkönyvek műfaji sajátossága, amelynek elsődleges célja, hogy összetartozást, melegséget, általában pozitív érzéseket közvetítsen a gyermekközönség felé (i. m. 125).

A német fordítás hasonló szempontú elemzése arra mutat rá, hogy eltérések mutathatók ki a diskurzusmező és a hangvétel dimenzióiban, ezért megváltozik a szöveg interperszonális funkciója. A diskurzusmező vonatkozásában a szöveg explicitebb lett, így kevesebb teret enged a képzelőerőnek és a szövegértelmezésnek. Sérült a szövegkohézió is, és ez az esztétikai élményből von le. House szerint ezek a célnyelvi jellemzők megváltoztatják a szöveg interperszonális funkcióját. A diskurzushangvétel tekintetében megállapítja, hogy a humor gyakran elvész, a szöveg szentimentálisabbá és infantilisabbá válik, megváltoznak a szerepkapcsolatok, egyes beszédaktusok direkttebbek lesznek (i. m. 130–1).

Ezeket a változtatásokat House a gyermekkönyvek műfaját jellemző eltérő szövegalkotási normákkal hozza összefüggésbe az angol és a német linguakultúrában. Ezt támasztják alá az angol–német kultúráközi-pragmatikai kutatások is. A német szövegek jellemzője, hogy általában a tartalomra összpontosítanak, míg az angol szövegek esetében az interperszonális funkció markánsabban jelenik meg, tehát kimutatható, hogy a fordító a célnyelvi kultúra szövegalkotási normáit, műfaji sajátosságait tartotta szem előtt (i. m. 131). Az ismertetett fordításértékelési modellt a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra

Az eredeti és a fordítási szövegek elemzésének és összehasonlításának rendszere (House 1997: 108)

A konvencionálisan indirekt beszédaktus fordításnak vizsgálatához szükségünk van egy olyan analitikai eszközre, amelynek segítségével kimutatható a forrás- és a célnyelvi beszédaktusok közötti ekvivalencia természete. House fordításértékelési modelljét teljes forrás- és célnyelvi szövegek vizsgálatára és összevetésére alkotta meg. Vajon felhasználható-e a modell olyan szubtextuális elemek fordításának a vizsgálatára, mint a konvencionálisan indirekt beszédaktusok? A következő pontban ennek a lehetőségét vizsgálom meg.

4. A House-féle modell alkalmazása a beszédaktusok fordításának vizsgálatában

A Hatim és Mason (1990) szerzőpáros a szövegek multifunkcionális természetét a *New Statements* című lapban megjelent rövid újságcikk regiszterelemzésével szemlélteti. Álláspontjuk szerint túlságosan is általános az a megállapítás, amely szerint egy adott szituáció bizonyos speciális regiszter használatát követeli meg, például a politika, a reklám vagy akár az újságcikk nyelvezete. Az újságcikk elemzése kapcsán rámutatnak arra, hogy a témakibontás során a diskurzusmező, a diskurzushangvétel és a diskurzusmód bizonyos változásokat mutat, ezért a szöveg négy különböző regiszterrel jellemezhető (i. m. 51–2). Ebből következik, hogy a diskurzusmező, a diskurzushangvétel és a diskurzusmód kategóriái nemcsak teljes szövegekre, hanem szövegrészekre is alkalmazhatók.

Ha Hatim és Mason a regiszter kategóriáinak alkalmazásával releváns következtetéseket vont le bizonyos szövegrészekről, akkor ezek a kategóriák bizonyára alkalmassá tehetők egy-egy megnyilatkozás elemzésére is. Csupán azt kell eldönteni, hogy a diskurzusmező, a diskurzushangvétel és a diskurzusmód komponensei közül melyeket szükséges figyelembe venni annak érdekében, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi beszédaktusok között fennálló ekvivalencia természete vizsgálható legyen.

A diskurzusmező lényegében a szöveg témáját foglalja magában. Ez természetesen nem vizsgálható egy-egy megnyilatkozás esetében, feltárható azonban a megnyilatkozás propozíciós

tartalma. Searle (1969) értelmezésében egy beszédaktussal a nyelvhasználó három aktust hajt végre: (1) megnyilatkozási aktus, (2) propozíciós aktus és (3) illokúciós aktus. A megnyilatkozási aktus a szavak kiejtésére, a mondatokra és a morféimákra utal. A propozíciós aktusban a nyelv referáló és állító szerepe valósul meg, míg az illokúciós aktus a beszélői szándékhoz köthető (i. m. 23–4).

A beszédaktusok fordításának vizsgálatokor a megnyilatkozási aktussal jelen esetben nem érdemes foglalkozni, mert ez csupán annyit jelent, hogy a nyelvhasználó a nyelv eszközeit használja (morféimák, szavak stb.) Ezt megteheti úgy is, hogy semmi értelmet nem mond (i. m. 24). A propozíciós aktus azonban már fontos szerepet játszik az ekvivalencia megteremtésében. Searle értelmezésében „egy bizonyos megnyilatkozásban a propozíciós aktus referáló és állító kifejezésekből tevődik össze. A referáló kifejezések bizonyos dolgokra vonatkoznak; a »Ki?«, »Mit?«, »Melyiket?« kérdésre válaszolnak” (i. m. 29), míg az állító kifejezések ezekről állítanak valamit. Tehát a *Sam smokes habitually* (*Sam megrögzötten dohányzik*) megnyilatkozással a beszélő a „Sam” referáló kifejezésről állít valamit, mégpedig azt, hogy „megrögzötten dohányzik”. „Amennyiben két illokúciós aktus [beszédaktus] ugyanazt a referenciát és predikátumot tartalmazza, akkor [...] az általuk kifejezett propozíció azonos, feltéve, ha a referáló kifejezés jelentése megegyezik” (i. h.). Ennek megfelelően a következő propozíciók megegyeznek, bár eltérő beszédaktusokat valósítanak meg: állítás (6), kérdés (7), utasítás (8), kívánság archaikus formája (9) (i. m. 22):

- 6) Sam smokes habitually. (Sam megrögzötten dohányzik.)
- 7) Does Sam smoke habitually? (Sam megrögzötten dohányzik?)
- 8) Sam, smoke habitually! (Sam, dohányozz megrögzötten!)
- 9) Would that Sam smoked habitually. (Bárcsak Sam megrögzötten dohányozna!)

Vizsgáljuk meg, mi történik a propozícióval az alábbi megnyilatkozás fordítása során, amikor is a feleség itallal kínálja a férjét.

- 10a) EMILY: Would you like some more champagne?
RICHARD: Why not?

- 10b) EMILY: Töltsék még egy pohár pezsgőt?
RICHARD: Miért is ne? (GG310: 18.09)¹

A 10. példában a propozíciós aktusok bizonyos eltéréseket mutatnak. A forrásnyelvi propozíció a *Te kérsz pezsgőt*, míg a célnyelvi propozíció az *Én töltök egy pohár pezsgőt* formával határozható meg. A forrásnyelvi propozíció a *te* referáló kifejezést tartalmazza a *kérsz pezsgőt* predikátummal, míg a célnyelviben az *én* referáló kifejezés a *töltök egy pohár pezsgőt* predikátummal párosul. Hogyan határozható meg az a kritérium, amelynek alapján a két propozíció ekvivalensnek mondható?

A direktív és a kommisszív beszédaktusok arra utalnak, hogy bizonyos személyek bizonyos cselekvéseket fognak elvégezni. A propozíciós tartalom feltétele alapján a direktívumok (pl. kérés) kimondásával a beszélő azt állítja, hogy a hallgató a jövőben el fog végezni egy bizonyos cselekvést, míg a kommisszívumok (pl. ajánlat) a beszélő cselekvését állítják (Searle 1979: 44). Az ekvivalencia megállapítása során azt vizsgáljuk, hogy a célnyelvi beszédaktus kimondásával ugyanazok a cselekvők ugyanazokat a cselekvéseket végzik-e el, mint a forrásnyelvi beszédaktus esetében.

A 10. példa az ajánlat beszédaktusát valósítja meg. A *kérsz* és a *töltök* predikátumok a beszélő cselekvésére utalnak: Emily fog adni Richardnak egy pohár pezsgőt, ha Richard ezt elfogadja. Bár a forrásnyelvi és a célnyelvi propozíciós aktus nem azonos, a propozíciók szemantikai tartalma is

¹ A nyelvi példák után található hivatkozás feloldása: a betűk a sorozat kódjára, az első szám az évrára és a epizód számára, a második szám az elhangzás időpontjára utal jelölve a perct és a másodperct (l. források).

eltéréseket mutat, mégis a proposíciók tartalom feltétele alapján a proposíciók ekvivalensnek mondhatók, mert ugyanazok a személyek, ugyanazokat a cselekvéseket végzik el. A diskurzuszmező egyik komponensként tehát célszerűnek látszik megvizsgálni és összevetni a forrásnyelvi és a célnyelvi proposíciót a proposíciók tartalom feltétele alapján.

Hatim és Mason az egyik szövegrész elemzése során a diskurzuszmezőt a „téma iránti érdeklődés felkeltése” funkcióval jellemzi (1990: 52). A szerzők a diskurzuszmező fogalmából nem zárják ki a beszélői szándékot, azaz a kommunikációs funkciókat sem. A beszédaktusok tágabb és szűkebb értelemben vett beszélői szándékokat közvetítenek. Searle a közöttük lévő különbséget az illokúciós lényeg és illokúciós erő fogalmának segítségével ragadja meg. Az illokúciós lényeg a beszédaktus fő céljára utal. Ennek alapján különbözteti meg a beszédaktusok öt alapvető makroosztályát (Searle 1979: 12–8):

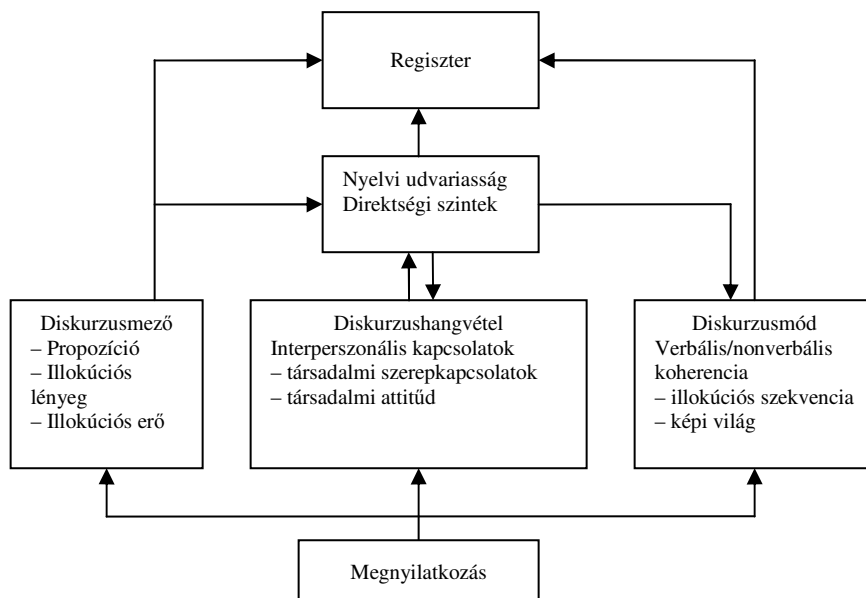
- **Állítók:** illokúciós lényegük szerint a beszélőt elkötelezik a proposíció igazságtartalma mellett (pl. állítás, magyarázat, leírás stb.).
- **Utasítók (direktívumok):** illokúciós lényegük szerint a beszélő ráveszi a hallgatót bizonyos cselekvés elvégzésére (pl. kérés, utasítás).
- **Elkötelezők: (kommisszívumok):** illokúciós lényegük szerint a beszélőt elkötelezik egy jövőbeli cselekvés mellett (ígéret, ajánlat).
- **Kifejezők (expresszívumok):** illokúciós lényegük, hogy a beszélő bizonyos pszichológiai állapotot juttat kifejezésre a proposíciók tartalommal kapcsolatban (pl. köszönet, elnézés-kérés, gratuláció).
- **Kinyilatkoztatók (deklarációk):** illokúciós lényegük szerint a proposíciók tartalmában köztöltek valamilyen változást idéznek elő a világban (pl. hadüzenet, kinevezés stb.).

Az illokúciós lényeg és az illokúciós erő közötti különbséget Searle a következőképpen összegzi: „Az illokúciós lényeg az illokúciós erő részét képezi, de nem azonos vele. Így például az kérés illokúciós lényege megegyezik a parancsával: mindkettő arra irányul, hogy a hallgató valamilyen cselekvést elvégezzen. Azonban az illokúciós erő különbözik. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az illokúciós erő több elem eredményeképpen jön létre, amelyeknek egyike az illokúciós lényeg [...]” (Searle 1979: 3). Egyszerűbben megfogalmazva: az illokúciós lényeggel jellemzett beszédaktusok makroosztályain belül a beszélői szándékok több különböző árnyalata különböztethető meg, például az utasítók osztályában a kérés, a parancs, az utasítás, a könyörgés, a javaslat, a tanács stb. A forrásnyelvi és a célnyelvi beszédaktusok közötti ekvivalencia feltárása során az illokúciós lényeg és az illokúciós erőt a diskurzuszmező komponensei között elemzem.

Az empirikus pragmatikai kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy az interszónális kapcsolatok jelentősen befolyásolják a nyelvhasználókat abban, hogy a direktív beszédaktusokat milyen direktségi szinten fogalmazzák meg: direkt kérések (pl. felszólító mód), konvencionálisan indirekt kérések (kérdés), nem konvencionálisan indirekt kérések (pl. célzás) (Blum-Kulka et al. 1989). Az empirikus fordításelemzésekből arra is fény derült, hogy a fordítás során a személyközi kapcsolatok hatására szintén változhatnak a direktségi szintek (House 1997; Polcz 2008, 2010). A regiszterelemzésben a diskurzushangvétel dimenziója foglalkozik a személyközi kapcsolatok komponenseivel. House fordításértékelési modelljében ezek között találjuk a társadalmi szerepkapcsolatot. Ez „a feladó és a címzett közötti kapcsolat, amely lehet szimmetrikus (jellemzője a szolidaritás és egyenlőség) vagy pedig aszimmetrikus (jellemzője az autoritás)” (1997: 41). Másiképpen megfogalmazva: a társadalmi szerepkapcsolat a beszélő és a hallgató között fennálló hatalmi viszonyokra utal, amely fontos szerepet játszik a megfelelő direktségi szint kiválasztásában. House különbséget tesz az „állandó pozíciós szerepek” (pl. tanár, pap) és az ideiglenes szituációs szerepek között (pl. látogató a börtönben) (i. m. 41). Az előbbi az egyén hivatására vagy fő tevékenységére vonatkozik, míg az utóbbi azokra a hosszabb-rövidebb szituációs szerepekre, amelyeket a nyelvhasználó élete

során megtapasztal. A társadalmi attitűd terminussal jelölt komponens a kommunikációs felek közötti társadalmi távolságra vagy közelségre utal (i. m. 41). A formális (pl. idegenek), az informális (ismerősök), a bizalmas/intim (barátok, szeretők) kapcsolatok szintén jelentős mértékben befolyásolhatják a nyelvhasználatot, illetve a beszédaktusok direktségi szintjét.

House 1997-es modelljében a csatornát (médium) és a részvételt (hallgató bevonása) sorolta a diskurzusmód kategóriájába. A későbbi kutatásai során ismét átdolgozta a modellt, ezzel a részvétel a diskurzushangvétel kategóriájába került, míg a diskurzusmód kiegészült a kohézió és a koherencia komponenseivel (l. Baumgarten 2005: 83), amely a szöveg írásbeliségével vagy szóbeliségével hozható összefüggésbe. Halliday és Hasan a szövegkoherencia két lényeges aspektusát emeli ki. A szövegen belüli koherencia a szöveg propozíciói közötti összetartó erőt jelenti, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a szöveg és a szövegen kívüli kontextus között fennálló koherenciát sem. A szövegkoherencia a kohéziós eszközök révén valósul meg. Ezek közé sorolják többek között a téma-réma szerkezetet, a referenciát, az ellipszist, a helyettesítést, a kötőszavakat és a szomszédsági párokat (1976: 23).

3. ábra

House (1997) adaptált modellje a beszédaktusok fordításának vizsgálatára

A beszédaktusok a diskurzusban illokúciós szekvenciák szerint szerveződnek. Ezek a szekvenciák hozzák létre a beszédaktusok közötti koherenciát. A szekvencia azon elemei, amelyek jobban kötődnek egymáshoz, mint más elemek, szomszédsági párokat alkotnak (Stenström 1994: 17). A szomszédsági párok „két egymást követő, egymáshoz szorosan kapcsolódó aktusból állnak” (i. m. 221). A kérést például vagy a kérés teljesítése vagy pedig annak visszautasítása követi. A teljesítés megvalósulhat verbális és nonverbális formában is, míg a visszautasítás jellemzően verbális formában jelenik meg. Az ekvivalencia megítélésének egyik lényeges szempontja egyrészt, hogy a célnyelvi beszédaktus koherens marad-e az illokúciós szekvenciában található többi beszédaktussal, másrészt, hogy koherens-e a nyelven kívüli képi világgal. Ezért a diskurzusmód dimenziójában vizsgálom az illo-

kúciós szekvencián belüli, valamint a beszédaktusok és a képi világ közötti koherenciát. Az átdolgozott modellt a 3. ábra szemlélteti.

Összegzésképpen elmondható, hogy az átdolgozott modell segítségével a forrásnyelvi és a célnyelvi megnyilatkozások három dimenzióban vizsgálhatók. A diskurzusmező a propozícióról, az illokúciós lényegről és erőről ad információt. A megnyilatkozás illokúciós ereje (pl. kérés vs. parancs) hatással lehet a beszédaktus direktségi szintjére, így a nyelvi udvariasságra is. Ezt jelzi a nyelvi udvariasság / direktségi szintek dobozára mutató nyíl. A diskurzushangvétel a kommunikációs felek közötti interperszonális kapcsolatokat veti vizsgálat alá a társadalmi szerepkapcsolatok (hatalom), a társadalmi attitűd (társadalmi távolság) és az emóciós töltet tükrében. A kontrasztív pragmatikai vizsgálatok eredményei szerint ezek a tényezők határozzák meg leginkább a direktív beszédaktusok direktségi szintjét a situáció és a kultúra kontextusában. Ugyanakkor a célnyelvi direktségi szint hatással lehet az interperszonális kapcsolatokra. Ezt jelzi a kettős nyíl a nyelvi udvariasság / direktségi szintek és a diskurzushangvétel között. A diskurzusmód dimenziója arról ad felvilágosítást, hogy a beszédaktus koherensen illeszkedik-e az illokúciós szekvenciába, illetve a képi világba. A nyelvi udvariasság / direktségi szintek dobozából a diskurzusmód irányába mutató nyíl azt jelzi, hogy a célnyelvi beszédaktus direktségi szintje hatással lehet a koherenciára. A megnyilatkozások regiszterének összehasonlításával feltárható a célnyelvi és a forrásnyelvi beszédaktusok között fennálló ekvivalencia természete, valamint a fordítás során tapasztalt indirekt/direkt elmozdulások. Mivel a modell a szubtextuális, konvencionálisan indirekt beszédaktusok vizsgálatát tűzi ki célul, ezért a műfaj és az egyedi szövegfunkciók nem szerepelnek benne.

5. Nyílt és rejtett fordítás

A bevezetőben említett *Csókolom, Fred bácsi! / Jó napot, Mr. Wilson!* fordítások kapcsán kialakult nézetkülönbség tulajdonképpen nem más, mint annak a polémiának a fellángolása, amely a pontos (literal) és a szabad fordítás kérdésköre körül alakult ki, és több évszázada jelen van a fordításról való gondolkodásban. Már a 14. században élt arab fordító, Al-Safadi is bírálta az görög–arab fordítók munkamódszerét, akik a szövegben szavanként haladtak, és megpróbálták megtalálni a görög szavak pontos arab megfelelőjét (l. Hatim–Mason 1990: 5).

Catford különbséget tett a szó szerinti (word-for-word), a pontos (literal) és a szabad fordítás (free translation) között. A szó szerinti fordítás esetében a fordítás egysége a morféma vagy a szó, a pontos fordítás szintén a szó, de a nyelvtanilag helyes fordítás érdekében akár teljes tagmondat is lehet. A szabad fordítás egysége nem definiálható pontosan, de általában a mondatokon túl, a nyelvi rendszer magasabb szintjein található (1965: 25).

Schleiermacher (1814) szerint a fordítónak két lehetősége van. Vagy az olvasót viszi el a szerzőhöz, vagy pedig a szerzőt az olvasóhoz. Az első metódus, bár nem szó szerinti fordítás jelent, mégis a fordított szöveg idegenszerűségéhez vezet, míg a másodikkal a fordító a célnyelvi normák felé közelít. A berlini Humboldt Egyetem Teológia Karának dékánja esszéjében arra mutat rá, hogy célszerű a forrásnyelv-orientált megoldást alkalmazni (idézi Snell-Hornby 2006: 8).

Nida a formális és a dinamikus ekvivalencia közötti különbségre hívja fel a figyelmet. A formális ekvivalencián a forrásnyelvi és a célnyelvi forma, illetve tartalom közötti lehető legszorosabb egyezést érti, míg a dinamikus ekvivalenciával a fordító ugyanazt a hatást gyakorolja a célnyelvi olvasókra, mint az eredeti mű szerzője a forrásnyelvi olvasókra. Nida a dinamikus ekvivalencia megteremtését tartja fontosnak, de bizonyos szövegtípusok esetén nem zárja ki a formális ekvivalencia szükségességét sem (Nida 1964; Nida–Taber 1969).

Newmark a problémát a szemantikai és a kommunikatív fordításban ragadja meg. A szemantikai fordítás során a fordító az eredeti szöveg pontos kontextuális jelentését hozza létre, miközben éppen annyira ragaszkodik a szemantikai és a szintaktikai struktúrákhoz, amennyire a célnyelvi

ezt lehetővé teszi. A kommunikatív fordítás alkalmazásával a fordító a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg olvasóra gyakorolt hatásának ekvivalenciájára törekszik (1981: 39).

Hasonlóképpen érvel Nord is, aki a dokumentáló (documentary) és az instrumentális (instrumental) fordítás terminusokat vezette be. A dokumentáló fordításon a pontos, akár szó szerinti, forrásnyelv-orientált fordítást ért, míg az instrumentális fordítás során a célnyelvi szöveg eltávolodik a forrásnyelvtől. A funkció megőrzése mellett a fordító arra törekszik, hogy a szöveg a fogadó kultúra normáinak feleljen meg (1991: 72–3).

House a nyílt és a rejtett fordítás terminusokat használja a forrás- és a célnyelvorientált fordítás közötti különbségek bemutatására (1977/1981, 1997, 2001, 2006). Megközelítésének előnye, hogy a két fordítási stratégiát empirikus adatokkal alátámasztott, komplex modell tükrében vizsgálja. A fordítás folyamata óhatatlanul is a szöveg rekontextualizációjával jár. A fordító a forrásnyelvi szöveget vagy szövegrészletet eredeti kontextusából kiemelve egy olyan új kontextusba helyezi át, ahol a forrásnyelvi kultúrától eltérő befogadói elvárások, kommunikációs konvenciók és normák érvényesülnek (2006: 343). Az ekvivalencia megteremtésében a fordító két stratégia közül választhat. „A nyílt fordítás során a fordítás funkciója, hogy az olvasók célnyelven keresztül férhessenek hozzá a forrásnyelvi linguakultúrába ágyazott szöveg funkciójához” (1997: 29). Más szavakkal megfogalmazva a fordított szöveg által felvonultatott nyelvi eszközökben a forrásnyelvi kommunikációs normák tükröződnek. Ennek során „a fordítás csupán másodrendű ekvivalenciát (second-level equivalence) hozhat létre, mert a fordítás a szöveget egy új beszédeseménybe ágyazza” (i. m. 112). Ez arra készíti az olvasót, hogy a forrásnyelvi kommunikációs normákat és konvenciókat a befogadó kultúra diskurzuskörnyezetében értelmezze. Az ekvivalencia a szöveg és a regiszter szintjén jön létre, amely aktiválja az olvasó számára az eredeti szöveget övező diskurzuskörnyezetet. Ebben az esetben a textuális funkciók közötti ekvivalenciát másodrendűnek tartja, ugyanis ennek szerepe csupán annyi, hogy „hozzáférhetővé tegye az eredeti szöveg funkcióját [...] annak saját diskurzuskörnyezetében [...]” (i. h.). A fordításnak nem célja, hogy eredeti célnyelvi szövegnek tűnjön, így a célnyelvi kultúra befogadói az eredeti szövegfunkciókat bizonyos távolságból szemlélhetik és értékelhetik.

A rejtett fordítás célja ezzel szemben az, hogy az eredeti beszédeseményt, illetve szövegfunkciókat a célnyelv diskurzuskörnyezetében reprodukálja, „anélkül, hogy aktiválná azt a diskurzuskörnyezetet, amelyben az eredeti szöveg létrejött” (i. h.). A funkcionális ekvivalencia megteremtése a „kulturális szűrő” alkalmazásával történik. Ez annyit jelent, hogy a fordító a forrásnyelvi szöveget a célnyelvi kultúra szűrőjén keresztül tárja az olvasó elé, tehát a célnyelvi kommunikációs konvenciókhoz és normákhoz igazítja. Olyan változtatásokat hajt végre a szöveg és a regiszter dimenzióiban, amelyekkel az eredeti célnyelvi szöveg illúzióját kelti. Az ekvivalencia így nem a regiszter, hanem az egyedi szövegfunkciók és a műfaj szintjén jön létre (i. m. 114).

A bevezetőben említett fordítási problémáról (*Jó napot, Mr. Wilson! / Csókolom, Fred bácsi!*) elmondható, hogy a fordító a nyílt fordítási stratégiát alkalmazta, a célnyelvi beszédaktus a forrásnyelvi normát követi. Bár a szinkronizálás azt az illúziót kelti, mintha a szereplők a közönség anyanyelvén szólalnának meg, a néző mégis tudatában van annak, hogy fordítás eredményeképpen keletkezett szöveget hall. A tágabb kontextus, a film képi világa és az egyes verbális eszközök is a forrásnyelvi kultúra diskurzusvilágát aktiválják. Bár a *Jó napot, Mr. Wilson!* köszönési forma nem igazodik a magyar nyelvben megszokott konvenciókhoz, mégis a közönség sorából felszólalók úgy ítélték meg, hogy ez az adott szituációban megfelelőbb fordítás, mint a *Csókolom, Fred bácsi!* rejtett változat lett volna.

A köszönés beszédaktusának esetében viszonylag könnyű meghatározni a forrásnyelvi és a célnyelvi normát. A *Csókolom!* köszönési forma olyannyira nyelvspecifikus, hogy talán nem is létezik még egy olyan nyelv, amelyben ez használatos lenne. A konvencionálisan indirekt beszédaktusok esetében azonban jóval nehezebb leírni az adott nyelvre jellemző normát. Feltételezhető, hogy az angol és a magyar konvencionálisan indirekt beszédaktusoknak létezik egy jókora közös halmaza,

és ez azt jelenti, hogy gond nélkül lefordíthatók. A tesztelemzések azonban arra is rávilágítottak, hogy vannak olyan szituációk, amikor a nyílt fordítással fordított konvencionálisan indirekt beszédaktus idegenszerűen hat a magyar nyelvben. Így felmerül a kérdés, hogy indokolt-e a nyílt fordítás, vagy pedig a fordítónak célszerűbb lett volna rejtett fordítást alkalmazni. A kérdés eldöntésére vizsgáljuk meg a következő példákat. Ezzel arra is fény derül, hogyan alkalmazható a gyakorlatban House fordításértékelési modellje, amelyet a beszédaktusok fordítására adaptáltam.

A következő megnyilatkozás a *Helyszínelők* című bűnügyi sorozatban, a rendőrségi hivatal folyosóján hangzik el. A nyomozó arra utasítja az egyik kihallgatottat, hogy kövesse őt.

- 11a) DETECTIVE: Mr. Barger, why don't you come, um, over here with me?
 11b) NYOMOZÓ: Mr. Barger, kérem, jöjjön velem! (CSI104: 34.15.)

Hasonlítsuk össze a forrásnyelvi és a célnyelvi megnyilatkozást House adaptált modellje alapján. A diskurzusmező dimenziójában a propozíciók megegyeznek, sőt a szemantikai elemek is azonosak. A *kérem* szó betoldásának pragmatikai oka van. Az illokúciós lényeg szintén megegyezik, mindkét esetben direktív beszédaktus hangzik el: a beszélő megpróbálja valamilyen cselekvés elvégzésére rábírnival a hallgatót. Az illokúciós erőről elmondható, hogy mindkét esetben az utasítás aktusának felel meg, hiszen a nyomozó egyértelmű hatalmi pozíciója nem teszi lehetővé, hogy a racionálisan viselkedő hallgató megtagadja a cselekvés elvégzését. A diskurzushangvétel tekintetében megállapítható, hogy a felek közötti kapcsolatot hatalmi aszimmetria (nyomozó-kihallgatott) és jelentős társadalmi távolság jellemzi (idegenek). A nyomozó hatalmi pozíciója a célnyelvi felszólító mód használatára ösztönzi a fordítót. A *kérem* szó beillesztése enyhíti a beszédaktus direktségét, ezzel udvariasabb hatást kelt. A betoldás magyarázható a jelentős társadalmi távolsággal, de technikai oka is lehet, ugyanis némileg kompenzálja a célnyelvi és a forrásnyelvi megnyilatkozás közötti szótagszámkülönbséget, amely aszinkronitáshoz is vezethet. A diskurzusmódot vizsgálva azt láthatjuk, hogy a megnyilatkozás a hallgató nem verbális reakcióját váltja ki, a célnyelvi beszédaktus nonverbálisan illeszkedik az illokúciós szekvenciába, illetve lesz koherens a film képi világával.

Összességében elmondhatjuk, hogy a diskurzushangvétel dimenziójában az interperszonális kapcsolatok megváltoztatják a célnyelvi beszédaktus direktségi szintjét. Míg az angol nyelvben a *Why don't you do X? (Miért nem teszed meg X-et?)* javaslattevő forma nem szokatlan az utasítás beszédaktusának kifejezésére, addig a magyar nyelvben az utasítások jellemzőbb formája a felszólító mód, amelyet a *kérem/kérlek* elem beillesztésével enyhíthetünk, vagyis tehetünk udvariasabbá. A direktségi szint eltolása azonban nem érinti a forrásnyelvi és a célnyelvi megnyilatkozás ekvivalenciáját sem a diskurzusmező, sem pedig a diskurzusmód tekintetében. Tehát megállapíthatjuk, hogy a fordító feltehetőleg a célnyelvi kommunikációs normákat kívánta követni, így a rejtett fordítási stratégia mellett döntött.

A következő példa osztálytermi jelentében a tanárnő a katedrához szólítja az egyik tanulót:

- 12a) TEACHER: Miss, um, Gilmore, could you come up here please?
 12b) TANÁR: Miss Gilmore, idefáradna? (GG102: 20.08)

A diskurzusmező komponenseit vizsgálva megállapítható, hogy a propozíciók megegyeznek. A célnyelvi beszédaktusból a fordító kihagyta a *please (kérem/kérlek)* udvariassági elemet, de ez pragmatikai okokkal magyarázható. A megnyilatkozások illokúciós lényege és ereje szintén azonos. A beszélő nonverbális cselekvés elvégzésre szólítja a fel a hallgatót, tehát direktív beszédaktus hangzik el. Mivel a szituáció kontextusában a beszélő hatalommal rendelkezik a hallgató felett, így a megnyilatkozást a direktívumok makroosztályán belül az utasítás aktusával azonosítjuk, annak ellenére, hogy udvariassági megfontolásból inkább a kérésekre jellemző nyelvi formában hangzik el. A tesztelemzések arra engednek következtetni, hogy a kérdő formájú konvencionálisan indirekt szerkezet

általában mindkét nyelvben alkalmas az utasítás aktusának megvalósítására. Ezzel a pragmlingviszítikai eszközzel a beszélő csupán a nyelvi felszínen adja meg a hallgatónak a választási lehetőséget, a szituáció kontextusában azonban csak az együttműködés feltételezhető.

A diskurzushangvétel tekintetében elmondható, hogy a beszélő és a hallgató közötti interperzonális kapcsolatot a hatalmi aszimmetria és a viszonylag nagy társadalmi távolság jellemzi. A forrásnyelvi és a célnyelvi beszédaktus direktségi szintje lényegében megegyezik, a fordító megtartotta a konvencionálisan indirekt formát, kihagyta azonban a *please (kérlek/kérem)* szót. Ennek pragmatikai oka feltehetőleg abban keresendő, hogy ez már olyan mértékben tette volna udvariassá a megnyilatkozást, amely túlságosan is idegenszerűnek, mesterkéltnek tűnhet a célnyelvben. A túlzott udvariasság a beszélő szándéktól eltérő pragmatikai hatást – gúnyt, iróniát – hozhat létre.

A diskurzusmódot vizsgálva az előző példához hasonlóan azt találjuk, hogy a direktív beszédaktus a hallgató nonverbális cselekvését váltja ki (odamegy), tehát az illokúciós szekvencia koherenciája nem verbális úton jön létre. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi megnyilatkozás ekvivalens a regiszter mindhárom kategóriájában.

A tanár és a diák interakcióját magyar diskurzuskörnyezetbe helyezve feltételezhető, hogy a tanár a jóval direkter felszólító móddal utasította volna a diákat. Továbbá a formális *Miss Gilmore* megszólítás is egyértelműen a forrásnyelvi diskurzusvilágra utal, ugyanis magyar nyelvi környezetben jellemzőbb a keresztnév használata. A megnyilatkozás formalitását a magázódás is fokozza, amely szintén nem jellemző a magyar középiskolákban. A magázódó formát feltehetőleg a *Miss Gilmore* megszólítás indokolja, hiszen köztudott, hogy az angol nyelvben nincs magázódás. A fordítás lényegében a forrásnyelvi kommunikációs konvenciókhoz közelít, tehát a fordító a nyílt fordítás stratégiáját választotta,² ezzel nemcsak az utasítás beszédaktusát közvetítette, hanem bizonyos kulturális információt is, amely szerint a forrásnyelvi diskurzuskörnyezetben, ebben a konkrét szituációban a tanár kevésbé direkt, egyben udvariasabb távolságtartással fordul a tanuló felé, mint ahogy ezt általában jellemzőnek érezzük a célnyelvi kultúrában.

Harmadik példánk a *Született feleségek* népszerű amerikai tévésorozatban hangzott el, amikor is egy kórházi alkalmazott hibája az egyik beteg életébe kerül. A jelenet a kórházigazgató irodájában játszódik, ahol az igazgatón kívül jelen van az elhunyt hozzátartozója és a könnyeivel küszködő vétkes nővér. A párbeszéd az igazgató és a hozzátartozó között zajlik, de a nővér sírása zavaróvá válik. Ekkor az igazgató a következő szavakkal utasítja távozásra az alkalmazottat:

13a) DIRECTOR: Nurse Heissel, why don't you step out?

13b) IGAZGATÓ: Heissel nővér, miért nem vonul vissza? (DH 117: 37.50)

A forrás- és a célnyelvi proposíció ugyanazon személy ugyanazon cselekvésére utal. Az illokúciós lényeg tekintetében a forrásnyelvben egyértelműen direktív beszédaktus hangzik el: a beszélő bizonyos cselekvés elvégzésére szólítja fel a hallgatót. Feltételezhető, hogy a célnyelvi megnyilatkozás legvalószínűbb értelmezése is ugyanez, de meg kell jegyeznünk, hogy ez a forma a célnyelvben nem áll messze a direktív funkció nélküli kifejtendő kérdéstől³ sem. Az illokúciós erő tekintetében szintén eltéréseket tapasztalhatunk. A forrásnyelvi megnyilatkozás az utasítás aktusát fejezi ki,

² Nehéz megítélni, hogy a fordító választása mennyire tudatos. Lehet, hogy csupán tükörfordításról van szó. Ettől függetlenül pragmatikai hatásában a forrásnyelvi normákhoz közelít.

³ Searle (1979) a kérdéseket is direktív beszédaktusként tartja nyilván. Jelen elemzés céljaira különbséget teszek a direktív funkció nélküli (pl. *What happened? – Mi történt?*) és a direktív funkcióval párosuló információkérés között (*Can you tell me what happened? – Elmondaná, mi történt?*). Az előbbit kérdésnek, míg az utóbbit utasításnak vagy kérésnek tekintem.

ugyanis a nővérnek nincs választási lehetősége, hogy az igazgató által kért cselekvést végrehajtsa-e, vagy sem. Az indirekt szerkezet az előző példához hasonlóan csupán udvariassági célokat szolgál. Feltételezem, hogy a forrásnyelvi pragmalingvisztikai eszköz tükröfordítása a magyar nyelvben nem ugyanazt a beszédaktust fejezi ki, így a forrásnyelvi udvarias utasításból tétova célnyelvi javaslat vagy esetleg kérdés válhat. A diskurzushangvétel interperszonális komponense aszimmetrikus hatalmi viszonyokra és nagy társadalmi távolságra utal. A megnyilatkozások direktségi szintje nem változik a fordítás során.

A diskurzuszó mód dimenziójában azt tapasztaljuk, hogy az illokúciós szekvencia koherenciája nem a verbális elemeknek, hanem a nonverbális képi világnak köszönhető. A beszélő megnyilatkozása a hallgató nem verbális reakcióját váltja ki: a nővér távozik a szobából. A képi világ alapján a nézők helyesen értelmezhetik az elhangzott beszédaktus makrotípusát, tehát azt, hogy direktív beszédaktusról van szó, hiszen látják, hogy a nővér engedelmessé válik.

Össességében a diskurzuszó mód elmondhatjuk, hogy a forrás- és a célnyelvi megnyilatkozás csak az illokúciós lényeg vonatkozásában nevezhető ekvivalensnek. Az illokúciós erő utasításból javaslatba vált át. A diskurzushangvétel dimenziójában a direktségi szint megtartása a célnyelvi kultúrában feltehetően nem alkalmas a szereplők közötti hatalmi viszonyok és a szűkebb értelemben vett beszélői szándék kifejezésére. Ez az oka annak, hogy az elhangzott beszédaktus a néző utasítás helyett javaslatnak érezheti, és ez idegenszerű a szituáció kontextusában, annak ellenére is, hogy a jelenet képi világa bizonyos mértékben fenntartja a koherenciát. Másképpen megfogalmazva: különbség lehet a forrásnyelvi és a célnyelvi inferencia között, vagyis a célnyelvi néző számára megváltozhat a beszédaktus típusa. A fentiek fényében megállapíthatjuk, hogy a fordító a forrásnyelvi beszédaktust a forrásnyelvre jellemző célnyelvi szerkezettel próbálta hozzáférhetővé tenni a néző számára. Bizonyos okokból nem tartotta szükségesnek a kulturális szűrő alkalmazását, így a nyílt fordítás egyik megjelenési formájával állunk szemben.

A filmelmélet a kommunikáció két szintjét különbözteti meg. A diegetikus kommunikáció a szereplők egymás közötti interakciójára utal, míg az extradiegetikus kommunikáció azokat az információkat jelenti, amelyeket a szereplők az interakcióik során a közönség felé közvetítenek (l. Baumgarten 2005: 89–90). A direktív beszédaktusok esetében a kommunikáció diegetikus szintje arra utal, hogy például egy kérés kimondásával az egyik szereplő valamilyen cselekvést vár el a másiktól, míg a kommunikáció extradiegetikus szintjén csupán azt az információt közvetíti, hogy kérés hangzott el (vö. Clark–Carson 1992: 205). A megkülönböztetés a fordítás szempontjából is lényeges, ugyanis a fordítónak ügyelnie kell arra, hogy a kommunikáció egyik szintje se sérüljön. Ha például az egyik szereplő valamire utasítja a másikat, akkor a célnyelvi megnyilatkozással a közönség felé azt az információt kell közvetítenie, hogy az utasítás beszédaktusa hangzott el.

A fentiekben elemzett *Jó napot, Mr Wilson!* megnyilatkozással a fordító a nyílt fordítás stratégiájával a célnyelvi megnyilatkozást a forrásnyelvi kommunikációs normákhoz igazította. A megnyilatkozás idegenszerűsége nem befolyásolja az extradiegetikus kommunikációt, hiszen a közönség soraiból mindenki rendelkezik azzal a kulturális tudással, hogy a *Jó napot, Mr Wilson!* csakis a köszönés beszédaktusával azonosítható. Ebben az esetben a fordító nemcsak hogy helyes információt adott az elhangzott beszédaktus típusáról, hanem azt a plusz kulturális információt is közvetítette, hogy Amerikában a gyerekek ezzel a formulával köszönhetik a felnőtteket. Tehát a felnőtt-gyermek viszony a célnyelvi kultúrában, legalábbis az üdvözlés tekintetében kevésbé aszimmetrikus. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a nyílt fordításban tükröződő idegenszerűség motivált, mert a közönség kulturális tudását gazdagítja.

A konvencionálisan indirekt beszédaktusok esetében a nyílt fordítás alkalmazása sokkal összetettebb problémát jelent, hiszen a befogadó nem biztos, hogy rendelkezik azzal a forrásnyelvi kulturális tudással, amely alapján a célnyelvi eszközökkel kifejezett beszédaktust értelmezni tudja. Valószínűleg ez vezérelhette a 11. példa fordítóját, amikor a rejtett fordítást alkalmazta az angol *Why don't you do X? (Miért nem teszed meg X-et?)* javaslattevő formában megjelenő utasítás ese-

tében. A kulturális szűrő beiktatásával a jóval direktebb felszólító módra váltott át, ezzel a megnyilatkozást a könnyebben értelmezhető célnyelvi normához igazította. A célközönség vélhetően nem rendelkezik azzal a kulturális tudással, amely alapján azonosítani tudta volna, hogy a forrásnyelvi pragmatikavisztikai eszköz azonos célnyelvi formában pontosan melyik beszédaktusnak felel meg, tehát a forrásnyelvi norma követése miatt sérült volna az extradiegetikus kommunikáció.

A tanár és a tanuló interakciója ismét a nyílt fordítást példázza (12. példa). Mivel az előkészítő forma (*Can/Could you do X? – Megtennéd X-et?*) különösebb erőfeszítés nélkül mindkét nyelvben értelmezhető, mint az utasítás beszédaktusának udvarias formája, ezért a fordító a forrásnyelvi konvenciót követte. Így annak ellenére, hogy a megnyilatkozás talán túlságosan is udvariasnak hathat, az extradiegetikus kommunikáció nem sérül. A fordító amellett hogy sikeresen közvetítette a beszédaktus típusát, még további információval is gazdagította a néző kulturális tudását az amerikai középiskolákra jellemző tanár-diák interperszonális kapcsolat tekintetében.

Az utolsó példánkban, az igazgató-nővér között zajló interakcióban azonban némileg sérül az extradiegetikus kommunikáció, ugyanis nem biztos, hogy a néző rendelkezik azzal a kulturális tudással, amelynek segítségével utasításként tudja értelmezni a javaslattevő formával (*Why don't you do X? – Miért nem teszed meg X-et?*) kifejezett beszédaktust. A kommunikáció diegetikus szintjén megjelenő utasításból extradiegetikus szinten javaslat vagy direktív funkció nélküli kérdés lesz. A szituáció kontextusában a megnyilatkozás idegenszerű, értelmezése indokolatlanul nagy kognitív terhet ró a befogadóra, ugyanakkor kulturális tudását nem gazdagítja.

6. A pragmatikai ekvivalencia

Az ekvivalencia a fordítástudomány egyik központi és egyben legvitatottabb fogalma. Áltanosságban definiálva „a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyenértékűségére” utal (Klaudy 1999: 87). Catford megfogalmazásában „a fordítás gyakorlatának központi problémája a célnyelvi ekvivalens megtalálása. Éppen ezért a fordításelmélet központi feladata a fordítási ekvivalencia természetének és megvalósulási feltételeinek definiálása” (1965: 21). Snell-Hornby vitatja az ekvivalencia fogalmának hasznosságát, mert a nyelvek közötti szimmetria hamis látszatát kelti (1988/1995). House cáfolva Snell-Hornby érvelését arra mutat rá, hogy az ekvivalenciát nem szabad azonosságként értelmezni. Albrecht nyomán az ekvivalenciát az invarianciával köti össze. Az invariancia fogalma arra utal, amiben a forrás- és a célnyelvi szöveg megegyezik. Ez soha nem lehet abszolút, mindig az egyedi fordítási feladat céljától függ, amely szövegenként változik. Az ekvivalens fordítás az invariancia követelményének kell, hogy megfeleljen, tehát éppen ezért az ekvivalencia csakis relatív lehet (1997: 25–6).

A fordítástudomány deskriptív paradigmáján belül vizsgálódva azt a kérdést kell feltennünk, vajon a fordítók mit tekintenek a fordítás invariánsának, amely megeremti a forrásnyelvi és a célnyelvi beszédaktusok közötti ekvivalenciát. A fordító tevékenysége nem az absztrakt nyelvi rendszerrel, hanem a nyelvhasználattal van összefüggésben. Ez annyit jelent, hogy munkája során nem mondatokat, hanem megnyilatkozásokat fordít, amelyek mögött bizonyos beszélői szándékok húzódnak. A megnyilatkozások kontextusban való használatával és értelmezésével, a mögöttes beszélői szándékokkal a pragmatika tudománya foglalkozik (Baker 1992: 217). Már a korai beszédaktuselmélet is különbséget tett a szemantikai és a pragmatikai jelentés között. Austin (1962) rendszerében a lokúciós aktus a megnyilatkozás referenciális, azaz szemantikai jelentésére utal, az illokúciós aktus pedig a beszélői szándékra, vagyis a jelentés pragmatikai aspektusára. A fordító feladata abban áll, hogy a kultúra és a szituáció kontextusában feltárja a lokúciós jelentés mögött meghúzódó illokúciót, vagyis a beszélői szándékot. A pragmatikai jelentés átültetése bizonyos esetekben fontosabb a szemantikai (denotatív, referenciális) jelentés megőrzésénél. Előfordul, hogy a megnyilatkozás szemantikai tartalmát fel kell áldozni a szerzői szándék oltárán. Ennek tipikus példája

a viccek fordítása, amikor a megfelelő hatás érdekében szükség lehet arra, hogy a fordító egy új szöveget, esetleg egy új viccet alkosson a célnyelven (Hickey 1998: 230). Klaudy (1999: 96) példája, amelyet J. Heller *A 22-es csapdája* című könyvéből, illetve annak magyar fordításából vett szintén azt bizonyítja, hogy a megnyilatkozás szemantikai tartalma megváltozhat:

14a) They will have to try like hell to catch me this time...

They will try like hell.

14b) Most aztán felkőthetik a gatyájukat, ha meg akarnak találni.

Fel fogják kötni a gatyájukat.

A szökés előtti drámai helyzetben a főhős szándéka annak kifejezése, hogy nem lesz könnyű őt elfogni, mire a társa arra figyelmezteti, hogy jól teszi, ha óvatos marad. Az eltérő szemantikai tartalom ellenére a forrásnyelvi és a célnyelvi beszédaktusok ekvivalensek az illokúciós jelentés szintjén. A fordító a pragmatikai ekvivalencia megteremtésére törekedve a beszélői szándékot tekintette a fordítás invariánsának.

Emery megközelítésében a fordítás folyamatának pragmatikai definíciója a következőképpen hangzik: „a fordítás a forrásnyelvi szöveg pragmatikai jelentésének átültetése a célnyelvre összhangban a célnyelvre jellemző normákkal” (2004: 146). Az általa létrehozott pragmatikai modell első lépésében a fordító háttértudása alapján értelmezi a forrásnyelvi kódot. Feltárja a szöveg referenciális/expresszív jelentését, a társalgási és a konvencionális implikaturákat, majd a második lépésben, követve a forrásnyelvi normát, létrehozza a célnyelvi szöveget (2004: 153). House funkcionális-pragmatikai modellje ettől annyiban tér el, hogy a célnyelvi norma követése mellett a szerző elképzelhetőnek tartja a forrásnyelvi norma követését is, amelynek eredményeképpen másodrendű funkcionális ekvivalencia jön létre (1997: 112).

A konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordítása során az ekvivalencia a vizsgált példák és modellek (House 1997; Emery 2004) alapján a következőképpen valósul meg:

1. A fordító a forrásnyelvi szituáció és kultúra kontextusában kulturális tudása és a forrásnyelvi kód ismerete alapján értelmezi a forrásnyelvi megnyilatkozást. Ez érinti a propozíciót és a társalgási implikaturából fakadó illokúciós lényegét és illokúciós erőt.
2. A fordító létrehozza az illokúciós szekvenciába koherensen illeszkedő célnyelvi megnyilatkozást.

A pragmatikai ekvivalencia megteremtésében két stratégia közül választhat. A rejtett fordítással a célnyelvi normákhoz igazítja a szöveget, nyílt fordítással pedig a forrásnyelvi normákat tartja szem előtt. Teljes értékű pragmatikai ekvivalencia rejtett fordítással érhető el, míg a nyílt fordítás „másodrendű pragmatikai ekvivalenciát” (House 1997: 112) hoz létre. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a forrásnyelvi kommunikációs konvenciók hatására a célnyelvi szövegben némi idegenszerűség érződhet, amelyet pragmatikai transzfernek is nevezhetünk. Ennek két típusát különböztetem meg. A pozitív pragmatikai transzfer során a fordító gazdagítja a közönség forrásnyelvi kultúráról alkotott képét. A forrásnyelvi kommunikációs konvenciók célnyelvi megjelenítésével nemcsak a beszélői szándékról, hanem arról is információt ad, hogy az adott beszédaktus hogyan valósul meg a forrásnyelvi kultúrában. Ez csak akkor lehetséges, ha az adott pragmatikusviszítikai forma mindkét nyelvben alkalmas ugyanazon beszélői szándék kifejezésére. A köztük lévő különbség annyi, hogy használatuk eltérő szerepkapcsolatokra jellemző. A magyar kommunikációs normákra például nem jellemző a *Jó napot, Mr Wilson!* köszönési forma a gyermek és a felnőtt közötti interakcióban. A negatív pragmatikai transzfer szintén arra utal, hogy bizonyos forrásnyelvi konvenciók jelennek meg a célnyelvi szövegben azzal a különbséggel, hogy ezek a nyelvi formák semmilyen plusz információval nem szolgálhatnak a forrásnyelvi kommunikációs szokásokról, ugyanis a két nyelvi kultúrában eltérő

beszélői szándékokat fejeznek ki. Használatukkal megváltozik a beszédaktus illokúciós ereje, értelmezésük indokolatlanul nagy kognitív terhet ró a befogadóra (13. példa).

A negatív pragmatikai transfert a leíró fordítástudomány paradigmájában mint jelenséget vizsgáljuk. A fordítás a nyelvi kontaktus egyik formája, amelynek hatására a célnyelv dinamikusan változik. Ha a fordítók bizonyos forrásnyelvi eszközöket gyakran használnak a célnyelvben, akkor azok előbb-utóbb ismertté, elfogadottá válnak a célnyelvi közönség számára. Végso stádiumban a forrásnyelvi eszköz már előfordulhat nem fordítás eredményeképpen keletkezett autentikus célnyelvi szövegekben is, esetleg normává is válhat (Koller 2001). Ilyen például az angol *vow* indulatszó vagy pedig a *Legyen szép napod!* formula a magyar nyelvben, amelyek feltehetőleg angol–magyar fordítás hatására jelennek meg egyre gyakrabban az egynyelvű kommunikációban is. Míg a nyelvvédők ezt rossz szemmel nézik, addig a leíró nyelvtudomány, így a fordítástudomány is a jelenséget értékítélet nélkül vizsgálja.

Összegezőképpen elmondható, hogy a konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordításának invariánsa a propozíciós tartalom kondíciója tükrében vizsgált propozíció (ugyanazok a személyek, ugyanazokat a cselekvéseket végezzék), valamint a beszélői szándék, amely az illokúciós lényegét és az illokúciós erőt foglalja magában. A pragmatikai ekvivalencia a propozíció, az illokúciós lényeg és az illokúciós erő átültetésével jön létre, mégpedig úgy, hogy a célnyelvi beszédaktus a forrásnyelvihez hasonlóan, koherensen illeszkedjen az illokúciós szekvenciába. A diskurzushangvétel keretében vizsgált direktségi szintek (indirekt/direkt beszédaktus) dinamikusan változhatnak a célnyelvi normák hatására. A fordító alkalmazhatja a fentiekben ismertetett nyílt és rejtett fordítási stratégiákat. A pragmatikai ekvivalencia megteremtése érdekében bizonyos esetekben a szemantikai tartalom megváltozhat. Ennek indokoltsága minden egyedi esetben külön vizsgálandó.

7. Konklúzió

Tanulmányomban House (1997) fordításértékelési modellje alapján egy olyan szempontrendszer kialakítására tettem kísérletet, amelynek segítségével feltárható a konvencionálisan indirekt beszédaktusok közötti ekvivalencia természete. Az adaptált modell célja kettős: egyfelől felvázolja azokat a fő szempontokat, amelyek alapján a fordított beszédaktusok elemezhetővé válnak a diskurzuszmező, diskurzushangvétel és diskurzusmód kategóriáiban, másfelől lehetővé teszi, hogy kiszűrjünk azokat a fordításokat, amelyek nem tekinthetők ekvivalensnek, így nem is képezhetik a fordítástudományi kutatások tárgyát (vö. Klaudy 1999: 102). Az adaptált modell különösen alkalmas a konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordításakor gyakran tapasztalt indirekt/direkt elmozdulások feltárására (pl. *Megtennéd X-et? / Tedd meg X-et!*), amely fontos új kutatási terület lehet a kultúraközi pragmatika és a fordítástudomány metszéspontjában, valamint rugalmasan módosítható és alkalmazható más beszédaktusok fordításának elemzésére is.

SZAKIRODALOM

- Austin, J. L. 1962. *How to do Things with Words*. Oxford: Clarendon. [Magyarul: *Tetten ért szavak*. 1990. Budapest, Akadémiai Kiadó].
- Baker, M. 1992. *In Other Words. A Coursebook on Translation*. London/New York, Routledge.
- Baumgarten, N. 2005. *The Secret Agent: Film Dubbing and the Influence of the English Language on German Communicative Preferences. Towards a Model for the Analysis of Language Use in the Visual Media*. Nem publikált PhD-disszertáció. Hamburg Egyetem.
- Blum-Kulka, S. – House, J. – Kasper, G. (eds.) 1989. *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood, New Jersey, Ablex Publishing.

- Blum-Kulka, S. – House, J. 1989. Cross-Cultural and Situational Variation in Requesting Behaviour. In: Blum-Kulka, S. – House, J. – Kasper, G. (eds.): *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood, New Jersey, Ablex Publishing, 123–54.
- Blum-Kulka, S. 1989. Playing it Safe: The role of conventionality in indirectness. In: Blum-Kulka, S. – House, J. – Kasper, G. (eds.): *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood, New Jersey, Ablex Publishing, 37–70.
- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London, Oxford University Press.
- Clark, H. H., Carlson, T. B. 1992. Hearers and Speech Acts. In: Clark, H. (ed.): *Arenas of Language Use*. Chicago, The University of Chicago Press, 205–47.
- Coulthard, M. 1977. *An Introduction to Discourse Analysis*. London/New York, Longman.
- Crystal, D. – Davy, D. 1969. *Investigating English Style*. London, Longman.
- Emery, P. G. 2004. Translation, Equivalence and Fidelity: A Pragmatic Approach. *Babel* Vol. 50/2: 143–67.
- Fawcett, P. 1997. *Translation and Language*. Manchester, UK/Northampton, MA, St. Jerome Publishing.
- Firth, J. R. 1959. *Papers in Linguistics 1934–1951*. London, Oxford University Press.
- Halliday, M. A. K. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. London, Arnold.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London, Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London, Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. London/New York, Longman.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, R. 1989. *Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social Semiotic Perspective*. Oxford, Oxford University Press.
- Halliday, M. A. K. – McIntosh, A. – Stevens, P. 1964. *The Linguistics Sciences of Language Teaching*. London, Longman.
- Hatim, B. – Mason, I. 1990. *Discourse and the Translator*. London, Longman.
- Hickey, L. 1998. Perlocutionary Equivalence: Marking, Exegesis and Recontextualisation. In: Hickey, L. (ed.): *The Pragmatics of Translation*. Clevedon, Multilingual Matters, 217–32.
- Horváth P. I. (előadás) 2010. A fordítói hiba. Elhangzott: *Magyar Fordítók és Tolmácsok Napja*. Fordítástudomány 2010. XII. Tudományos Konferencia. Budapest. ELTE. 2010.03.25.
- House, J. 1977/1981. *A Model for Translation Quality Assessment*. Tübingen, Günter Narr Verlag.
- House, J. 1989. Politeness in English and German. In: Blum-Kulka, S., et al. (eds.): 96–122.
- House, J. 1997. *Translation Quality Assessment*. Tübingen, Günter Narr Verlag.
- House, J. 2001. Translation Quality Assessment: Linguistic Description versus Social Evaluation. *Meta* 46/2: 243–57.
- House, J. 2006. Text and Context in Translation. *Journal of Pragmatics* 38/3: 338–58.
- Hymes, D. 1968. The Ethnography of Speaking. In: Fishman, J. A. (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague, Mouton, 99–138.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest, Scholastica.
- Koller, W. 2001. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Wiebelsheim, Quelle & Mayer.
- Leech, G. 1981. *Semantics: The Study of Meaning*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Malinowski, B. 1923. The Problem of Meaning in Primitive Languages. In: Ogden, C. K. – Richards, I. A. (eds.): *The Meaning of Meaning*. New York, Harcour, Brace and World, 296–336.
- Newmark, P. 1981. *Approaches to Translation*. Oxford, Pergamon.
- Nida, E. 1964. *Toward a Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden, Brill.
- Nida, E. Taber, C. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden, Brill.
- Nord, C. 1991. *Text Analysis in Translation. Theory, Methodology and Didactic Applications of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam, Rodopi.
- Polcz Károly 2008. Az angol javaslattevő forma által megjelenített diskurzusaktusok a filmszövegek fordításában. *Fordítástudomány* X/2: 5–21.
- Polcz Károly 2010. Az angol diskurzusaktusok direktségi szintjének változása a magyarra fordított filmszövegekben. In: Zimányi, Á (szerk.), *MANYE XIX: A tudomány nyelve – a nyelv tudománya*. Székesfehérvár/Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 182–98.
- Searle, J. R. 1969. *Speech Acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, J. R. 1979. *Expression and Meaning*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Snell-Hornby, M. 2006. *The Turns of Translation Studies*. Amsterdam, John Benjamins.
- Snell-Hornby, M. 1988/1995. *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Stenström, A. B. 1994. *An Introduction to Spoken Interaction*. London/New York, London.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest, Tinta.

FORRÁSOK

- Crime Scene Investigation: CSI*. 1. évad. 2000. CBS Paramount Productions (Magyar szöveg: Gila Zsuzsa) [CSI]
- Desperate Housewives*. 1. évad. 2004. Buena Vista Home Entertainment, Inc., Touchstone Television. (Magyar szöveg: Simon Nóra) [DH]
- Gilmore Girls*. 1. évad. 2000. Warner Brothers. (Magyar szöveg: Galadics Anna) [GG]
- Gilmore Girls*. 3. évad. 2003. Warner Brothers. (Magyar szöveg: Várkonyi Zoltán) [GG]

Polcz Károly
főiskolai adjunktus
Budapesti Gazdasági Főiskola
Külkereskedelmi Kar
Angol tanszéki osztály

SUMMARY

Polcz, Károly

Pragmatic equivalence in the translation of speech acts

The translation of culture specific speech acts such as greetings, requests, offers, etc. poses a challenge for the translator, as she has to decide what translation strategy to apply, whether she should follow the source or the target language norm. The objective of the paper is to propose an adapted version of House's (1997) translation quality assessment model by means of which the nature of pragmatic equivalence in the translation of speech acts can be explored. The adapted model is based on a database of 900 English speech acts and their Hungarian translations taken from American serials and film series. The database is restricted to conventionally indirect, directive and commissive speech acts; however, it is believed that the proposed model can be flexibly adapted and applied to explore pragmatic equivalence in the translation of other speech acts as well.

Keywords: pragmatics, speech acts, translation studies, pragmatic equivalence

Az afázia funkcionális pragmatikai megközelítése

1. Bevezetés

Az afáziás betegek nyelvi képességeinek, percepciójának és produkciójának vizsgálatával az ember alapvető kognitív működését ismerhetjük meg úgy, ahogyan azt a normál nyelvten vizsgálatán keresztül nem láthatnánk. A különböző neurolingvisztikai elméletek az aktuális nyelvészeti elméletekkel párhuzamosan alakulnak. Az utóbbi évtizedekben a generatív megközelítés és a kognitív neuropszichológiából kiinduló funkcionális pragmatikai nézőpont terjedt el a kutatásban. Az afázia pragmatikai szempontú vizsgálata és diagnosztikája a '70-es évek óta van jelen a tudományban (Ahlsén 2006; Becker 2001; Carlomagno 1994; Cummins 2008; Cutica et al. 2006; Davis–Wilcox 1985; Feyereisen–Seron 1982; Goodglass–Kaplan 1983; Holland 1980; Huber et al. 2006; Joannette 1989; Klatt 1978; Lutz 2004; Mildner 2008; Müller 2000; Paradis 1998; Perkins 2005; Pulvermüller 2002; Sarno 1998; Seron 1979; Tesak 2006; Worrall–Frattali 2000), bár hazánkban a neurolingvisztikai kutatások jórészt modularista keretben folynak. A generatív elmélet célja annak meghatározása, hogy a sérülés következtében a mentális nyelvten mely részrendszerei, elvei, elemei és szerkezet-építő műveletei korlátozódtak (vö. Bánréti 1991: 19).

Az agy működésével kapcsolatos legújabb kutatások kimutatták, hogy – a korábban is ismert „nyelvi” központok mellett – a beszéd létrehozása és feldolgozása az agyi neurális hálózatok végtelen számú idegsejtjének „csapatmunkája” (Lutz 2004: 16). A hálózatok és a beszédzónák, valamint a nyelvi tevékenységhez szükséges más kérgi területek (például a látó- vagy hallókéreg) a nyelv produkciójában és percepciójában különböző feladatokat látnak el, együtt pedig egy jól működő funkcionális rendszert alkotnak (vö. Osmanné 1997: 26). Az a megfigyelés, hogy hiába tudjuk, az információ-feldolgozás mely részrendszereiben van zavar, mégsem tudjuk pontosan meghatározni ezen zavar elhárításának módját (Hegyi 1995: 47), arra utal, hogy nem elegendő modulokban gondolkodnunk.

Az afáziás betegek egyik fő nyelvi problémája, hogy a funkciók és a formák közötti kapcsolat sérül, ezért a kimondani szándékozott gondolathoz/megnyilatkozáshoz tartozó elemek és/vagy az „összeillesztéshez” szükséges információk nem elérhetők. Abban a modularista elmélet követői is egyetértenek, hogy az eléréshez szükséges út sérült. Ha feltételezzük, hogy egy elemhez egyetlen elérési út rendelhető, nehezen magyarázható egy, az afáziás betegeknél gyakran megfigyelhető jelenség: a beteg nem tudja kimondani egy kérdésre adott válaszként például a *kutya* szót, de másfél perccel később egy egészen másik kontextusban hibátlanul produkálja. Ha feltételeznénk, hogy a *kutya* lexikai elemhez vezető egyetlen elérési út sérült, akkor e jelenségre más magyarázatot kellene találnunk.

A modularista afáziakutatással szemben, amelyben a szintaxis mintázatainak sérülésére és ezen sérülések leírására és magyarázatára helyeződik a hangsúly, a holista afáziológia fő feladatának az afáziások megmaradó kommunikatív képességeinek feltérképezését és a terápiában való alkalmazását tekinti (Carlomagno 1994: 27). Alaptétele, hogy a nyelvi zavar mérése nem abszolút, vagyis nem lehet a beteg nyelvi sérülését pusztán statisztikai adatokkal leírni. Ehelyett a megmaradt kognitív képességek segítségével építi fel a „hibás” területek terápiáját. A kognitív nyelvi képességek ugyanis jóval többet jelentenek, mint egyszerű fonológiai, szintaktikai vagy lexikális képességet (Carlomagno 1994: 8). Emellett nem zárhatjuk ki az olyan nem nyelvi tényezőket sem, mint a memória kapacitása, a figyelem vagy az emóciók kifejezésére való képesség (Ahlsén 2006: 102).¹

¹ A memóriakapacitás korlátozottsága generatív keretben is rendkívül hangsúlyos tényező. Ám fontos megjegyezni, hogy funkcionális keretben a kommunikációs szituáció vagy a feladat bonyolultságából, esetleg a beteg gátlásai miatt létrejövő, a nyelvi kifejezésben megnyilvánuló zavarokat nem vagy nem elsősorban a memória korlátozottságának tekintjük.

A funkcionális szemléletű diagnosztika és terápia segítségével a betegeket spontán társalgásban, mindennapi, gyakorlatias szituációkon keresztül vizsgáljuk. Egy egészséges ember számára sem mindegy, hogy vizsgaszituációban kell számot adnia a második világháború összes csatájáról, vagy egy érdeklődő barátjával folytat izgalmas beszélgetést a témáról. Nincs ezzel másként az afáziás beteg sem. Klinikai vizsgálatok bizonyítják, hogy az afáziások sokkal jobban teljesítenek a hétköznapi szituációkban, mint „vizsgahelyzetben” (Carlomagno 1994: 26; Schnelle 2001). A generatív szemléletű vizsgálat során a beteget bizonyos szintaktikai jelenségeket tartalmazó mondatok segítségével tesztelik, így azonban nem elsősorban az afáziás tényleges képességeiről szereznek információkat, hanem arról, hogy hogyan teljesít ebben az adott helyzetben a beszédprodukciónak és -percepciónak amúgy is korlátozott és ezért számos gátlással küzdő beteg. A pragmatikai szempontú diagnosztika éppen a kommunikációnak és a nyelvhasználatnak a modularisták által figyelmen kívül hagyott tényezőit vonja be és alkalmazza a vizsgálat során.

2. Afázia és nyelv(használat)

Az afáziát a szakirodalom nagy része szerzett nyelvi zavarként definiálja. Ez a meghatározás azonban önmagában leegyszerűsítő, hiszen nem csupán a nyelv zavaráról vagy korlátozottságáról van szó. Az afáziás beteg rendszerint számos egyéb, a kommunikációt és a mindennapi életet megnehezítő problémával küzd.² Az afázia egyszerre érinti a produkció, valamint az észlelés és a megértés működését is. Mivel ezek a folyamatok rejtetten és igen magas automatizáltsági szinten működnek, ezért a kutatóknak csak az outputok elemzésével van lehetősége a beszéd folyamatokról információt gyűjteni. Az afáziás nyelvi zavar a nyelvi elemek és elvek célzott előhívását és a beteg szándéka szerinti kommunikációs eszközként való felhasználását akadályozza (Hegyi 1995: 53). De a nyelvnek mint kognitív képességnek a viszonylagos épségét mutatja, hogy a legtöbb afáziás képes az agyban egységként tárolt spontán konvencionális kifejezések produkciójára.³

Az alapvető afáziatípusok klasszifikációját több elmélet is elvégezte. Ezek a típusbesorolások szükségszerűen pontatlanok, hiszen nincsen két egyforma agyi lézió. Általánosan a motoros-szenzoros és az ezzel összefüggő nonfluens-fluens dichotómiák mentén szokás meghatározni a különféle afáziákat. A Magyarországon is sztenderdizált és általánosan elfogadott Western Aphasia Battery (WAB) felosztása szerint ezt egy sematikus ábrán így szemléltethetjük:

Afáziatípusok							
Folyamatos (Fluens) beszéd (Szenzoros afáziák)				Nem folyamatos (Nonfluens) beszéd (Motoros afáziák)			
Ép értés		Zavart értés		Ép értés		Zavart értés	
Ép ismétlés	Zavart ismétlés	Ép ismétlés	Zavart ismétlés	Ép ismétlés	Zavart ismétlés	Ép ismétlés	Zavart ismétlés
Amnesztikus afázia	Vezetékes afázia	Transzkortikális szenzoros afázia	Wernicke afázia	Transzkortikális motoros afázia	Broca afázia	Izolációs afázia	Globális afázia

² Ezek egy része látható, észlelhető, más részét azonban a kívülálló személy nem észleli. Látható például a gyakori féloldali végtagbénulás, de nem látható a szintén féloldali látótérkiesés. Ugyanígy egy kívülálló személy általában nem észleli az afáziás személy hétköznapi problémáit, például a készpénzzel való fizetés vagy egy rántotta megsütésének nehézségeit. Ilyen típusú nehézségekkel általában még a nyelvíleg szinte teljesen gyógyultnak tekinthető afáziás személyek is küzdenek.

³ Gyakori jelenség, hogy az afáziás spontán beszéde jelentősen agrammatikus, de hibátlanul be tud fejezni egy másik ember által elkezdett közmondást.

Az afáziás általában (a) képes logikus gondolkodásra; (b) megérti és alkalmazni tudja a jeleket, a mimikát, a gesztusokat; (c) emlékszik a korábbi élményeire és foglalkozásbeli tanult ismereteire; (d) felismeri a mindennapi élet szituációit; (e) az egészségesekhez hasonlóan tartja a szociális kapcsolatokat (Huber et al. 2006: 19). Mivel kognitív képességeink analóg módon működnek az elmében, feltételezhetjük, hogy ezeknek a nem nyelvi elemeknek a mentális reprezentációi összefüggésben vannak a nyelvi reprezentációkkal. A funkcionális vizsgálat keretében feltétlenül releváns továbbá az alábbi szempont figyelembevétele és a gyakorlatba való beépítése is: „Egy pszichés funkció zavaránál a károsodás nem egyszerűen az adott agyi terület működésének kiesését tükrözi, hanem azt, hogy az agy egésze hogyan funkcionál az adott terület működészavara esetén, és azt hogyan kompenzálja” (Osmanné 1997: 26).

Az afáziával foglalkozó szakemberek egy része úgy véli, hogy „az afázia abból a kudarcból ered, hogy a beteg nem tudja használni a nyelvet, nem pedig abból, hogy a nyelvről való tudása elveszett volna” (Hegyí 1995: 35). Az afáziában a mentális reprezentációkhoz és/vagy a nyelv használatának szabályaihoz vezető út sérül, „szakad el”. Az afáziások gyakran úgy határozzák meg saját korlátozottságukat, hogy túl hosszúnak érzik az utat a gondolattól a kimondott szöveg, és „útközben” túl sok minden történik, amire még mind figyelniük kellene.

3. Afáziadiagnosztika és -terápia funkcionális alapokon

Funkcionális pragmatikai keretben az elemzés nemcsak az afáziás szigorúan vett nyelvi produkciójára fókuszál, hanem figyelembe veszi a kontextuális, szemantikai és nyelvhasználati tényezőket is, és számol a beteg más kognitív képességeinek (memória, koncentráció, figyelemirányítás, térbeli tájékozódás, koordináció) korlátozottságával is. Ha ezeket a tényezőket kizárjuk a vizsgálatból, féltő, hogy az afáziás beteg kognitív és pszichés nehézségeivel összekapcsolódott nyelvi nehézségeket véljük tisztán nyelvi korlátozottságnak. A nyelvi rehabilitáció gyakorlata azt mutatja, hogy a betegben rejlő meglévő kognitív képességek és ezek működése jelentősen befolyásolja a beszéd visszaállíthatóságának a mértékét (Hegyí 1995: 57). Verseghe szerint olyan rehabilitációs módszerre lenne szükség, amely figyelembe veszi, hogy az afázia lingvisztikai, kognitív és kommunikációs zavar egyszerre (Verseghe 1997: 88). A célzott nyelvi terápia csak a beteg állapotának ismeretében kezdődhet. A logopédiai terápiában a pontos diagnózis felállításához az alábbi tényezőket kell megvizsgálni (Osmanné 1997: 76):

- spontán beszéd,
- utánmondás, ismétlés,
- hallott beszéd megértése,
- szótalálás,
- olvasás,
- írás.

Mivel ezen képességek sérülése minden afáziásnál egyéni mintázatot mutat, ezért nincsen olyan terápia, amely minden betegre alkalmazható. A betegre szabott terápia felépítéséhez szükség van a beteg kommunikációs képességeinek, nyelvi sérülésmintázatának lehetőség szerinti alapos felmérésére. A neurolingvisztikai és a logopédiai vizsgálatok megfelelő együttműködéssel mind a beteg, mind a szakemberek számára jó eredményt hozhatnak. Egy pragmatikai keretben történő neurolingvisztikai felmérés során – a fentiek mellett – a beteg kommunikatív kompetenciájának felmérése, valamint kompenzációs stratégiáinak leírása is szükséges. Ahlsén és Allwood fejlesztette ki az aktivi-

tásalapú kommunikációanalízis módszerét, amelynek segítségével az afáziadiagnosztika új szempontok szerint szerveződhet (Ahlsén 2006: 105).⁴

A pragmatikai alapú terápia fő elve a beteg megmaradt kommunikációs képességeinek segítségével javítani a sérült vagy alig működő képességeket és nyelvi hátrányokat. A terápia során eredményesen alkalmazható kompenzációs stratégiák elsajátításához segítik a páciens. Cél, hogy képes legyen a mindennapi információcserében aktív résztvevőként: beszélőként és hallgatóként egyaránt részt venni. Kiemelt szerepe van ezért a csoportterápiának, hiszen a személyközi kommunikáció, a mindennapi szituációk tervezett vagy spontán létrehozása és a világról való tudás releváns részeinek az adott kontextusban való felidézése társaságban könnyebben megy. A betegek emellett hasonló helyzetükből adódóan egyrészt jobb produkcióra képesek, másrészt pedig a közös élethelyzetük miatt az egymás közötti beszélgetés során lehetőségük van a természetes redundancia csökkentésére. Így pedig korlátozott figyelmükből többet fordíthatnak grammatikailag helyes és az adott kontextusban releváns megnyilatkozások létrehozására, illetve megértésére. A társalgást segítő kooperatív stratégiák elsajátítása szintén csak csoportban képzelhető el, ezek pedig a mindennapi kommunikáció szerves részei.

A pragmatikai terápiákban a szintaktikailag helyes kérdés-válasz vagy ismétlésstruktúra helyett az információátadás eredményességére helyezik a hangsúlyt (Carlomagno 1994; Huber et al. 2006; Lutz 2004). Itt rendkívül nagy szerepe van a kontextusnak, amelynek felmérése és tudása az afázias számára kapaszkodót jelent. Ezért nagyobb figyelmet kell szentelni a kulturális és szociolingvisztikai tényezőknek is. Figyelembe kell venni, hogy a betegek különböző szociális és kulturális háttérrel érkezőek, így a világról való tudásuk is eltérő lehet. Az orvosi tényezőkn túl egy beteg annál könnyebben gyógyítható, minél jobb szociális háttérből érkezik, és minél több „mankóval” (mint a nyelvtudás, intelligencia vagy az olvasottság) rendelkezik. Ezért különösen szükséges a megfelelő elméleti alapok mentén az egyénre szabott terápia. Eredményes információcsere páciens és terapeuta vagy páciens és hozzátartozók viszonyában akkor jöhet létre, ha a beteggel társalgó személy tisztában van az afázias tágan értett hátterével.

4. Nyelvi tevékenység afáziában

Carlomagno könyvét az alábbi, az afáziások kommunikációját rendkívül találóan jellemző megnyilatkozásrészlettel kezdi. Páciensének föltett kérdésére a beteg így válaszolt: „Oui... mais... je parle pas... je communique...”⁵ (Carlomagno 1994: 2). Abban a legtöbb, módszereiben pragmatikai szempontokat érvényesítő kutató egyetért, hogy az afáziások általában jobban kommunikálnak, mint amennyire beszélni tudnak. Ahhoz ugyanis, hogy korlátozott beszédképességükkel mégis meg tudják értetni magukat a mindennapokban, a kommunikáció minden csatornájának felhasználására szükségük van.

⁴ Számos pragmatikai módszertannal dolgozó sztenderdizált afázia-terápia létezik, ezek közül a legfontosabbak: Davis–Wilcox 1985. *Adult Aphasia Rehabilitation: Applied Pragmatics*. Windsor, NFER-Nelson; Edelman, G. 1987. *PACE: Promoting Aphasic's Communicative Effectiveness*. London, Winslow Press; Frattali–Thompson–Holland–Ferketic–Wohl 1995. *Functional Assessment of Communication Skills for Adults*. (ASHA FACS) Rockville, American Speech-Language-Hearing Association; Gerber–Gurland 1989. *Assessment Protocol of Pragmatic-Linguistic Skills (APPLS)*; Whitworth–Perkins–Lesser 1997. *Conversation Analysis Profile for People with Aphasia (CAPPA)*; Whitworth, A. 2005. *A Cognitive Neuropsychological Approach to Assessment and Intervention in Aphasia*. Psychology Press. Hazánkban a felsorolt terápiák nem érhetőek el.

⁵ „Igen... de... én nem beszélek... én kommunikálok...”

a) Pragmatikai képességek és kontextusérzékenység

Az, hogy a grammatikai képességek és a pragmatikai kompetencia nem feltételezik szükségszerűen egymást, illetve nem járnak feltétlenül együtt, jól mutatja a nyelviileg korlátozott emberek produkciója (Perkins 2005: 1). Az afáziások pragmatikai képességei⁶ gyakran megtartottak. A nonverbális csatornák egy részét kiválóan alkalmazzák a beszédsérülés kompenzációjára, más részei azonban hasonló nehézséget jelentenek, mint a verbális kommunikáció. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy ezek a képességek nem csupán a bal félteke, hanem – elsősorban – a jobb félteke tulajdonságai. Általában azoknál a betegeknél sérül ez a pragmatikáinak nevezett képesség, akik valamilyen jobbfélteke-sérüléssel is küzdenek (Cutica et al. 2006: 12).⁷ Jobbfélteke-sérültek vizsgálata során kiderült, hogy ők ezt a hiányt a verbális elemek erősítésével igyekeznek kompenzálni, míg az afáziások éppen ellenkezőleg: verbális korlátozottságuk kiegyenlítésére megmaradt pragmatikai képességeiket használják (Feyereisen–Seron 1982). Mindezek ellenére azonban a nonverbális kommunikációban használt nyelvi megnyilvánulásokkal kapcsolatos elemek egy része csak a bal félteke léziója esetén is lehet sérült.

Az afázia tehát nem egyszerűen a nyelvnek, hanem magának a kommunikációs képességnek a zavarát jelenti (Carlomagno 1994:19). Ennek mértéke és formája az adott afázia típus, de leginkább az adott afázias beteg sajátja. A nyelvi tevékenység interszónális folyamata az afáziasok számára számos nehézséget rejt. Egy társalgásban egyszerre van szükség a megfelelő percepcióra és a mások számára is érthető produkcióra. Ezt a folyamatot fel kell építeni, és a sikeres kommunikáció érdekében koordinálni kell (Ahlsén 2006: 99). Nem elegendő megfelelő fonológiai, morfológiai és szintaktikai formákat produkálni és ezeket megérteni, de érteni kell az emóciókat, attitűdöket, a nonverbális jeleket, a nem szó szerinti jelentéseket is: mindezt párhuzamos feldolgozás mellett. Ahlsén megfogalmazása szerint a diskurzusdeficit abból adódik, hogy a komplex kommunikációs szituációk közben tartása és követése nagy nehézséget okoz a betegeknél, mivel nem minden esetben képesek megérteni a beszélői intenciókat (Ahlsén 2006: 103). A kommunikatív eredményesség mérése az afázia diagnosztika egyik neuralgikus pontja, hiszen a nyelvi és kommunikációs zavart nem lehet objektíven mérni. A kommunikáció deskriptív elemeinek elemzése még nem ad teljes képet az afázias képességeiről, ezért szükséges a pragmatikai, funkcionális tényezők felmérése is, amelyek számos aspektusa statisztikailag nem vagy csak részben mérhető.

Becker szerint az itt pragmatikáinak nevezett képességet négy tényező felmérésével kell meghatározni, úgymint a fonetikai-fonológiai, a morfológiai-szintaktikai, a szemantikai-lexikai és a kommunikatív-pragmatikai (Becker 2001: 20). Holland terápiás módszerében a terapeuta külön följegyzi, ha a beteg spontán kérdezett valamit, kijavított valakit/valamit, spontán kommentált valamilyen megnyilatkozást, fölvetve és továbbvitte a társalgás fonalát, megértett egy metaforát, esetleg viccelt (Holland 1980). Ezen tényezők megléte mind arra utal, hogy az agrammatikus beszéd mellett viszonylag ép pragmatikai működéssel számolhatunk. Ha nem vesszük figyelembe a spontán vagy nonverbális megnyilatkozásokat, hanem a betegnek csak az irányított kérdésekre adott válaszait elemezzük, nehezen kapunk valós képet a beteg valódi nyelvi és kommunikációs állapotáról, hiszen a legtöbb afázias számos nem nyelvi konverzációs elemet alkalmaz szóbeli megnyilatkozásai mellett.

Külön kutatásban vizsgálom az afáziasok pragmatikai képességének változását a kontextus függvényében a nonverbális kifejezőeszközökre, azon belül is a gesztusokra koncentrálni (Svindt 2011). Az afázias betegek ugyanis mind a percepció, mind a produkció szempontjából rendkívül

⁶ Pragmatikai képesség alatt a kontextusba helyezett megnyilatkozások nyelvi és nem nyelvi eszközökkel történő adekvát produkciójára, és a beszélő által szándékolt jelentés megértésére való képességet értem.

⁷ A humor, a metafora, a vicc, a szarkazmus és az ironia, valamint az indirekt beszédaktusok működését vizsgálták jobbfélteke-sérülteknél.

érzékenyek a kontextusra. Ami egy ismert kontextusban nem okoz nehézséget számukra, azt egy ismeretlen, kevésbé begyakorlott vagy kevésbé konvencionális jelentéssel/kontextusban nehezen vagy egyáltalán nem képesek megérteni vagy produkálni. Ezért különösen fontos, hogy minél természetesebb környezetben, minél több zavaró tényezőt kizárva próbáljuk a vizsgálatokat és a terápiát folytatni.

b) A kontextus szerepe

Mivel a megértés nem egyszerűen a szintaktikai vagy lexikai információk feldolgozásából áll, hanem valójában kontextualizációt jelent, ezért az afáziások kontextusérzékenységére fokozott figyelmet kell fordítani. Az afáziás betegek nyelvi tevékenységre való képességét nagyban befolyásolja az adott kontextus (a ko-textus és a szituációs kontextus is) és az általuk abból levonható következtetések relevanciája (vö. Carlomagno 1994: 7). A spontán hétköznapi kommunikáció erősen kontextusfüggő, és a körülmények viszonylatában állandóan változik, ez pedig az afáziások számára problémáforrást jelent. A nyelv alapvető tulajdonsága, hogy adott szavak adott kontextusokban más-más jelentéssel bírnak. A kontextus ismeretében a megfelelő jelentés előhívása a nyelviileg egészséges beszélő számára automatikusan zajló folyamat, bár még az egészséges ember számára sem irreleváns tényező a társalgás témája. A kontextus megléte vagy hiánya még jobban befolyásolja az afáziás beszélő megértését, mivel a betegek igyekeznek a narratívákat koherens egységként kezelni. Ez a magyarázata annak a jelenségnek is, hogy a hosszabb egységeket könnyebben megértik, mint egy-egy önmagában álló megnyilatkozást (Ahlsén 2006: 98). Kognitív pszichológiai kutatások kimutatták, hogy a verbális és nonverbális információk feldolgozásának sikeressége a kommunikációban az adott kontextus függvénye: bizonyos információk bizonyos kontextusokban könnyen, másokban azonban nehezen vagy félreérthetően interpretálhatók csak (Carlomagno 1994: 4).

Afáziások vizsgálatát célszerű a mindennapi szituációkból merített társalgásokkal végezni. Figyelembe kell azonban venni, hogy a hétköznapi kommunikáció több csatornán zajlik. Ezeket a csatornákat a betegek eltérő sikerességgel alkalmazzák. A face-to-face társalgásokban érik el a legjobb eredményeket, a telefonos vagy számítógépes kommunikációval gyakran akad problémájuk. Carlomagno kutatásai szerint a szemtől szembeni kommunikációs helyzetekben a betegek jobban teljesítenek, mint ami az állapotukból következne (Carlomagno 1994: 10). A szóbeli dialogikus társalgások kontextusa jelentős könnyebbség, hiszen a verbális kontextust a nonverbális jelek egészítik ki vagy magyarázzák. A gesztusoknak – amely az afáziások egyik fő kompenzációs stratégiája is egyben – csak az adott kontextusban van referenciájuk. A hétköznapi társalgások szituációs kontextusa, begyakorlottsága szintén a produkció eredményesebb voltát segíti elő. Ezért az afáziaterápia során fokozottan kell figyelni a társalgás kontextusfüggő aspektusaira.

További, a produkciót és percepciót jelentősen befolyásoló tényező az afáziás betegnek a beszélgetőpartneréhez való viszonya. Közeli hozzátartozókkal, barátokkal, más afáziásokkal mérhetően könnyebben kommunikálnak, mint például a terápiát végző szakemberrel vagy egy idegennel. Akkor tudnak hatékonyan részt venni a társalgásban, ha a szerepüket, helyzetüket biztosnak érzik, és tudják, hogy a társalgásban részt vevő személyek elfogadják őket. A közelebb álló emberekkel azért is könnyebb számukra a kommunikáció, mert számos olyan információ van, amelyet kevésbé kell kifejezni: ha egy volt kollégájáról beszél például a beteg, akkor azt egy hozzátartozónak elegendő úgy meghatározni, hogy „Béla”, míg a terapeutának ki kell fejezni, hogy „Béla, aki a munkatársam volt az irodában”. Az azonosításhoz elegendő legkevesebb információ természetesen kevesebb erőfeszítésbe kerül, mint annak explicit kifejtése.

Számos olyan megnyilatkozást hozunk létre a hétköznapi kommunikáció során, amelyekben a hozzájuk tartozó kontextus nélkül a szó szerinti jelentést interpretáljuk, és csak a kontextus ismeretében fedezzük fel a benne rejlő nem szó szerinti jelentést. Az afáziások számára ráadásul az is

nehézséget jelent, ha egy szöveg túl sok, a kontextusból megérthető, de számukra ismeretlen információt tartalmaz. Ilyenkor általában az elsődleges, legfontosabb információk feldolgozása sikerül, de a másodlagos vagy harmadlagos információkat figyelmen kívül hagyják (Carlomagno 1994: 11). Amikor egy-egy új információt hallunk, azt a környező kontextus referenciáiból igyekszünk megérteni (Coulson, 2006: 255). Ha azonban több új információ van, mint amennyit a meglévő referenciák segítségével ki tudunk egészíteni, akkor a megértés is kudarcba fulladhat. Könnyedséget jelent ezért az afáziások számára az interpretáció folyamatában a szövegben található minél több explicit információ is.

c) Kooperáció és koordináció

A társalgásban minden résztvevőnek bizonyos társalgási elvek figyelembevételével kell nyelvi tevékenységét koordinálnia ahhoz, hogy megnyilatkozásai adekvátak legyenek. Ezek kognitív és etikai megfontolások mentén szerveződnek (Ahlsén 2006: 98). A nyelvhasználók nyelvi tevékenységüket rendszerint úgy alakítják, hogy az releváns legyen.⁸ Megfigyelésem szerint az afáziások gyakran nem képesek a relevancia elvének alkalmazására, és nem értik az ehhez szorosan kapcsolódó ironikus vagy gúnyos megnyilatkozásokat. A betegek rendszerint nem tudnak rugalmasan alkalmazkodni egy-egy új helyzethez, minden bizonnyal ebből is adódik a relevancia elvének az adott kontextusbeli használati képtelensége. A relevancia és Grice és/vagy Leech maximáinak alkalmazása a kommunikáció hatékonyságát és gazdaságosságát szolgálják. Bár a generatív és a funkcionális gazdaságosságfogalom nem fedi egymást, az mindkét elmélet szerint megállapítható, hogy az afáziások „pazarolnak”, mert nem képesek ezeket a gazdaságossági elveket alkalmazni (vö. Bánréti 2003). Az adott kontextusban létrehozott releváns megnyilatkozás egyúttal ugyanis azt a célt is szolgálja, hogy a kommunikációs aktus a lehető legkevesebb – de releváns – szót tartalmazza (Carlomagno 1994: 41). Mivel azonban az erre való törekvés afáziában sérült, éppen a beszédprodukciónak amúgy is korlátozott lehetőségei romlanak tovább, hiszen minél rövidebb a szándékozott megnyilatkozás, annál könnyebb a produkció, annál kevesebb dolog „jöhet közbe” a tervezéstől a megvalósításig. A relevancia elvének, valamint a társalgási maximáknak az afáziadiagnosztikában és -terápiában való felhasználására több kutatás és tanulmány is készült (Penn 1985; Prutting és Kirchner 1987; Perkins és Lesser 1993).

Az afáziások pragmatikai képességeinek vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kooperációra és a nyelvi tevékenység koordinációjára való képességüket sem. A társalgásban részt vevő személyeknek minden diskurzusban kooperálniuk kell egymással a diskurzus menetét, felépítését és kidolgozottságát, a modalitást illetően (Ahlsén 2006). Ez természetesen többnyire konvencionálizált és nem explicit formában történik, ezért szükséges a résztvevők megfelelő képességeinek hiánytalan megléte. Az afáziás betegeknek a kooperációra való képesség – illetve annak bizonyos részei – gyakran sérülnek. Afáziások beszélgetéseit megfigyelve ennek egyik érdekes megnyilvánulási formája, az udvariasság használata érdekes képet mutat. Az udvariasság eszközeinek alkalmazása a releváns megnyilatkozás egyik fontos, a kommunikációnak pedig alapvető tényezője. Ahogyan arról fentebb már szó esett, az afáziások számára az implicit jelentés szinte minden formája nehézséget okoz, így nem meglepő, hogy az udvariasság elvét is sokszor megszegik. Megfigyeléseim során úgy tapasztaltam, hogy ez gyakran vezet félreértéshez vagy a társalgás megakadásához, mert habár magát az elvet figyelmen kívül hagyják, a sértő megnyilatkozásokat nagyon is jól értik. Ez elsősorban afáziás és afáziás kommunikációjában jelent nagy nehézséget.

⁸ A relevancia fogalma alatt a Sperber és Wilson-féle relevanciaelmélet meghatározását értem (l. bővebben Sperber–Wilson 1995).

A minden tekintetben releváns nyelvi tevékenység koordinációjával, amely a kooperáció interperszonális voltával ellentétben a beszélő személyétől függ, egy külön vizsgálatban foglalkozom. Mivel nincs két egyforma kondíciókkal rendelkező afáziás, ezért a koordináció kérdésében hiba lenne néhány általánosság megfogalmazása. Az elme működésének megértéséhez is közelebb kerülhetünk egy olyan vizsgálat segítségével, amely az afáziások általános téri, gondolkodásbeli, logikai és nyelvi koordinációs képességeit állítja párhuzamba. Ha ugyanis feltételezzük, hogy a kognitív rendszer részrendszerei analóg módon működnek, akkor azt is feltételezhetjük, hogy e képességek sérülésmintázatai között is találunk összefüggéseket.

5. Az implicit jelentés afáziában

Az egészséges beszélők a világról való tudásuk segítségével képesek az implicit jelentéstartalmak megfelelő feldolgozására.⁹ Implicit jelentés kifejezésére a nyelvi tevékenység során sokféle lehetőségünk van: a szintaxis, a konvencionálizáltság, a kontextualizáció vagy a nyelv para- és nonverbális tényezőinek felhasználásával. A sérült nyelvtan szintaxisának elemzésére fókuszáló vizsgálatok a nyelv ezen – a hétköznapiakban oly gyakori – jelenségével nem foglalkoznak, hiszen a szó szerinti jelentéstartalmak szempontjából a nem szó szerinti és implicit jelentések nem releváns tényezők. Így azonban az afáziások erre vonatkozó és a megértést rendkívül befolyásoló perciepciói sérüléseire sem derül fény. Fontos megjegyezni, hogy a betegek e zavarai súlyos szociális hátrányt is jelentenek, hiszen a tágan értett kontextushoz alkalmazkodó kreatív nyelvhasználat elengedhetetlen a sikeres információcseréhez.

a) Nem szó szerinti jelentés¹⁰ és konvencionálizáltság

Az afáziások számára a megértéshez rendkívül fontos az üzenetek explicit adekvátsága (Carlo-magno 1994: 51). Ebből következően általában nehezen vagy egyáltalán nem képesek például az irónia vagy a metafora jelenségeinek feldolgozására, de gyakran a konvencionálizált udvariassági gesztusok, kérdések vagy kérések megértésével is problémájuk van. Carlomagno megállapításai szerint az afáziások perciepciója ezekben az esetekben gyakran kimerül a szó szerinti jelentés feldolgozásában (Carlo-magno 1994: 10). A beszélők információfeldolgozó központja a leggazdaságosabb, vagyis a legkönnyebben engedélyezhető referenciális elem felé hajlik (Carlo-magno 1994: 43). Vannak azonban olyan szituációk, ahol a leggazdaságosabb – egyúttal releváns – forma nem a szó szerinti, hanem éppen az indirekt vagy nem szó szerinti értelmezés. Ennek ellenére az afáziások ezekben az esetekben sokszor nem ezt az utat választják, hanem a nehezebbnek tűnő szó szerinti értelmezés felé hajlanak. A téves értelmezések azonban nagyban függenek a megnyilatkozás adott kontextusban releváns jelentésének begyakorlottságától. Bánréti az ellipsis működéséről szóló generatív szemléletű vizsgálatai azt mutatják, hogy az afáziások a „kényszerű pazarlás” útját választják. Az alábbi megállapítás holista keretben is releváns lehet: „A gazdaságos és nem gazdaságos válaszok disszociációja mutatja: a gazdaságossági elvek kihasználhatósága azon múlik, hogy rendelkezésre állnak-e az elégséges komputációs erőforrások vagy sem” (Bánréti 2003). Eszerint a komplex szerkezetek nagyobb erőfeszítést igényelnek az afáziástól, emiatt a gazdaságossági elvek

⁹ Az, hogy ez még egészséges beszélő esetében sem mindig sikerül, azt a nem konvencionális megnyilatkozások (például a humor vagy az irónia) félreértése mutatja.

¹⁰ Tanulmányomban a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés elkülönítése nem éles szembenállásként értelmezendő, e fogalmak sokkal inkább egy skála mentén mozognak a tágan értett kontextus, a konvencionálizáltság és az egyéni begyakorlottság függvényében.

érvényesülésére már nem marad energia. Az implicit jelentést hordozó és ezért összetett feldolgozást kívánó megnyilatkozások feldolgozása is többek között ezért lehet nehéz a betegek számára.

Társalgásainkban azonban a nem szó szerinti jelentések igen jelentős szerepet töltenek be. „Amit mondunk, az nem az, mint amit közölni szándékozunk” (Van Lancker 2006: 214). Ez a megállapítás arra hívja fel a figyelmet, hogy a kommunikáció nagy része nem a kimondott, szó szerinti jelentések interpretációján múlik. Ha azonban ezek a jelenségek mind egyéntől és a kreatív elme megnyilvánulásaitól függenének, akkor a kommunikáció minden formája nagy erőfeszítést igényelne a résztvevőktől. A nem szó szerinti jelentések nagy része többé-kevésbé konvencionizált. Beszédünkben számos „holt metaforát” alkalmazunk, amelyeknek metafora voltára föl sem figyelünk. Hasonlóan a „Be tudod csukni az ablakot?”, „Eléred a sót?” típusú megnyilatkozások nem szó szerinti voltát sem érzékeljük, hiszen az ezekre válaszként adott cselekvések az alapvető konvencionális aktusok közé tartoznak. A metafora, az irónia, a humor és a konvencionizált diskurzusformulák megértése az afáziások számára gyakran okoz problémát, de a szintén a nem szó szerinti jelentés körébe tartozó közmondásokat többnyire könnyedén produkálják, és általában értelmezni is tudják. Különösen akkor, ha a terapeuta vagy a társalgásban részt vevő személy elkezd az adott közmondást.¹¹ Mindez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a szólások és közmondások mint idiómák, az agyban egyetlen egységben vannak tárolva, így az előhívásuk is így, egységként történik. Az irónia, a humor és a metafora ezzel szemben váratlan, nem begyakorlott, és a megértéséhez nem elegendő sem a közmondások értéséhez szükséges „kollektív tudás”, sem a jó szintaktikai feldolgozóképeség. A társalgási formulák feldolgozásának nehézsége pedig abból adódik, hogy – hiába konvencionizált aktusokról van szó – megértésükhöz szükség van a kooperáció, valamint a koordináció megfelelő működésére, amelyek azonban afáziában általában sérülnek. A nehézséget tehát a mondott és a szándékolt jelentés közötti összeférhetlenség jelenti. Cutica és munkatársai erre a jelenségre a sztenderd és nem sztenderd jelzőket alkalmazzák. Sztenderd a kommunikáció akkor, ha a kimondott és a kifejezett jelentés között nincs összeférhetlenség, és nem sztenderd akkor, ha a beszélő mást akar kifejezni, mint a kimondott szó szerinti megnyilatkozás (Cutica et al. 2006: 14).

A megértési folyamatban egyszerre vannak jelen alacsonyabb és magasabb szintű jelentés-elemek is, amelyek együttes feldolgozása segíti hozzá a társalgás résztvevőit a helyes interpretációhoz (Coulson 2006: 255). Az, hogy az afáziás betegek mely jelentésfeldolgozó szinten „vesztik el a fonalat”, erősen egyénspecifikus, bár bizonyos komplexitás fölött minden afáziás rossz megértési eredményeket produkál. Ahlsén szerint az afáziásoknál az úgynevezett high-level nyelv sérül, amely a logikogrammatikai struktúrákért, a metaforamegértésért és a nem szó szerinti folyamatokért felelős (Ahlsén 2006: 102).

b) Nonverbális tényezők a kommunikációban

A kommunikáció nonverbális csatornáit nélkül az egészséges beszélő percepciója és produkciója is zavart lenne, hiszen ezen csatornák teszik ki az emberi kommunikáció nagy részét. Ide tartoznak az extra- és paraverbális, valamint a kinetikus tényezők (Becker 2001: 39). Ezek segítségével egyértelművé tehetjük a beszélői intenciót, és megkönnyíthetjük a hallgatói interpretációt. Az érzelmek kifejezésében, a referenciális viszonyok pontosításában, a nem szó szerinti jelentések megértésében a nonverbális jeleknek rendkívül fontos szerepük van. Carlomagno megállapítása szerint minden pragmatikai megalapozottságú terápiának alapja kell, hogy legyen a nonverbális kommunikáció meglétének feltételezése afáziában (Carlomagno 1994: 20).

¹¹ Ezen megállapítás elsősorban a motoros afáziákban szenvedőkre igaz, szenzoros afáziában gyakran nem segít a megnyilatkozás- vagy szókezdés.

Az emocionális információk verbális produkciója a legtöbb afáziás számára nehéz feladat, miközben a megértésben gyakran könnyebbséget jelent nekik az emocionális tartalom. Ők ezeket a jelentéstartalmakat nonverbális jelekkel, a prozódia, a mimika vagy a gesztusok segítségével igyekeznek kifejezni. A nyelvi produkciójukban sérült betegek, akiknek az implicit jelentések problémát jelentenek, szinte kivétel nélkül helyesen használják a nonverbális kommunikációs aktusokat. A beszédhelyzet verbális elemeinek feldolgozásán túl tehát a nonverbális elemeket is figyelembe kell venni a kommunikatív aktusok dekódolási folyamatának vizsgálatakor. Egy-egy megnyilatkozás megértésének folyamata mind a hallgató, mind a beszélő kognitív képességein múlik (Carlomagno 1994: 50).

Az extranyelvi tényezők közé tartozik a mimika és a gesztusok alkalmazása, amelyben az afáziás betegek rendszerint jól teljesítenek. A gesztusok segítségével könnyebb bizonyos tárgyak identifikációja vagy a koreferenciális viszonyok megértése és produkciója. Gesztikulálva a szavak megformálása és kimondása is könnyebb. Herrmann a gesztusokat hat csoportba sorolja aszerint, hogy mire használhatóak, illetve milyen jelentés fejeződhet ki velük. Az első, legegyszerűbb szinten találjuk az automatikus gesztusokat, amelyeket rendszerint észre sem veszünk; a második szinten a beszédet kísérő gesztikuláció, a harmadikon az emocionális expresszív gesztusok (például az idegességtől az asztalon kopácsolás) vannak. A negyedik és az ötödik szinten található az a gesztusok, amelyek függetlenek a beszélőtől, és önmagukban is jelentéssel bírnak. Ezek többnyire konvencionizált gesztusok. A legmagasabb szinten pedig az igen komplex pantomim áll (Herrmann 1991: 364–7). Az afáziásoknak a beszélőfüggetlen gesztusokkal van csak problémájuk, hiszen a hétköznapi kommunikációban használatos gesztusokat kiválóan alkalmazzák. Carlomagno szerint az afáziások gesztikulációra való képességét a gyógyítás szolgálatába kell állítani: a nonverbális kommunikáció erősítésére pantomimjátékot javasol a terápiájában (Carlomagno 1994: 26).

Az implicit jelentés kifejeződhet a paraverbális faktorok által, amelyek elsősorban a szuprazegmentális tényezők jelentésteremtő alkalmazását jelentik. Az intonáció, a beszédtempó, a beszédsszünet vagy a hangszín változtatása alkalmas a jelentés megváltoztatására, befolyásolására. Ezek nagyrészt szintén a jobb félteke képességei. Az afáziás számára az intonáció többek között arra is alkalmas, hogy kompenzálja például a kérdő vagy a felszólító mondatok nem megfelelő szintaxisát (Carlomagno 1994: 20). Meg kell azonban jegyezni, hogy élénk prozódiaival csak a szenzoros afáziások rendelkeznek, motoros afáziákban az intonáció rendszerint sérül, és a beszéd monoton hangzású lesz. Érdekes megfigyelni, hogy bár bizonyos afáziások nem képesek intonálni, mégis jobban megértik az intonáció által kifejezett emocionális tartalmú megnyilatkozásokat. Ahogy azonban a prozódia segítségére siethet az erre képes betegeknek, úgy a beszédsszünet éppen hogy hátráltatja őket. Hiszen míg az egészséges beszélő többnyire kommunikatív céllal, figyelemfelkeltő szándékkal él a szünetekkel, addig egy nonfluens afáziás számára a beszédsszünet a nyelvi korlátozottságból adódó kellemetlen tényező.

Az implicit jelentések megértését és a feldolgozó folyamatokat érdemes kiváltott agyipotenciál-mérésekkel kutatni, hiszen az ERP- (EKP, eseményhez kötött agyi potenciál) vizsgálatok során a szenzoros, motoros és kognitív folyamatokról is információkat kaphatunk. Érdekes és az afázia-kutatás számára hasznos kérdés, hogy a figuratív nyelv hogyan jön létre az agyi funkciók által a gondolkodásból, és milyen szerepe van az azzal összefüggő komplex kognitív aktivitásban (bővebben l. Coulson 2006). Hazánkban a nyelvi tevékenységre vonatkozó ERP-vizsgálatokat még kevesen végeznek, pedig az agyi aktivitás kimutathatósága a produkció-percepció folyamatáról számos fontos információval szolgál, amelynek segítségével nemcsak a nyelv és nyelvhasználat működését térképezhetjük fel, de az afázia-diagnosztikában is felhasználhatjuk.

8. Összefoglalás

Dolgozatomban a külföldön már jelentős terápiás iskolákkal rendelkező funkcionális pragmatikai megalapozottságú afáziológia elméletét és módszereit igyekeztem bemutatni. Míg a moduláris neurolingvisztika a szintaxis sérüléseire fókuszál, addig a holista módszer a nyelvhasználat visszaállítását támogatja a megmaradt kognitív képességek segítségével akár azon az áron is, hogy a beteg produkciója nem lesz teljesen grammatikus. A jobb félteke képességei közül a nonverbális kommunikációra való készségnek a terápiában való felhasználását mutattam be. Jelen tanulmányban nem tértem ki a sérülést kompenzáló stratégiák működési mechanizmusaira. Nem ejtettem szót a deixisnek, a nézőpontviszonyoknak vagy az előfeltevéseknek az afáziában való működéséről sem, mert ezek specifikus kérdések, amelyek további alapos empirikus kutatásokat igényelnek.

SZAKIRODALOM

- Ahlsén, Elizabeth 2006. *Introduction to Neurolinguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Angeleri, R. et al. 2008. Communicative impairment in traumatic brain injury. A complete pragmatic assessment. *Brain and Language* 107/3: 229–45.
- Bánréti Zoltán 1997. Megjegyzések a neurolingvisztikáról. In: Bánréti Zoltán (szerk.): *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*. Corvina, Budapest.
- Bánréti Zoltán 2003. *Kényszerű pazarlás a sérült nyelvtanban. A nyelvtan gazdaságossági elvei agrammatikus afáziában*. Kézirat.
- Becker, Anne 2001. *Pragmatik und Aphasie. Konversationsanalytische Verfahren in der Aphasiediagnostik*. Peter Lang.
- Carlomagno, S. 1994. *Pragmatic approaches to aphasia*. Singular, London.
- Coulson, Seana 2006. Constructing Meaning. *Metaphor and Symbol* 21: 245–66.
- Cummings, L. 2008. *Clinical Linguistics*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Cutica, I. – Bucciarelli, M. – Bara, B. G. 2006. Neuropragmatics: Extralinguistic pragmatic ability is better preserved in left-hemisphere-damaged patients than in right-hemisphere-damaged patients. *Brain and Language* 98: 12–25.
- Davis, G. – Wilcox, M. 1985. *Adult Aphasia Rehabilitation: Applied Pragmatics*. NFER Nelson, Windsor.
- Feyereisen, P. – Seron, X. 1982. Nonverbal communication and aphasia. A review. *Brain and Language* 16: 191–212.
- Goodglass, H. – Kaplan, E. (eds.) 1983. *Assessment of aphasia and related disorders*. Lea and Febiger, Philadelphia.
- Hegyí Ágnes 1995. *Afáziaterápiák. Javaslat az afázia kognitív nyelvi terápiájára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Herrmann, M. 1991. Nonverbale Kommunikation bei Aphasie. In: Blanken, G. (Hrsg.): *Einführung in die linguistische Aphasologie: Theorie und Praxis*. Hochschulverlag, Freiburg, 349–80.
- Holland, A. 1980. *Communicative abilities in daily living*. University Park Press, Baltimore.
- Huber, W. – Springer, L. – Poeck, K. 2006. *Klinik und Rehabilitation der Aphasie*. Georg Thieme, Stuttgart.
- Joanette, Y. et al. 1989. *Right hemisphere and verbal communication*. Springer, Berlin.
- Kelter, Stephanie 1994. Kognitive Semantik und Aphasieforschung. Zur Unterscheidung zwischen Bedeutungen und Konzepten. In: Schwarz, Monika (Hrsg.): *Kognitive Semantik. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. Günter Narr, Tübingen, 81–98.
- Kertesz, A. – Shewan, C. 1980. Reliability and validity characteristics of the Western Aphasia Battery. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 45: 308–24.
- Klatt, Heinz-Joachim 1978. *Psycholinguistik der Aphasie*. Lang, Frankfurt am Main.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Lutz, Luise 2004. *Das Schweigen verstehen. Über Aphasie*. Springer, Berlin.
- Müller, Nicole (ed.) 2000. *Pragmatics in speech and language pathology. Studies in clinical applications*. John Benjamins, Amsterdam.

- Mildner, Vesna 2008. *The communicative neuroscience of human communication*. Lawrence Erlbaum, New York.
- Osmanné Sági Judit 1997. *Az afáziák neurolingvisztikai alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Paradis, M. (ed.) 1998. *Pragmatics in neurogenic communication disorders*. Pergamon, Oxford.
- Penn, C. 1985. A profile of communicative appropriateness. A clinical tool for the assessment of aphasia. *The South African Journal of Communication Disorders* 32: 18–23.
- Perkins, L. – Lesser, R. 1993. Pragmatics applied to aphasia rehabilitation. In: Paradis, M. (ed.): *Foundations of Aphasia Rehabilitation*. Pergamon, Oxford, 211–46.
- Perkins, M. 2005. Clinical pragmatics. An emergentist perspective. *Clinical Linguistics and Phonetics* 19: 363–6.
- Pulvermüller, F. 2002. *The neuroscience of language. On brain circuits of words and serial order*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Prutting, C. – Kirchner, D. 1987. A clinical appraisal of the pragmatic aspects of language. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 52: 105–19.
- Sarno, M. 1998. *Acquired aphasia*. Academic Press, San Diego.
- Schnelle, P. 2001. *Zurück zur Sprache – Zurück ins Leben. Bilder und Kommunikation und Sprachtherapie bei Aphasie*. Urban and Fischer.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1995. Kölcsönös tudás és relevancia a megértés elméletében. In: Síklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai. I–II*. Budapest, I. 195–218.
- Stringaris, Argyris K. 2007. Deriving meaning: Distinct neural mechanisms for metaphoric, literal, and non-meaningful sentences. *Brain and Language* 100/2: 150–62.
- Svindt Veronika 2011. A gesztikuláció szerepe és működése afáziás betegeknél. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Féülton 6. A hatodik Féülton konferencia kiadványa*. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/>
- Tesak, Jürgen 2006. *Einführung in die Aphasologie*. Georg Thieme Verlag.
- Van Lancker, Sidtis, D. 2006. Where in the Brain is Nonliteral Language? *Metaphor and Symbol* 21/4: 213–44.
- Verseghy Anna 1997. Az afázia rehabilitációjának módszerei. In: Osmanné Sági Judit (szerk.): *Az afáziák neurolingvisztikai alapjai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 87–92.
- Worral, L. – Frattali, C. (eds.) 2000. *Neurogenic communication disorders. A functional approach*. Georg Thieme, New York.

Svindt Veronika

doktorandusz

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Svindt, Veronika

A functional pragmatic approach to aphasia

This paper is an overview of the theory and methods of a functional pragmatic approach to aphasiology and aphasia therapy. Functional neurolinguistics is based on direct interpersonal interaction and the study of spontaneous speech, as well as on detecting the patient's remaining linguistic and non-linguistic abilities and their use for the purposes of therapy. In an aphasic patient's speech production and perception, the current context (in a broad sense) has an eminent role to play. The paper also discusses ways of processing implicit meanings that are of prime importance in everyday communication, as well as compensatory strategies occurring in aphasic patients' speech production, with special regard to their use of nonverbal signals.

Keywords: functional aphasiology, pragmatic skills, implicit meaning, compensatory strategies

Szókezdetek automatikus osztályozása spontán beszédben

Bevezetés

A beszéd-folyam automatikus, szavaknak vagy néhány szóból álló szócsoporthoz megfelelő szintaktikai egységekre tagolásában bizonyítottan fontos szerepe van a prozódiai jegyeknek, különösen az alapfrekvenciának és az intenzitásnak (Lehiste 1970; Wright–Taylor 1997; Varga 1994; Hunyadi 2002; Varga 1994; Olasz 2002, 2005; Szaszák 2009). A prozódiai jegyek mellett a magánhangzó minősége is alkalmazható lehet, elsősorban a szótag eleji és a nem szótag eleji szótagok elkülönítésére, másodsorban pedig a szóhatár meghatározására is (Cruttenden 1997; Kohle 1983; Ladefoged–Maddieson 1990; Pennington 1996; Swerts et al. 2007). A szóhatárok automatikus osztályozásában alapegységként a szótagot szokás felhasználni. Egy szó fonológiai jólformáltsága alapvetően attól függ, hogy a szót alkotó szegmentumsorozat kombinációja jól formált-e (Törkenczy 1994). A fonológiai jólformáltságot meghatározó szabályok a hangsorépítő (fonotaktikai) szabályok. A szótag a szegmentumok sajátos szerveződése, amely jellemző az adott nyelvre, és amelyet a szótagok száma is jellemez. A szótagolási szabályok azt határozzák meg, hogy egy szegmentumsorozatot miként kell szótagokra bontani. Mindezek együttesen a szótagszerkezeti szabályok (Siptár–Törkenczy 2000).

A szótag fonetikai meghatározására vonatkozó kísérletek alapvetően két irányzat köré csoportosultak. Az egyik a beszédprodukción felől közelít, és a nyomatékot, a kilégzés erejét tartja a szótagképzés alapjának. A másik a beszédpercepción felől közelít, és a hangzósságot, azaz a hallhatóságot tekinti a szótag alapjának (vö. Laziczius 1963). A nyomatékon alapuló elméleteket a légzési mechanizmus egyre behatóbb ismerete megcáfolni látszik. A hangzósság a beszédhangoknak az a tulajdonsága, amelynek következtében az azonos hangerőn kiejtett beszédhangok különféleképpen hallhatók. Eszerint a szótag különböző hangzósságú elemek együttese. Az elrendződés pedig lehet olyan, hogy a hangzósság emelkedő, azaz kevésbé hangzós szótagot hangzósabb követ (pl. *tű*), vagy olyan, hogy egy hangzósabb elemet egy kevésbé hangzós követ, ez az eső szótagtípus (pl. *őz*), avagy lehet emelkedő-eső (pl. *drog, kert*).

A magyar kötött hangsúlyozású nyelv, a szóhangsúly az első szótagon van (Siptár–Törkenczy 2000). A szavak a beszéd során azonban rendszerint nem elszigetelten jelennek meg, hanem szavak láncolatában. A folyamatos beszéd során megjelenik a kiemelés, és ebben a tekintetben megkülönböztetünk frázishangsúlyt, mondathangsúlyt, szakaszhangsúlyt, tételhangsúlyt stb. (pl. Szende 1976; Gósy 2004). Vannak olyan szavak, amelyek kizárólag más szavakkal együtt fordulhatnak elő a beszédben, így általában nem kapnak önálló hangsúlyt (névelők, névutók, egyes határozószók stb.). Ezek kiszűrésére a beszédtechnológiában rendszerint valamilyen „stopszólistát” szokás készíteni. A beszéd fizikai megvalósulásakor a kiemelés valamilyen akusztikai paraméter mentén jelenik meg, szegmentális vagy szupraszegmentális szinten. Ismeretes, hogy a beszéd észlelése során alapvetően két típusba sorolható akusztikai információt kell feldolgozunk: a beszédhangok, a hangkapcsolatok és a hangsorok jellemzőire vonatkozó szegmentális információt és az ezekre mintegy ráépülő, beszédhangokon és hangsorokon átvélő szupraszegmentális információt (Gósy 2004). A szupraszegmentális szerkezet a beszédprodukción által létrehozott komplex beszédjelnek az a vetülete, amely az idő, a frekvencia és az intenzitás folyamatváltozásaiként írható le, és amelynek észlelése állandó viszonyításban lehetséges (Markó 2005). A szupraszegmentumok – legáltalánosabban a hanglejtés, a hangsúly, a tempó, a szünet, a ritmus, a hangszínezet és a hangerő – elsősorban tagoló funkciót töltenek be.

A szóhangsúly szerepének meghatározó volta függ a hangsúly által realizált kiemelés mértékétől, valamint attól, hogy redukálódnak-e a hangsúlytalan szótagmagok. A szóhangsúly fonetikailag az alaphangmagasság, az intenzitás és az időtartam kombinációjaként realizálódhat, ez

a módosulás a legtöbb esetben a zöngés részben történik, és nyelvspecifikusan változik (Morton–Jassem 1965).

A hangsúly létrehozását illetően nincsen egységes magyarázat; feltételezik a produkciós erőfeszítést, az erőteljesebb kilégzést, az izomtevékenység fokozását (vö. Malberg 1968; Fox 2000). Fónagy (1967) és később Ladefoged és Maddieson (1996) is azt emeli ki, hogy a hangsúlyos szótag nem feltétlenül jár együtt konstans akusztikai változásokkal, de állandónak ítélték a produkció során jelentkező nagyobb izomaktivitást. A hangsúly észlelése két tényezőn alapszik: az akusztikai paramétereken és a hallgatónak a hangsúly létrehozására vonatkozó saját tudásán. A hangsúly tehát komplex, akusztikai-motoros jellemzőkkel meghatározható jelenség, a hangsúlyélmény pedig a központi idegrendszerben alakul ki (Fox 2000).

Az első szótagi szóhangsúly a magyar nyelvben valamilyen szegmentális és/vagy szuprasegmentális akusztikai jellemző módosulásaként jelenik meg. A beszédfelismerésben már régóta törekszenek arra, hogy a prozódiai információt adaptálják a már működő rendszerekbe, javítva ezzel a felismerés pontosságát (vö. Freij et al. 1990). A prozódiai sajátosságok figyelembevétele több szempontból is segítheti a beszédfelismerést: egyrészt a szóhatárokkal kapcsolatban szolgáltathat információt, másrészt segíthet a szintaktikai szerkezettel kapcsolatos döntésekben (frázishatárok, kiemelés stb.), harmadrészt pedig a lexikai keresési teret szűkítheti azon nyelvek esetében, ahol a hangsúly jelentésmegkülönböztető szerepű. Wang és Seneff (2001) kiemeli, hogy a hangsúlyos szótagok egyfajta „fonetikai megbízhatósági sziget”-et képeznek, mivel e szótagok esetében a beszédhangok fonetikai jellemzői sokkal tisztábban, kiemeltebben vannak jelen.

A szótag lexikális egységként jó definiálható az frott nyelvre. A beszéd akusztikai egységként azonban az egyes szótagok fonemikus határai függnek a beszélő beszédsebességétől és ritmikai kiejtésétől (Hirata 2004). A szótagtartamokat nehéz magából a beszédjelből kinyerni (vö. Tamburini 2003), még akkor is, ha szótárt hozunk létre, amely kapcsolódik az automatikus szótag- és szintaktikai elemzőhöz (Sluijter–Heuven 1996). Ez az automata egy önkényes fonetikai átírást kap bemenő jelként, és a legvalószínűbb szótagösszefűzést adja vissza, de a legtöbb esetben különböző eredményekkel jár, amely mutatja a különböző ejtészváltozatokat. A szó szótagjai származhatnak átlagos beszédtempójú beszélőtől, ahol a szótagok arányos időtartamban jelennek meg, de adódhatnak gyors beszélőtől, és ez kifejezetten nehezen szegmentálható szótagokat eredményez, ilyen például a magyarban a „tehát, tát, teát” (Gósy 2009). Ezért a szakirodalom (Tamburini 2003; Teixeira et al. 2001) és saját korábbi tapasztalataink alapján az tűnik célszerűnek, hogy ne a nehezen meghatározható szótag egységeket modellezzük, hanem a szótagmagot, amely a szótag magánhangzóközpontja (és a határai könnyebben meghatározhatók). A magánhangzókon mért prozódiai jegyek erősen korrelálnak a szótag hangsúlyával (Tamburini 2003; Teixeira et al. 2001), érdemes tehát a szótag magját modellezni a szótag hangsúlyosságának eldöntésére (Tepperman–Narayanan 2005).

Az aktuális felhasználás, jelen esetben a hangsúlydetektálás, határozza meg, hogy az egész szótagot vagy csupán a szótagmagot modellezzük. Ez utóbbinak az az oka hogy a magánhangzó időtartamában egyértelműen mérhetők a prozódiai jegyek. A szótagmagok modellezésére közülük az alaphangmagasságot [f0], az energiát és az időtartamot alkalmaztuk.

A mesterséges beszédfelismerésben a szótagot felismerő rendszerek sokszor a már meglévő beszédfelismerők javításának érdekében jönnek létre. Wang és Seneff (2001) például azt vizsgálta, hogy mennyiben javítható a Jupiter rendszerben a beszédfelismerési teljesítmény akkor, ha a modellben figyelembe veszik a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok közötti különbséget. A Jupiter olyan automata rendszer, amely telefonon keresztül ad időjárési információt úgy, hogy „megérti” a telefonáló kérdéseit. A szerzők a korábbi telefonbeszélgetések adatbázisát felhasználva azt elemezték, hogy mely akusztikai jellemzők azok, amelyek a legjobban alkalmazhatók a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok elkülönítésére. Az egyedi jellemzőket vizsgálva az amplitúdó mentén volt a legjobb az elkülönítés, a jellemzők kombinációit elemezve pedig az összesített amplitúdó, az

időtartam, a hangmagasság meredeksége és a zöngéesség átlagos valószínűsége adta együttesen a legjobb kombinációt. A hangsúlydetekciós modellt a beszédfelismerésre alkalmazva azt találták, hogy az mintegy 5%-kal növeli a felismerés pontosságát. Ez a vizsgálat működő modellen tesztelve támasztotta alá azt, hogy a beszédfeldolgozási modelleknek figyelembe kell venniük a hangsúly szerepét. A folyamatos beszédfeldolgozásban szerepet játszó hangsúlydetekciót vizsgáló más szerzők kevésbé optimisták ennek az alkalmazhatóságával kapcsolatban. Van Kuijk és Boves (1999) a holland Polyphone adatbázist (több ezer beszélőtől telefonon rögzített, spontán alkotott és felolvasott mondatokat tartalmazó adatbázis) felhasználva azt az eredményt kapták, hogy az alkalmazott algoritmus mintegy 70%-os teljesítményt képes elérni a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók osztályozásában. A szerzők a időtartam, az amplitúdó és a spektrális változások különféleképpen normalizált értékeit vizsgálták. Ezek közül a leghatékonyabb mutatónak a teljes energia, azaz a vizsgált magánhangzó teljes időtartamára összesített amplitúdóérték bizonyult.

Xie és munkatársai (2004) egy angol nyelvet tanító számítógépes szoftver megalkotásához vizsgálták a hangsúlyt. Tanulmányukban egy olyan rendszer kifejlesztésének a lehetőségét tanulmányozták, amely a nyelvtanulók által produkált hangsúlymintázatokat elemzi, és adott esetben kijavítja azokat. Egy ilyen szoftver megalkotásának első lépése annak meghatározása, hogy milyen akusztikai jellemzőket kell majd a rendszernek monitoroznia. A szerzők arra az eredményre jutottak, hogy a hangsúly legmegbízhatóbb jelzése az angolban az időtartam és az amplitúdóinformáció kombinációja. Hasonlóan jól jelezte a hangsúlyt a magánhangzó minősége is, ez azonban nem mondható el az alapfrekvenciáról. Bár a vizsgált akusztikai jellemzők alapján a hangsúly detekciója nem volt gyengébb, mint a fentebb bemutatott tanulmányokban, a szerzők szerint a 80–90%-os teljesítmény nem elegendő ahhoz, hogy ezt az algoritmust kereskedelmi forgalomba kerülő rendszerekben alkalmazzák. Felmerül a kérdés, hogy milyen fonetikai paraméterek alapján történhet a szótag automatikus azonosítása, és ez milyen mértékben nyelvspecifikus?

A szókezdetek automatikus detektálásában elsődlegesen a prozódiai szerkezet nyomon követése és az általa hordozott információ kinyerése a cél, azon belül pedig a szó eleji hangsúlyok azonosítása. A jelen vizsgálat célkitűzése az volt, hogy szegmentális és szupraszegmentális jellemzők alapján automatikusan meghatározzuk a szavak kezdőpontját a spontán beszédben úgy, hogy a szó első szótagjának szótagmagját modellezzük. A szó eleji és a nem szó eleji szótagmagokból kinyertük az alaphangmagasságot, az intenzitást és az időtartamot. Hipotézisünk szerint a szó eleji szótagmagok szegmentális és szupraszegmentális jellemzői statisztikai elvű algoritmusokkal osztályozhatók a spontán beszédben. Feltételezzük továbbá, hogy a kombinált paraméterekkel az osztályzás pontossága növelhető.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A vizsgálatban a beszédhangok osztályozásához a BEA adatbázisból (Gósy 2008) 10 fiatal beszélő (5 férfi és 5 nő) spontán narratívját választottuk ki; életkoruk átlaga 25 év volt (a legfiatalabb 22, a legidősebb 30 éves). A hanganyagokat először szakaszszinten jegyeztük le a Praat szoftverrel (Boersma–Weenink 2005). Ezt követően automatikus szegmentálással (MAUS szoftver: <ftp://ftp.bas.uni-muenchen.de/pub/BAS/SOFTW/MAUS>) hangszinten annotáltuk. A beszédhangok felismerését statisztikai elven, rejtett Markov-modell alapján végeztük el, amelyre a HTK fejlesztői rendszert (Young 2005) alkalmaztuk. A beszédhangok rejtett Markov-modelljei (HMM) a hangra jellemző vektorok eloszlását adják meg. A rejtett Markov-modell-algoritmus tanításához a beszédadatbázisból származtatott nagy mennyiségű paraméter szükséges. Az akusztikai paraméterek közül a beszédtechnológiában a rövid idejű spektrális burkoló görbe érzeti transzformációján alapuló eljárások váltak be a legjobban (Mihajlik 2010). A Mel-frekvenciás kepsztrális együtthatókra történő átalakításon

alapuló eljárást (MFC) igen széles körben használják (az emberi hallást is modellezi). Léteznek más, például az emberi percepció transzformációján alapuló (PLP) lényegkinyerő algoritmusok is (Mermelstein 1976; Hermansky 1990).

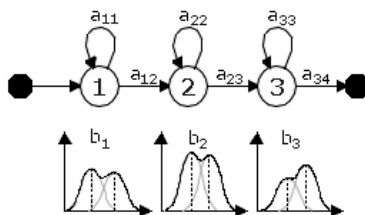
A kutatás során a beszédhangokból kinyertük a spektrális tartalomra utaló Mel-kepsztrális együtthatókat, majd kiszámítottuk ezek első két deriváltját (delták, delta-delták) is. A HMM-ek tanításához a 15 163 beszédhangból a tanításhoz 9985-öt, a teszteléshez 5179 beszédhangot használtuk fel. Az alaphang és az intenzitás vizsgálatához, illetve a szó eleji és a nem szó eleji szótagmagok osztályozásához is a fent leírt korpuszt használtuk (15 163 magánhangzó alaphangmagasságát és intenzitását mértük ki). A glottalizáció miatt azonban 4291 magánhangzót kivettük az adatbázisból, így 10 873 magánhangzón végeztük el az elemzést és az osztályozást. Az alaphangmagasság kinyerésére számtalan módszer létezik. Az általunk használt mód az autokorrelációs függvény maximumának meghatározásán alapuló eljárás (Ainsworth 1976; Iwano 1999). Az eredeti energia- és alapfrekvencia-értékeket 25 ms-os időablakban, 10 ms-os időkeretenként mértük. Az időtartam kinyerése a szótagmagokból viszonylag egyszerű feladat: az automatikus annotálás és a kézi javítás után az annotációból gépi úton kapható meg.

A szó eleji és a nem szótag eleji szótagmagokat szupportvektorgéppel (SVM) és kernelfüggvényként radiális bázisfüggvényt (RBF) alkalmazva osztályoztuk. A szótag eleji és a nem szótag eleji szótagmagok osztályozására úgy alkalmazhatók, hogy a korpusz minden beszédhangjára kinyerjük az akusztikai jellemzőket, majd a tanítóhalmaz értékeivel betanítjuk az osztályozót. Az osztályozó két szabad paraméterét, a C-t és a Gammát háromszoros keresztvalidációval és kimerítő kereséssel optimalizáltuk. A korpuszban a szó eleji szótagmagok száma alacsonyabb volt, ezért a nem szó eleji szótagmagok számát ehhez igazítottuk. Erre azért volt szükség, hogy az algoritmus ne tanuljon rá jobban az egyik csoportra. Az osztályozót különféle akusztikai jellemzővel tanítottuk. Az osztályozásra alkalmazott algoritmusok működésének kiértékelésére és összehasonlítására meghatároztuk az osztályozás pontosságát. A pontosság azt mutatja, hogy az osztályozó algoritmus milyen mértékben azonosítja helyesen a beszédhangokat: $p = tp / (tp + fp)$, ahol a tp (true positive) a helyesen azonosított beszédhangok száma, az fp (false positive) a tévesen osztályozottak száma.

A rejtett Markov-modell. Ez a modell az automatikus beszédfelismerésben széles körben használatos az egyes beszédhangok modellezésére. A beszédhangok modelljein kívül a rejtett Markov-modelles beszédfelismerő fontos tudásbázisa még a szótár – amely megadja, hogy mely szavak milyen beszédhangsorozatból épülnek fel – és az úgynevezett nyelvi modell, amely azt adja meg, hogy adott szókörnyezetet feltételezve mely egyéb szavak előfordulása megengedett, illetve melyik előfordulás mennyire valószínű. A beszédhangok modelljeinek szerepe az akusztikai beszédjel megfeleltetése, leképezése az egyes beszédhangoknak (illetve beszédhangokra). A beszédjel általában előfeldolgozzuk, például MFC-vel vagy PLP-vel.

A beszédhangok rejtett Markov-modelljei lényegében a hangra jellemző vektorok eloszlását adják meg. Figyelembe véve a jellemző vektorok spektrális származtatását ez tehát frekvenciatartománybeli modellezést jelent. A Markov-modellek leggyakrabban 3 állapotú, balról jobbra felépítésű modellek – utóbbi azt jelenti, hogy a Markov-modell egyes állapotai között átmenet csak balról jobbra lehetséges. Minden állapothoz tartozik egy valószínűségi eloszlást megadó függvény, amelyet statisztikai eszköztárral, leggyakrabban normális eloszlások szuperponálásával becslünk a modell úgynevezett betanítása során (1. ábra).

A betanítás során ezeknek a függvényeknek a paramétereit becsljük meg. A beszédfelismerés során a beszédből előállított jellemzővektorokat hasonlítjuk az egyes beszédhangok állapotainak megfelelő eloszlásokhoz. Minél jobban illeszkedik a jellemzővektor egy adott állapot eloszlásához, annál nagyobb súlyt rendel a hozzá kapcsolódó útvonalhoz a dekóder, azaz a tulajdonképpeni beszéd/szóveg átalakító. A Markov-modellek a beszédfelismerőben valójában kettős feladatot látnak el, a jellemzővektorok osztályozása mellett a beszédjelet illesztik is a neki megfelelő beszédhangsorozatra, azaz meghatározzák az egyes beszédhangok kezdő- és végidőpontjait. Úgy is hasz-

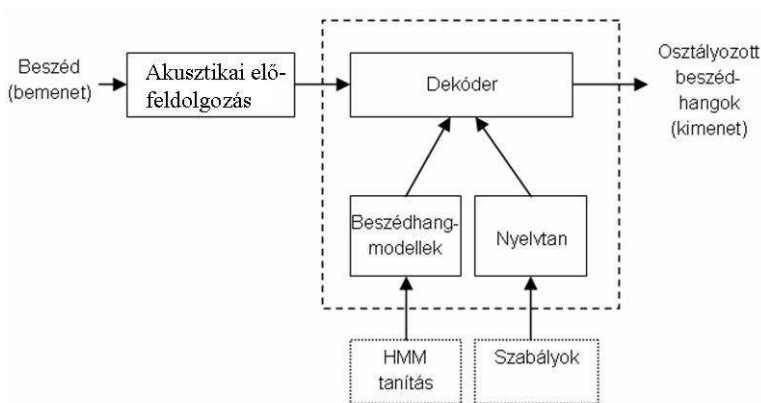
1. ábra

3 állapotú, balról jobbra felépítésű Markov-modell.

A modell tanítás során becsülendő paraméterei az állapotátmeneti valószínűségek (a_{ij}), valamint a normális eloszlások súlya, várható érték- és szórásvektora, amelyek együttesen megadják az eloszlást ($b_j(t)$)

nálhatók, hogy előre elkülönített osztályokra betanított modellek alapján osztályozzanak. Ilyen esetben a beszédfelismerőben használatos szótár szerepét az egyes osztályok listája, a nyelvtan szerepét pedig az osztályozás szabályai veszik át. A beszédhangok osztályozása esetén a lista az osztályozni kívánt beszédhangokból áll, az osztályozás szabályai pedig megadják, hogy milyen beszédhangokat milyen sorrendben lehet illeszteni.

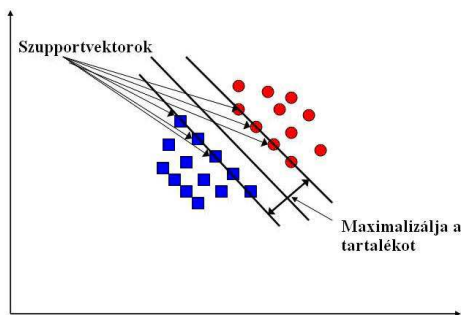
A szótagmagok osztályozása (szó eleji és nem szó eleji szótagmagok) rejtett Markov-modellekkel megvalósítható, a HTK-környezeti osztályozó felépítése a 2. ábrán látható.

2. ábra

Gépi beszédfelismerő rendszer

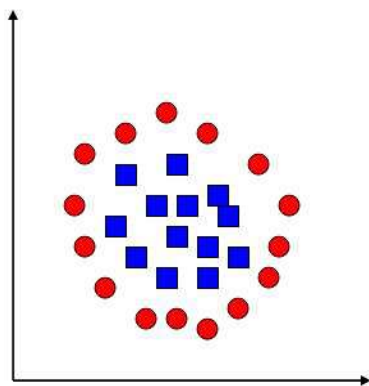
Szupportvektorgép (Support Vector Machine). Az SVM olyan matematikai konstrukció, amelyet döntési problémák megoldásához szoktak alkalmazni. Alapverziója a lineáris osztályozók családjába tartozik, de bináris osztályozási problémák megoldására alkalmas. A többi lineáris osztályozóhoz képest az a fő ismérve, hogy nemcsak egyszerűen olyan hipersíkot (más néven vágási síkot) keres, amely elválasztja a pozitív és a negatív tanítómintákat, hanem ezek közül a legjobbat kutatja, vagyis intuitíve azt, amelyik a két osztály mintái között éppen „középen” fekszik (3. ábra).

3. ábra

Két osztály, amely egy hipersíkkal elkülöníthető: lineárisan szeparálható eset

Az SVM tehát olyan döntési hipersíkot határoz meg, amely maximalizálja a tartalékot, azaz a hipersík és a hozzá legközelebbi pozitív és negatív tanítóadatok közti eltérést. Ezeket a tanítóadatokat szupportvektoroknak nevezzük. A hipersík meghatározásában a tanítóadatok közül csak a szupportvektorok játszanak szerepet. Ennek az eljárásnak az előnye egyrészt az, hogy a hipersíkhhoz közel álló események osztályba sorolása legbizonytalanabb; minél kevesebb pont esik erre a területre, annál kevesebb bizonytalan döntést hoz az osztályozó. Másrészt a maximális tartalék által meghatározott szélességű szeparáló sáv elhelyezésére sokkal kevesebb lehetőség van, mint egy tetszőleges szeparáló hipersík esetén. Így kevésbé függ a konkrét adatoktól, ezért az osztályozási modell nagyobb általánosító képességgel rendelkezik. Az SVM-t alapvetően lineárisan szeparálható esetekre találták ki, de előfordulhatnak olyan problémák, amelyek nemlinearitása olyan nagyságrendű, hogy az osztályozó nem lesz hatékony (4. ábra).

4. ábra

Két osztály, amely egy hipersíkkal nem különíthető el: nemlineárisan szeparálható eset

Ennek a problémának a megoldására az adatokat nagyobb dimenziójú térbe transzformáljuk, ahol az adathalmaz már szeparálható. Az erre képes matematikai függvényeket kernel- vagy magfüggvényeknek nevezzük. A magfüggvények segítségével a lineárisan nem szeparálható feladatok szeparálhatóvá tehetők azzal, hogy az adatokat jobban reprezentálható problématerbe transzformáljuk. A gyakorlatban a következő magfüggvényeket szokták alkalmazni: polinominális, radiális bázisfüggvény, kétrétegű perceptron.

A szótag eleji és a nem szótag eleji szótagmagok osztályozására úgy alkalmazhatjuk az SVM-et, hogy a beszédkorpusz minden hangjára kinyerjük az akusztikai jellemzőket (MFCC, PLP, f0 stb.), majd a tanítóhalmaz értékeivel betanítjuk az SVM-osztályozót. A kész osztályozó kiértékeléséhez a tesztalmaidt használhatjuk. Vizsgálatunkban az osztályozáshoz az OSU SVM függvénykészletet használtuk (OSU-SVM, MATLAB) az úgynevezett radiális bázis (RBF – Radial Basis Function) kernelfüggvénnyel. Így a szupportvektorgépnek két szabadon állítható paramétere van: C a hibázási paraméter (penalty parameter) és γ az RBF kernelfüggvény (Gauss-függvény) szórásparámétere. Érdemes először egy úgynevezett keresztvalidációs eljárással (cross-validation) és kimerítő kereséssel (grid-search) kizárólag a tanítóhalmazon beállítani az SVM-tanítás említett paramétereit (Hsu et al. 2003).

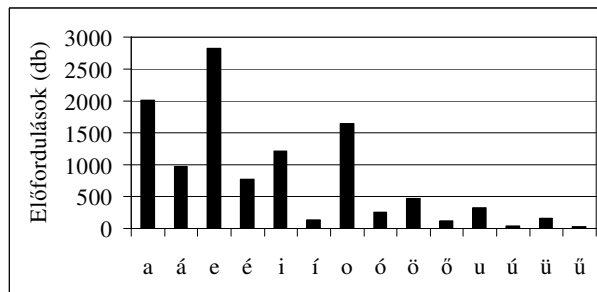
Az SVM RBF kernelfüggvénnyel használva az algoritmusnak tehát két szabadon állítható paramétere van: C és Γ . Ezek beállítására több módszer is létezik. Az egyik ilyen optimalizációs megoldás az N -szeres keresztvalidáció és kimerítő keresés. Ennek során a tanítóhalmazt véletlenszerűen felbontjuk, jelen esetben három egyenlő észre, majd ezek közül kettőn tanítunk, egyen tesztelünk. A következő lépésben egy másik részen tesztelünk, a többin tanítunk, és ezt annyiszor ismétljük meg, ahány részre a tanítóhalmazt bontották. Az így kapott felismerési arányok átlagát véve becsljük a felismerési arányokat az SVM aktuális beállításánál. A fentieket elvégezve az SVM számos lehetséges C és γ paraméterpárjára (kimerítő keresés, grid-search) megtalálhatjuk az optimális beállítást, vagyis amikor az SVM a legnagyobb felismerési arányokat éri el. Hsu, Chang és Lin (2003) szerint a C és γ értékeket az alábbi tartományokban érdemes keresni:

- C : $\{2^{-5}; 2^{-3}; \dots; 2^{13}; 2^{15}\}$
- γ : $\{2^{-15}; 2^{-13}; \dots; 2^1; 2^3\}$

Eredmények

1. A szó eleji és a nem szó eleji szótagmagok jellemzői

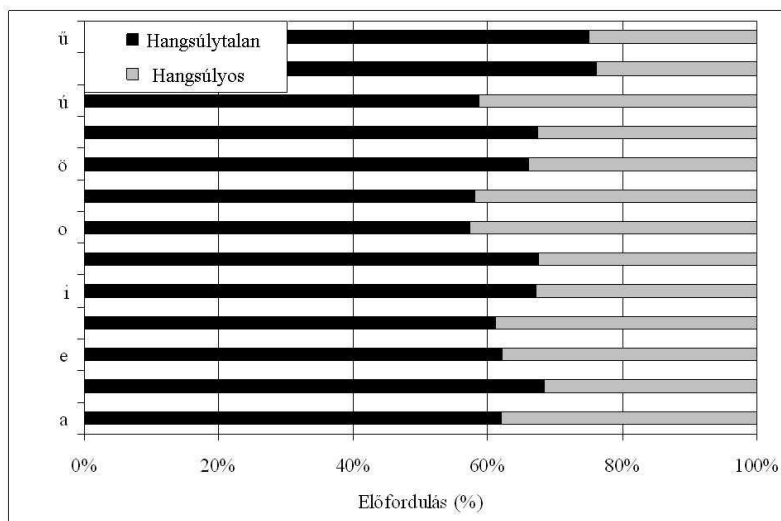
A korpuszban a leggyakrabban előforduló magánhangzók az /ɔ/, az /ɛ/ és az /o/ fonémáknak megfelelő beszédhangok voltak. Az /ɛ/ realizációk előfordulása 2823, a legritkább /y/ realizációké 28 db (5. ábra).

5. ábra

A magánhangzók gyakorisága a korpuszban

Az egyes magánhangzó-minőségeken belül közel azonos arányban fordultak elő a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók. A korpusz magánhangzóit (minőségtől függetlenül) átlagosan 34%-a volt található hangsúlyos szótagban (6. ábra).

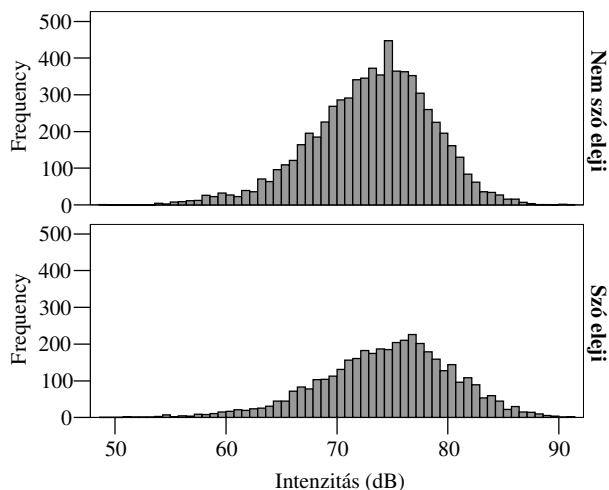
6. ábra

A hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók gyakorisága

Az átlagos alaphangmagasság értéke a szó eleji szótagmagban 148 Hz volt (szórása 54 Hz), míg a nem szó elejiben 108 Hz (szórása 15 Hz). A különbség szignifikáns (egytényezős ANOVA: $F(1, 8098) = 2004,789$; $p < 0,001$), ami azt jelenti, hogy a szó elején az alaphangmagasság jellemzően magasabb értéken realizálódik, mint a szó többi részben. A szótagmagban az alaphangmagasság átlagos szórása a szó eleji szótagban nagyobb (7,27 Hz), mint a szó többi szótagjában (5,05 Hz) (egytényezős ANOVA: $F(1, 8098) = 45,032$; $p < 0,001$). A szó eleji szótagban az alaphangmagasság jellegzetes ingadozást mutat: csúcsra fut, majd a vége felé visszaesik.

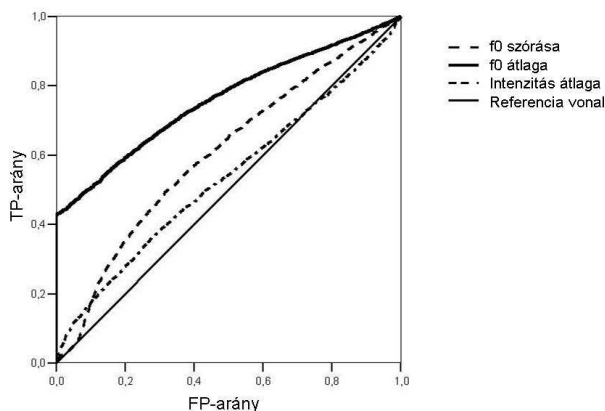
Az intenzitás értékében is hasonló tendenciát adatoltunk. A szó eleji szótagmagban az átlagos intenzitás 74 dB volt, a nem szótag eleji szótagmagban átlagosan 73 dB. Jóllehet az átlag nem mutat jelentős különbséget a szótagmag pozíciójától függően, a két csoport között mégis szignifikáns különbség mutatható ki (egytényezős ANOVA: $F(1, 8098) = 22,272$; $p < 0,001$). Az intenzitás szórása a szótagokban szintén függ a szótag pozíciójától (7. ábra). A szó eleji szótagmagban átlagosan 1,92 dB az intenzitás szórása, míg a nem szó eleji szótagban 2,41 dB (egytényezős ANOVA: $F(1, 8098) = 122,89$; $p < 0,001$).

Elemeztük, hogy a szó eleji és a nem szó eleji szótagok mely szupraszegmentális jellemző alapján különíthetők el a legjobban. Ennek mérésére ROC (Receiver Operating Characteristic) analízist végeztünk. Ezt a módszert kifejezetten osztályozó rendszerek összehasonlítására szokták alkalmazni, mert megmutatja, hogy egy adott ismertetőjegy milyen átlagos valószínűséggel tud két különböző típusú elemet elkülöníteni a választott küszöbértéktől függetlenül. A ROC-görbének az egyik nagyon fontos mérőszáma a görbe alatti terület; a nagyobb AUC-érték (Area Under Curve) jobb osztályozási értéket jelent (Fawcett 2006). Az egyes jellemzők ROC-analízisből kapott eredményei alapján a legjobb jellemző a szó eleji és a nem szó eleji szótagok elkülönítésében az átlagos alaphangmagasság, amelynek AUC-értéke 0,76. Ezt követi az alaphangmagasság szórásának az AUC-értéke 0,605, majd az intenzitás átlaga (AUC-értéke 0,536), végül az intenzitás szórása, itt az AUC-érték 0,432 (8. ábra).

7. ábra

Az átlagos intenzitás a szótag pozíciójától függően

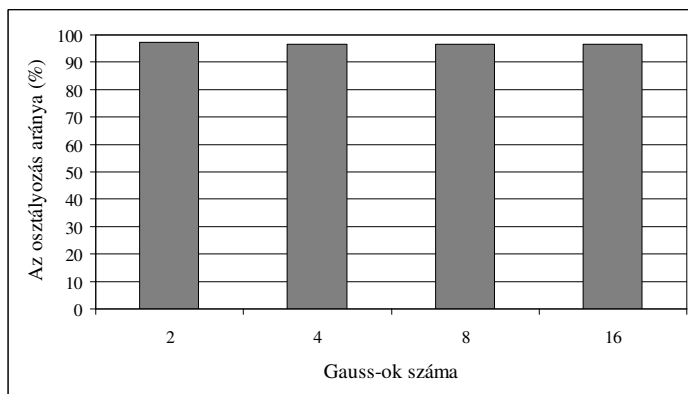

8. ábra

Az egyes akusztikai jellemzők ROC-görbéje (TP-arány = igaz pozitív; FP-arány = hamis pozitív)

A ROC-görbék alapján jól látszik, hogy a legjobb jellemző az átlagos alaphangmagasság és annak szórása, ezt követi az átlagos intenzitás és annak szórása. A szó eleji és a nem szó eleji szótagmagok automatikus osztályozásához elsődlegesen a beszédjelet kell csoportosítani magánhangzókra és mássalhangzókra. Ennek eredményeként azonosíthatók a szótagmagok, és elvégezhető a szótagmagok hangsúlyossági osztályozása. A beszédhangok magánhangzókra és mássalhangzókra történő automatikus osztályozását MFCC-vel előfeldolgozva rejtett Markov-moddellel végeztük. Az osztályozni kívánt modellek a következők: magánhangzó, mássalhangzó és szünet. A magánhangzókat, a mássalhangzókat és a szüneteket 3 állapotú HMM-mel modelleztük. A tanítás során „V” szimbólummal jelöltük a magánhangzókat, „C” szimbólummal a mássalhangzókat és „sil”-l a szüneteket. Mind a három modellt 2, 4, 8, 16 Gauss kibocsátási valószínűséget leíró függvényvel tanítottuk.

tuk. A nyelvtanban mindhárom hangmodellt („V”, „C”, „sil”) egyenlő súllyal rögzítettük (azaz egyenlő valószínűség mellett). A legjobb felismerési eredményt a 2 Gauss-os modell adta, amely 97%-os volt (9. ábra).

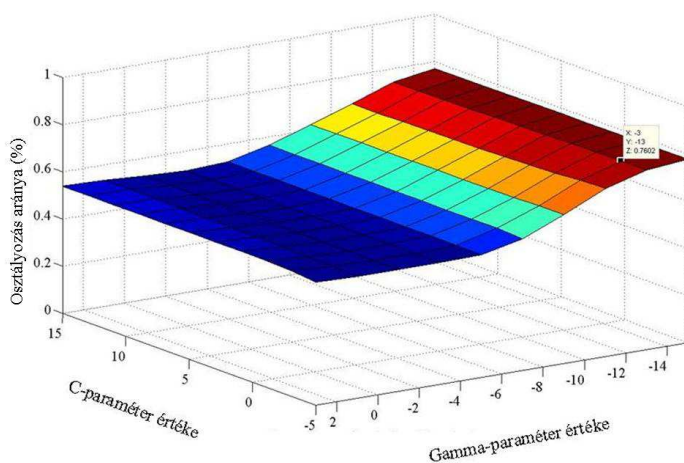

9. ábra

Az osztályozás arányának alakulása a Gaussok számának növelésével

2. A szó eleji és a nem szó eleji szótagmagok osztályozása

A szó eleji és a nem szó eleji magánhangzókat különböző akusztikai paraméterekkel osztályoztuk a spontán beszédben. Először a szupraszegmentális jellemzők alapján végeztük az osztályozást. Közülük az alaphangmagasságot és annak első két deriváltját, valamint az intenzitást és annak első két deriváltját használtuk fel. A tanításhoz az adatok kétharmadát, míg a teszteléshez az egyharmadát használtuk. A 3-szoros keresztvalidáció során akkor volt a legmagasabb a felismerési eredmény, 76%-os, ha a Gamma értéke 2^{-13} és a C értéke 2^{-3} volt (10. ábra).

10. ábra

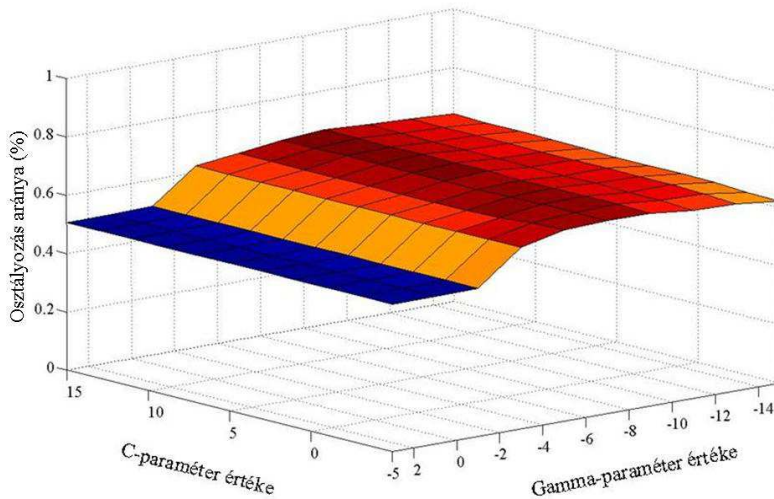
A szótagok osztályozási eredménye a tanításkor 3-szoros keresztvalidáció során

Az ezekkel a paraméterekkel betanított gép a teszhalmazon 78%-os helyes osztályozási eredményt adott. A szó eleji magánhangzókat 70,89%-ban, a nem szó elejüket 80,12%-ban osztályozta helyesen a gép (1. táblázat).

1. táblázat. A szó eleji és a nem szó eleji magánhangzók osztályozásának mátrixa

	Szó eleji	Nem szó eleji
Szó eleji	70,89%	29,10%
Nem szó eleji	19,87%	80,12%

A második modellben a tanításhoz és teszteléséhez mfc-eket használtunk és azok első két deriváltját. A tanítás során a legjobb eredmény akkor kaptuk, ha a Gamma 2^{-11} , míg a C-paraméter értéke 2^{15} volt. Ekkor a helyes osztályozás eredménye 66,7% lett (11. ábra).

11. ábra

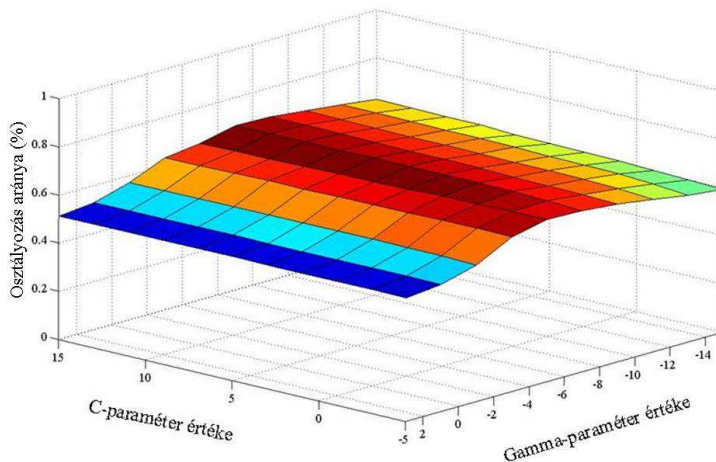
A szótágak osztályozási eredménye a tanításkor 3-szoros keresztvalidáció során

A betanított rendszert a tanításhoz nem használt tesztadatbázison teszteltük, amelynek eredménye 66,03% volt. Az SVM a fenti beállításokkal a szó eleji magánhangzókat 63,3%-ban, míg a nem szó elejüket 68,6%-ban osztályozta helyesen (2. táblázat).

2. táblázat. A szó eleji és a nem szó eleji magánhangzók osztályozásának mátrixa

	Szó eleji	Nem szó eleji
Szó eleji	63,38%	36,62%
Nem szó eleji	31,32%	68,68%

A harmadik modellben a tanításhoz és a teszteléshez PLP akusztikai jellemzőt és annak első deriváltját használtuk. A tanítás során 68,5%-os eredményt lehetett elérni. Ekkor a Gamma értéke 2^{-7} , míg a C-paraméter értéke 2^3 volt (12. ábra).

12. ábra

A szótágok osztályozási eredménye a tanításkor 3-szoros keresztvalidáció során

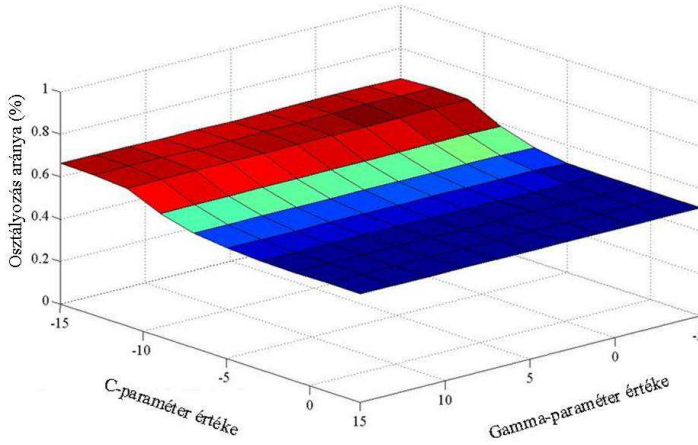
A tanításkor beállított paraméterekkel a teszteléskor 69,29%-os osztályozási arány értünk el. A szó eleji szótagmagokat 62,96%-os, míg a nem szótag elejieket 75,61%-os eredménnyel osztályozta helyesen a gép (3. ábra).

3. táblázat. A szó eleji és a nem szó eleji magánhangzók osztályozásának mátrixa

	Szó eleji	Nem szó eleji
Szó eleji	62,96%	37,03%
Nem szó eleji	24,37%	75,62%

A negyedik modellben az MFCC- és a PLP-jellemzőket és azok első két deriváltját használtuk a teszteléshez és a tanításhoz. Így egy kombinált jellemzővektort hoztunk létre. A tanítás során a legjobb eredmény 67,14%-os volt, amely gyengébb, mint amit csupán a PLP-jellemzők felhasználásával értünk el (13. ábra).

A teszteléskor a 3-szoros keresztvalidáció során kapott paraméterekkel 66,87%-os helyes osztályozási eredményt értük el. A szó eleji szótagmagokat 57,21%-ban, míg a nem szó eleji szótagmagokat 76,53%-ban osztályozta helyesen az algoritmus (4. táblázat).

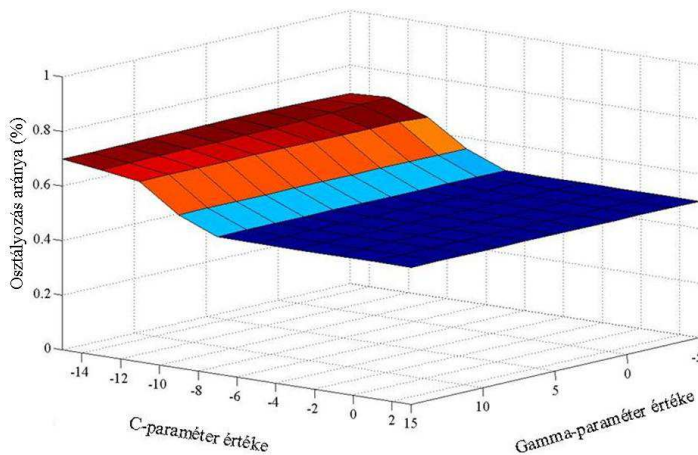
13. ábra

A szótagok osztályozási eredménye a tanításkor 3-szoros keresztvalidáció során

4. táblázat. A szó eleji és nem szó eleji magánhangzók osztályozásának mátrixa

	Szó eleji	Nem szó eleji
Szó eleji	57,21%	42,79%
Nem szó eleji	23,46%	76,53%

Az ötödik modellben a szegmentális és a szupraszegmentális jellemzőket együttesen alkalmaztuk a tanítás és a tesztelés során. A tanításkor a legjobb eredményt, 70,40%-ot akkor értük el, ha a C-paraméter értéke 2^{-3} , míg a Gamma-paraméter értéke 2^{13} volt (14. ábra).

14. ábra

A szótagok osztályozási eredménye a tanításkor háromszoros keresztvalidáció során

A kombinált akusztikai jellemzőkkel értük el a legjobb osztályozási eredményt, vagyis 98,9%-ot. A szó eleji szótagmagokat 99,33%-os, míg a nem szótag elejüket 98,48%-os helyes osztályozási eredménnyel ismerte fel a gép (5. táblázat).

5. táblázat. A szó eleji és a nem szó eleji magánhangzók osztályozásának mátrixa

	Szó eleji	Nem szó eleji
Szó eleji	99,33%	0,67%
Nem szó eleji	1,52%	98,48%

Következtetések

Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a szó eleji szótagmag és a nem szó eleji szótagmag milyen szupraszegmentális jegyekben tér el egymástól, illetőleg az akusztikai jegyek között milyen hierarchia áll fenn a szeparálóképesség függvényében. Megállapítottuk, hogy mind az alaphangmagasság, mind az intenzitás fontos szerepet tölt be a szó eleji és a nem szó eleji szótagmagok elkülönítésében. A jellemzők közül az átlagos alaphangmagasság mentén válnak el a legjobban a vizsgált szótagok. Az adatelemzésből azonban az is kiderült, hogy sokszor az akusztikai jellemzők csak igen kis mértékben különböznek attól függően, hogy a szótagmag hol fordul elő a szóban.

Az osztályozáshoz első lépésként elkészítettük a spontán beszédben előforduló magánhangzók és a mássalhangzók osztályozására alkalmas statisztikai alapú algoritmust. Ennek eredménye 97%-os volt. A beszédhangokat MFCC-vel előfeldolgozva és rejtett Markov-moddal modellezve jó eredménnyel lehet elkülöníteni a magán- és a mássalhangzókat. Ez az eredmény további felhasználásra ad lehetőséget, amelyet a vizsgálatban a szókezdet automatikus felismerésére alkalmaztunk. A szó eleji és a nem szó eleji magánhangzók automatikus osztályozását szupport vektor géppel és radiális bázis függvénnyel végeztük el. Az SVM-t háromszoros keresztvalidációval és kimerítő kereséssel optimalizáltuk. Az osztályozáshoz különféle akusztikai jellemzőket használtuk. A legjobb eredményt a szegmentális és a szupraszegmentális paramétereket kombináló jellemzővel értük el, ez azt bizonyítja, hogy a szó eleji és a nem szó eleji szótagmagok helyes osztályozásához mind a kétféle tényező jelentősen hozzájárul. A második legjobb eredményt pusztán a szupraszegmentális jellemzőkkel kaptuk. Ez azt valószínűsíti, hogy az osztályozás alapparaméterét ezek a jellemzők adják, és ehhez adódnak hozzá a szegmentális szintű akusztikai paraméterek, amelyek tovább javítják az osztályozás eredményét. A jelen kutatási eredmények hozzájárulhatnak a spontán beszéd automatikus felismerésének megoldásához, mivel ezzel a módszerrel nagy biztonsággal megtalálható a szó kezdőpontja a spontán beszédben.

SZAKIRODALOM

- Ainsworth, William Anthony 1976. *Mechanisms of Speech Recognition*. Pergamon Press, Oxford, 1976.
- Boersma, Paul – David Weenink 2005. Praat: doing phonetics by computer, <http://www.praat.org/> [letöltés: 2005. március 12.].
- Cruttenden, Alan 1997. *Intonation*. Cambridge University Press, New York.
- Fawcett, Tom 2006. An introduction to ROC analysis. *Pattern Recognition Letters* 27: 861–74.

- Fox, Anthony 2000. Prosodic features and prosodic structure: the phonology of suprasegmentals. *Language* 77/3, September 2001.
- Freij, G. J. – Fallside, Frank – Hoequist, C. – Nolan, F. 1990. Lexical stress estimation and phonological knowledge. *Computer Speech & Language* 4: 1–15.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2008*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 194–207.
- Gósy Mária 2009. Szóejtés és szóészlelés: változatosság és adaptálódás. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2009*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest 46–75.
- Hermansky, Hynek 1990. Perceptual linear predictive (PLP) analysis of speech. *Journal of the Acoustical Society of America* 87/4: 1738–52.
- Hirata, Yukari 2004. Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Japanese. *Journal of Phonetics* 32: 565–89.
- Hunyadi László: *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar*. Peter Lang, Berlin, 2002.
- Hsu, Chih-Wei – Chang, Chih-Chung – Lin, Chih-Jen 2003. A practical guide to support vector classification. *Technical report, Department of Computer Science, National Taiwan University*. URL <http://www.csie.ntu.edu.tw/~cjlin/papers/guide/guide.pdf>.
- Iwano, Koji 1999. Prosodic word boundary detection using mora transition modeling of fundamental frequency contours – Speaker Independent Experiments. *Proc. 6th European Conference on Speech Communication and Technology (Eurospeech 99)*. Budapest, Hungary, vol. 1, 231–4.
- Kohle, K. J. 1983. Prosodic boundary signals in German. *Phonetica* 40: 89–134.
- Kuijk, David van – Loe Boves 1999. Acoustic characteristics of lexical stress in continuous telephone speech. *Speech Communication* 27/2: 95–111.
- Ladefoged, Peter – Maddieson 1996. *The sounds of the world's languages*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Laziczus Gyula 1963. *Fonetika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lehiste, Ilse 1970. *Suprasegmentals*. Cambridge University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Malberg, Bertil 1968. *Manual of Phonetics*. North-Holland, Amsterdam.
- Markó Alexandra 2005. *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- Mermelstein, Paul 1976. Distance measures for speech recognition, psychological and instrumental. In: C. H. Chen (ed.): *Pattern Recognition and Artificial Intelligence*. Academic, New York, 374–88.
- Morton, John – Jassem, Wictor 1965. Acoustic correlates of stress. *Ls.ng. Speech* 8: 159–181.
- OSU SVMs Toolbox for MATLAB (http://www.ece.osu.edu/~maj/osu_svm/).
- Olaszy, Gábor (2002): The most important prosodic patterns in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 277–306.
- Olaszy Gábor 2005. Prozódiai szerkezetek jellemzése a hírfelolvasásban, a mesemondásban, a novella- és a reklámok felolvasásában. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2005*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 21–51.
- Pennington, M. C.: *Phonology in English language teaching: An international approach*. Addison Wesley Longman, New York.
- Siptár Péter – Törkenczy Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Sluijter, Agaath M. C. – Heuven, Vincent J. van 1996. Acoustic correlates of linguistic stress and accent in Dutch and American English. *Proc. ICSLP '96*, Philadelphia, 630–3.
- Swerts, Marc – Hanne Kloots – Steven Gillis – Georges De Schutter 2007. Vowel reduction in spontaneous spoken Dutch. *Proceedings of the ISCA & IEEE Workshop on Spontaneous Speech Processing and Recognition*. Tokyo, 31–4.
- Szaszák György 2009. *A szupraszegmentális jellemzők szerepe és felhasználása a gépi beszédfelismerésben*. PhD-értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Távközlési és Média Informatikai Tanszék.
- Szende Tamás 1976. *A beszéd folyamat alap tényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tamburini, Fabio 2003. Prosodic prominence detection in Speech. *Proc. ISSPA2003*, Paris, 385–8.
- Teixeira, Carlos – Franco, Horacio – Shriberg, Elizabeth – Precoda, Kristin – Sonmez, Kemal 2001. Evaluation of speaker's degree of nativeness using text-independent prosodic features. *Proc. Of the Workshop on Multilingual Speech and Language Processing*, Aalborg, Denmark.

- Tepperman, Joseph – Narayanan, Shrikanth 2005. Automatic syllable stress detection using prosodic features for pronunciation evaluation of language learners. *Proceedings of ICASSP2005*, 733–6.
- Törkenczy Miklós 1999. A szótag. In: Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 231–4.
- Varga László 1994. A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai, Budapest, 468–546.
- Wang, Chao – Seneff, Stephanie 2001. Lexical stress modeling for improved speech recognition of spontaneous telephone speech in the jupiter domain. *EUROSPEECH-2001*, 2761–5.
- Wright, Helen – Paul A. Taylor 1997. Modelling intonational structure using hidden Markov models. *Paper read at the ESCA workshop on Intonation: Theory Models and Applications*. Athens, Greece.
- Xie, Huayang – Peter Andreae – Mengjie Zhang – Paul Warren 2004. Detecting stress in spoken English using decision trees and support vector machines. *ACSW Frontiers*, 145–50.
- Young, Steve – Evermann, Gunnar – Gales, Mark – Hain, Thomas – Kershaw, Dan – Moore, Gareth – Odell, Julian – Ollason, Dave – Povey, Dan – Valtchev, Valtcho – Woodland, Phil 2005. *The HTK Book (for HTK Version 3.3)*. Cambridge University Engineering Department, Cambridge.

Beke András

ELTE Fonetikai Tanszék
és MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Beke, András

An automatic classification of word initial sequences in spontaneous speech

Fundamental frequency and intensity have a decisive role in the demarcation of words and syntactic units in continuous speech (Lehiste 1970; Wright & Taylor 1997; Szaszák 2009). We hypothesize that vowel quality may be applicable in the classification of stressed and unstressed syllables of words on the one hand, and in the identification of the onsets of words in spontaneous speech, on the other hand (Cruttenden 1997; Kohle 1983; Ladefoged & Maddieson 1990; Pennington 1996; Swerts et al. 2007).

This study presents a new technique for automatic syllable stress detection. We use various statistical algorithms (SVM: support vector machine; HMM: hidden Markov-model) and various features (f_0 , intensity, MFCC, PLP) to classify stressed and unstressed syllables.

The results show that stressed and unstressed syllables can be distinguished in 92% of all cases based on the combination of the features analyzed here.

Keywords: spontaneous speech, stressed vs. unstressed syllables, segmental and suprasegmental features, automatic classification

Népi növényneveinkhez

I.

Egy-egy etnobotanikai elnevezés vizsgálata tanulságos lehet a népi taxonómia és terminológia megismerésében. A dolgozatban egy – a peremnyelvjárásokban használatos – gyimesi és moldvai népi növénynév, a *reszfugburján* példáján azt vizsgáljuk, hogy egy terminus hányféle növényt jelölhet, hogy jelentésbővüléssel a magyarba átkerült jövevényszó jelentéstartalma gazdagodhat, általánosabbá válhat. A vizsgált növénynév esetében jelentésselkülönülés, speciális jelentésfejlődés figyelhető meg. Kimutatható az eredeti átvételi területről való továbbterjedés is.

A közvetlen népi érintkezésen alapuló szókölcsönzések esetében fontos a kétnyelvűség. A 12. századtól kezdve számolhatunk magyar–román érintkezéssel. Román jövevényszavaink túlnyomó többsége az erdélyi román nyelvjárásokból került át hozzánk. A korai szókölcsönzési tanulmányok szerzői nem vizsgálták a román kölcsönszavak jelentéstani és alaktani beilleszkedésének a sajátosságait. Az újabbak közül Bakos Ferenc munkája során a szókölcsönzést mint több évszázada szomszédságban élő két nép egymás közötti érintkezésének, gazdasági és művelődési kapcsolatainak nyelvi vetületét tekintette (Bakos 1982). Márton Gyula jelentős szövegmenyiség feldolgozása alapján a moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavainak átlagosan 2,3%-os gyakoriságát állapítja meg (Márton 1969: 25), ezt eléggé tekintélyesnek minősítette a magyar irodalmi nyelv román kölcsönszavainak a fényében. Csűry Bálint mutatványt tett közzé bogdánfalvi gyűjtéséből, de helykímélés érdekében sajnos elhagyta a növényekhez kapcsolódó összegyűjtött néprajzi adatokat (Csűry 1930: 249). Halászné Zelnik Katalin 1970 és 1976 között 12 csángó faluban gyűjtött etnobotanikai adatokat, 191 növényfaj népi elnevezését, illetve 103 faj esetében a hozzájuk fűződő gyógyítási eljárásokat, szokásokat, hiedelmeket jegyezte fel. Anyagából a *Gyógyszerészet* szakfolyóiratban gazdag néprajzi vonatkozásokat is tartalmazó összefoglaló adattárát közzölt 1981-ben a csángók gyógynövényismeretéről, ennek bővített változata a moldvai csángó növénynevekről írt tanulmánya (Halászné 1987).

A déli csángó nyelvjárásváltozatot a Bákótól (Bacau) délre fekvő településeken beszélik. Ezek egy része a székelyes jellegű csángóhoz tartozik, az Aranyos-Beszterce, a Tázló, a Tatros és a Szeret menti falvak. E nyelvjárás román kölcsönszavaiból viszonylag bőséges anyagot ismerünk elsősorban Balogh Ödön (Balogh 1942) és Hegedűs Lajos (Hegedűs 1952) gyűjtőmunkája jóvoltából. Balogh 1932 nyarán végzett terepmunkát, 140 kölcsönszót magyaráz a Csüges-pataka vidékén élő magyarokról szóló tanulmányában. Hegedűs több moldvai faluból Magyarországra áttelepült csángóktól gyűjtötte anyagát húsz évvel később, 1952 körül. A Szeret folyó mentén terül el Lábnik (Vladnic), az innen áttelepültektől való Hegedűs 11 szövege. Az akkoriban eredeti környezetükből már legalább tíz éve kiszakadt csángók nyelvhasználatában a magyar nyelvű környezet és az irodalmi nyelv, a megváltozott életforma, foglalkozás hatása következtében számos román átvétel hátterbe szorult, a változatos tartalmú nyelvjárás szövegekben azonban még mindig szerepel a *reszfug*. Az adatközlők továbbra is őrizték a Moldvában átvett román kölcsönszót. A hagyományos népelet szokásában tehát fontos fogalom, a nyelvjárás alapvető szókészletéhez tartozó elem lehetett. A bukovinai hadikfalvi székelyes növényei között Grynaeus Tamás és Szabó László Gyula említi az archaikus dialektusterületek betegségnévből képzett növénynevei között a *reszfugburjánt* (Grynaeus-Szabó 2002: 57). Mint a legújabb gyűjtések mutatják, még 2009-ben is általánosan használt növénynév. Molnár Zsolt és Babai Dániel gyimesi gyűjtésük összefoglalásában közzétett (Babai-Molnár 2009) megállapítása szerint azon a vidéken román eredetű növénynév viszonylag sok van (kb. 5%), ezek között kérdéses szó szerintük a *reszfugburján*.

Ugyanakkor azonban a *reszfug*, *reszfugburján* Priszter Szaniszló növénynévszótárainak egyikeben sem szerepel. Ugyancsak hiányzik a szótörténet forrásaiból és a különböző nyelvjárás szótárakból, szójegyzékekből. Rubinyi Mózes összeállításában a csángóba került román kölcsönszavak

között sem olvasható (Rubinyi 1901, 1902). Nem fordul elő az újabb erdélyi etnobotanikai összeállításokban sem (pl. Szabó–Péntek 1976, illetve 1985). Ez utóbbi adattárában, a fajismeret fejezetben felbukkan azonban a román *răsfug*, a *Chondrilla juncea* neveként (1985: 218).

A magyar nyelvet ért román hatás tanulmányozása terén elért eredményeket összegző és értékelő újabb szakirodalom egy részében szintén hiányzik a *reszfug*, *reszfugburján* növénynév, például Márton Gyula (Márton 1969) és Bakos Ferenc (Bakos 1982) alapos tanulmányában. A *reszfug* Bakosnál mint növénynév nem, csupán mint juhbetegség szerepel, a vadon termő növények 123 neve között nem található (i. m. 444). Márton Gyula művének 8. fejezetében (Állattenyésztés, 103) szintén megvan a 'tőgydaganatos birkabetegség' jelentésű *reszfug*, míg a 10. fejezetében (Természet, 105) a növénynevek között 75 taxon elnevezése és 6 gombanév szerepel, a *reszfugburján* hiányzik. Az előtagot az ÚMTSz. is adatozza (IV: 718), érdekes módon hazánk nyugati tájáról, a Dunántúlról: *reszfug* 'a tőgy megdagadásával járó juhbetegség' értelmezéssel, valamint a moldvai Lábnik faluból, ez utóbbi eredetileg Hegedűs Lajos adata (Hegedűs 1952: 185). A moldvai csángó *rPsfug* szó a forrásokban 'tőgydagadásos birkabetegség' jelentésű (i. h.; Márton 1969: 508 és RomKsz. 335). A nyelvjárásokban Visán *részfug*, Ördöngösfüzesen *részfog*, a Kis-Szamos mentén *részfok* 'ua.' (Zsemlyei 1974).

Ebből is látszik, hogy az etnobotanikában különös figyelmet érdemelnek a betegségek nevei, valamint a növényi orvosságok népi elnevezései, itt most a népi állatgyógyászatban felhasznált gyógynövények tanulmányozása. Babulka Péter meghatározása szerint az etnofarmakobotanika az ember gyógynövényekkel és azok használatával kapcsolatos ismereteinek összegzésével, rendszeresítésével foglalkozik, az etnofarmakognózia pedig egy adott kultúrában vagy etnikai csoport által használt különböző növényi, állati, ásványi eredetű anyagok összegzését végzi el (Babulka 2002). Az állatgyógyászati eszközök és a gyógyszerek használata évszázados tapasztalatra épült, vagy hiedelemhez kapcsolódott. A pásztorember mindig is a maga és jószágá orvosa volt. Nem is nagyon szorult orvosi segítségre, ha saját vagy az őrizetére bízott jószágot kellett gyógyítani. Néprajzi följegyzések szerint a Székelyföldön a növényes orvoslást mágikus gyógyításmóddal (ráolvasással) is társították. Pálfalvi Pál gyűjtése szerint Csíkszentdomokoson a tőgygyulladást a cickafarkfűvel borogatják. A szentelt pimpót (fűzfa) meggyújtva a tehén és juh tőgyének füstölésére használják, ha „megmarja a menyed” (menyét), kígyó, vagy ha „megszopja a béka”. A fekete nadály külsőleg a tehén és juh tőgyromlása ellen használatos. A tehén tőgyét kígyómarás esetén vízben áztatott kígyóbőrrel súrolták, és kilenc szál csihánnal (csalán) veregették azt (Pálfalvi 1998). Sárvizet (a népnyelvben sárvíznek nevezik a vérplazmát) a marha, ha „tőgyfájós”, tőgygyulladásos. Korondon, ha a tőgye megdagadt, eltüzesedett, a szentelt cikó (barka) és a poroncsolat gomba (redős papsapka gomba, *Gyromita esculenta*) a gyógyítója. Egy vaslapátra égő parazsat helyeztek, erre tették a szentelt cikót és a gombát. Ezzel este, reggel addig füstölték a tehenet, amíg helyrejött, vagyis a daganat leapadt. Mások hideg vízzel is locsolták, hogy a daganat hamarabb leapadjon (Pálfalvi 1999: 265–84, 270).

Mivel a növények népi nevei tájegységenként változnak, értelmezésük, egyértelmű azonosításuk sok esetben lehetetlen. Ugyanakkor az egyes elnevezések több, rendszertanilag egymástól távol eső fajt jelölhetnek; a *reszfug*nál is erről van szó. Tapasztalhatjuk az etnobotanikának a linnéi binominális rendszertanétól alaposan eltérő rendezőelveit (szín, hasonlóság, forma, előfordulás stb. alapján azonosít, illetve rokonít egyes fajokat), vizsgálatunkban ezúttal különösen a növény felhasználását célszerű szem előtt tartanunk. Annál is inkább, mert itt jobbra gyógynövényekről van szó, és ezeknél valamivel könnyebb a fajmeghatározás. A *materia medica* eszközei között a legfontosabbak mindig is a növényi orvosságok voltak (levél, termés, virág, gyökér, ezek főzetei). Etnobotanikai tudásanyagunk, az etnomedicina megismert népi orvoslási módjai, az olykor hiedelmeken nyugvó népi javallatok révén nagyobb eséllyel kísérrelhetjük meg egy-egy faj megbízható azonosítását, tanulmányozhatjuk tájnyelvi (és meghatározott botanikai) nevét.

A tárgyalt népi növénynevét a gyimesi csángó tájszók gyűjteményében (NyIrK. 5: 95) a 'Scrophularia nodosa' neve, „a juh tőgyét gyógyítják vele” (uo.). A nyelvjárási *rPszfugbúrján* (RomKsz.: 335; SCL. 9: 387 és 14: 388; Balogh 1942: 35) egyrészt tehát a görvélyfü elnevezése. Gyógyhatásáról Balogh Ödön moldvai csángó néprajzi tanulmányában írja, hogy „Ha a marha sindik, vagy a kicsi bórnyus tehennek a csicse kicsattant, korpában *részfugbúrjánt* adnak enni” (1942: 442). Egy gyimesi adatközlő szerint másra is használták az állatgyógyászatban: „*Resztugbúrján*, az olyan bűdös. A juhoknak szedték régebb [...] A johoknak a szájik mind lesebzett, tiszta seb vót, enni nem tudnak, s abból téát főztek, s megmosták, igen. Vagy megáztatták, de inkábbbat meg kell forrózni egy kicsit. *Resztugbúrján*, ehe. Na azt es tudtam kicsike koromtól” (idézet a Prezsmér Erzsi néniel készített interjúból [2008. febr. 7.]; Molnár Zsolt szíves közlése).

Gyimesbükkön a *tejes részfugbúrján* (Rab–Tankó–Tankó 1981: 28) egyrészt a *Digitalis grandiflora*, amelyet „Állat csicsére leveszéstől” használnak. A tehén sós, mákos lisztet kap; vizet nem ihat, csak *részfugfőzetet*. Ezzel a lével mossák is a tőgyét. Ez úgy gyógyítja meg az állatot, hogy közben nem apad el a teje. Másrészt jelölik ezzel a *részfugbúrján* névvel a *Monotropa hypopitys* növényt is (i. h.), szintén a tehénnel etetik sós lisztben; meggyógyítja, de elapasztja a tejét. Ugyanezen a néven hívják a 'Scrophularia nodosa' növényt is (i. m. 29), ezt kiskertbe is ültetik. Gyimesközéplekon és Háromkúton a *reszfugbúrján*, *torokgyékbúrján* a *Scrophularia nodosa* (Kóczián–Pintér–Szabó 1975: 229) – hajtását szarvasmarhák, juhok tőgygyulladásának kezelésére eredményesen használják. A gyakori eljárások közül a következőket említik: megvágják, sóval, kukoricaliszttel összekeverik; megfőzik, és a levét itatják meg az állattal. (A *Scrophularia nodosa* gyökérfőzetét már a legrégebb időben használnak bőrküütéseknél, csomósodásnál, bőrkeményedésnél. A népi gyógyászat szintén régóta használja az erős főzetet rákbajnál, mirigydagadatoknál és különösen rühnél.)

Tágabb területen, az egész Gyimes-völgyben gyűjtött név a *reszfugbúrján*, *torokgyékbúrján* (Kóczián–Pintér–Gál–Szabó–Szabó 1976: 32), jelentése 'Scrophularia nodosa'. A tehének, juhok tőgygyulladására („*reszfugbetegségére*”), valamint disznó torokfájása ellen is használatos növény: „A tehének. Megtalálja a *reszfug* betegség. A csicsin lesznek olyan kicsi bogocskák, sebes lesz, a teje fogy el. Ezt megszárojszák, megtörik, s lisztbe teszik, s megetetik a tehénnel.” Más növény is lehet, a torokgyíkra és a *reszfugbetegség*re többféle gyógynövény használatos (pl. a tőgybetegség kezelésére Hosszúmezőn alkalmazzák a vörös keserűlaput 'Petasites hybridus' is [Kóczián 1990: 314]).

Ugyanakkor a népi gyógyításban ugyanazt a növényt több betegség kezelésére is használják. Ez az eset akkor gyakori, amikor a betegségek nevére elnevezésüket a gyógynövények.

A románságnál ugyancsak gyógynövényeket jelölnek a *răsfug* névvel, és ezek szintén nem csupán az állatgyógyászatban használatosak. A romániai *Formula AS* lap cikkében (907. szám; 2010. 2. 27.) egy asszony számos növényt felsorol, azt mondja, hogy a füben látható fekete *răsfugal*, piros *răsfugal*, kék *răsfugal* („de descantam de *răsfug negru*, de *răsfug rosu*, de *răsfug albastru*”) és más gyomokkal („si cu alte buruieni”) főzetet készítenek, pálinkába vagy borba teszik, és borogatást helyezünk a duzzadt kézre vagy lábra. A népi növényhasználatban a *răsfug* több növényt is jelöl a románban, ezek mindegyike gyógyhatású. A *răsfug* '*Lamium maculatum*' (DLR. IX: 129) esetében a növényi drog iridoid glikozidokat, cseranyagot, flavonoidokat, illóolajat, triterpén szaponinokat és nyálkát tartalmaz. A növény leveles, virágos hajtását gyűjtik és hasznosítják. Bizonyítottan jó számos megbetegedésre teaként, fürdőként, borogatásként. A 'Paris quadrifolia' (i. h. és DRM. 373) a középkorban *Solanum furiosum* (dühös csucsorka) néven officinalis volt. A különböző román egynyelvű szótárakban hasonló értelmezések olvashatók, a DLR. szótárban a *răsfug* jelentése: 1) juhok fertőző betegsége; 3) a növényt a népi gyógyászatban a tőgygyulladás gyógyszerének tartják (621). A DLRLC. szótárban a *răsfug*: 1. a juhok fertőző betegsége. 3. növény kis zöld ágakkal, egymáshoz közeli levelekkel. A népi gyógyászatban tőgygyulladás elleni gyógyszer; '*Chondrilla juncea*' (676). Szintén a *Chondrilla juncea* neve különböző honlapokon (pl.

eukarya.ro/taxon/). Kétnyelvű szótárakban: *răsfug* tőgygyulladás (juhoknál [Dicționar romîn–maghiar. București, 1957]), illetve *răsfug*: 1. orv. tőgygyulladás, 2. nép. lépfene, 3. növ. nyúlparéj 'Chondrilla juncea', 4. növ. farkasszőlő 'Paris quadrifolia' (DRM. 373). Népnyelvi adatokat is találunk: nyelvjárási *răsfoc* 'ua.' (RomKsz.: 335), *răsfulg* (NyIrK. 5: 95), *răsfulg*, *răsfug* (Balogh 1942: 35). A román Dicționar online (DEX: Dicționar explicativ at limbii romane – dictio.ro [román értelmező szótár]) friss adatai szerint a *răsfűg* (és a *răsfug alb* 'fehér răsfug' szintagmában) értelmezése: 1. a kecskék és juhok fertőző, a tejtermelés csökkenésében megnyilvánuló betegsége. 2. sárga virágú, egymáshoz közel ülő levelű lágyszárú növény, a népi orvoslás răsfűg elleni gyógyszere (Chondrilla juncea). Alakváltozata *răsfulg*. Derivátumok: *răsfu(l)gi* ige 'juhokat megbetegíteni'. A Dicționar ortograficban (helyesírási szótár) a *răsfűg* 'növény', illetve 'betegség'.

Molnár Zsoltnak és Babai Dánielnek újabb gyimesi gyűjtése során az volt a célja, hogy az eddigi, elsősorban a gyógynövényismeretre összpontosító kutatásokat kiegészítve a vadon élő növényfajok ismeretét, a népi névadást, a népi taxonómiát és a népi növényismerettel kapcsolatos egyéni tudás szerkezetét és szemléletét megismerjék. Kitérő összefoglalásuk (Babai–Molnár 2009) egyik megállapítása, hogy az emberi és állati gyógyászatban használt növény a *reszfugburján*. Megvizsgálták, hogy egy népi növénynevén hány népi taxonra vonatkozik. Csúpan 13 olyan nevet találtak, amelynek az értelmezése nem egyértelmű a közösségben, ezek közé tartozik a *reszfug* is. Termőhelyére vonatkozóan azt közölték velük, hogy „nő a porondokon [patakok menti kavicszátónyok, főnyes helyek] a *reszfugburján*”. Ugyanakkor tudósítanak arról is, hogy az adatközlők szülei sokkal több növényt tartottak számon („a régebbi emberek még több burjánt ismertek, pl. a *reszfugburján*, nem ismerem én sem”). A szerzők közzétett növényneveinek forrása egyrészt régebbi népnyelvi tanulmányok névanyaga, másrészt saját gyűjtésű népi terminológia része. Itt számkunkra érdekes fajok a név botanikai besorolása szerint a *tejes reszfugburján* 'Digitalis grandiflora' (3 és Babai–Molnár 2009), a *reszfugburján* 'ua.' (1, 2, 3), illetve a *sárga reszfug*, *fekete resztug*, *resztug* 'Scrophularia nodosa, Actaea spicata, Lilium martagon' (Babai–Molnár 2009). Halászné Zelnik Katalin 50 évvel Balogh Ödön után gyűjtött népi növényneveket Csügésen (Ciugheș). A tájnyelvi *reszug burján* ott a csomós harangvirág neve (Halászné 1987).

Azokban a nyelvjárásokban tehát öt növényt is jelöl a *reszfugburján*:

1. Digitalis grandiflora: sárga gyűszűvirág (P. 359). Ritkás erdők, vágások, erdőszegélyek gyógynövénye. Virágai *gyűszű alakúak*, világosságágak. Kubinyi Ágoston ugyan figyelmeztet a gyűszűvirág mérgező hatására, de azt is írja, hogy „Minden mérges hatása mellett mindazonáltal értelmes orvos' kezéből véve sok betegség ellen hatalmas gyógyszerül szolgál” (Kubinyi 1842). Fel is sorolja a sok nyavalyát.

2. Actaea spicata (nigra): fekete békabogyó (P. 291). Bokrosan ágas, szárnyalt, fűrészes levelű, apró, fűrtös virágú, lágyszárú évelő növény. Termése apró *fekete bogyó*.

3. Lilium martagon: turbánliliom (P. 415). L. a román növényneveknél.

4. Scrophularia nodosa: göcsös vagy csomós görvélyfű (P. 497); a tátogatók családjába tartozó, zöldes vagy barna virágú gyógynövény; Scrophularia (P. 99). Erdők szélén, árkok mentén mindenütt terem. A tudományos nemzetségnév és a magyar elnevezés is felhasználására utal, nyaki betegségek elleni alkalmazására vonatkozik; a latin *scrophula* 'nyaki fekély, torokgyík' jelentésű. A *görvély*, *görvélykór* pedig a nyaki nyirokcsomók gümőkórja. A *Scrophularia* nevet Linné adta a nemzetségnek; előtte már Bauhinnál is olvasható. A latin *scrofae* (Plinius), középlelatin *herba scrofularia*, későlatin *scrofulae* 'gyulladt mirigyek a torokban', görög *choirádesz* 'ua.' az előzményei annak a 15. századtól adatolható francia *scrofulaire* növénynevnek, amely azután a botanika szaknyelvében elterjedt. A skrofulózis a görvélykór. Latin neve onnan ered, hogy ennél a betegségnél a nyaki mirigyek néha igen tetemesen megduzzadnak, ettől az egész nyak megvastagszik, rövidebbnek látszik, és így disznó (lat. *scrofa* 'disznó' < gör. *choirosz* 'disznócska') nyakára emlékeztet. A *göcsös* faji jelző a latin *nodosa* < lat. *nodosus* 'csomós' < lat. *nudus* 'csomó' fordításával jött létre.

5. *Campanula glomerata*: csomós harangvirág (P. 110). A dombvidéki és hegyvidéki övben a száraz réteken, cserjésekben, hegyi kaszálókon, az erdők és utak szegélyében fordul elő. Sziromlevelei egymással tölcser vagy harang alakúan összenöttek.

A *reszflugburján* összetételben a *burján* utótag mindkét nyelvben megtalálható, a korábbi török származtatásokkal szemben déli szláv jövevényszó, 'gyom, dudva, gaz, buján növe gyomnövény' jelentéssel. A magyar írásbeliségben 1643-ban bukkan fel (Comenius 1643: 33), a románban *buruiană* (Dicț. român-maghiar. Bucuresti, 1979: 73), a székelyföldi *buruján*, *buruhán* alakváltozat román közvetítésű. A szintén szláv eredetű román *burujan* (uo. 82) kerülhetett át a magyarba (R. 1568, 1592: *burian*, 1598: *búryan* gaz, dudva, gyom', később 1769: *burjány* 'gyógyfű, gyógynövény' jelentéssel is; SzT. 1). A *burján* alak csak Erdélyben használatos (nem úgy, mint a 'buján terjed' jelentésű *burjánzik* ige), így talán a szláv eredetű szó fenntartásában is szerepe lehet a románnak.

Ami pedig az összetétel előtagját illeti, ennek eredete sem lehet kérdéses. Számos szótári, néprajzi adat található ugyanis arra, hogy használatos a románban egy *răsfug* elnevezés, amely több gyógynövény neve: A) a növényt a népi gyógyászatban a tőgygyulladás gyógyszerének tartják *Chondrilla juncea*; B) helyenként *Paris quadrifolia*; C) *Lilium martagon*; D) *Lamium maculatum* (DLR. IX: 129). Valer Butura felsorolja a *Lilium martagon*-nál a növény nyelvjárási *răslug de oi*, azaz a 'birka răsug füve' etnobotanikai terminust: „a juhok ilyen betegsége ellen ezt adják fokhagymával” (Butura 1938: 6). Még egy fajt említ: a nyelvjárási *răslug de vite* a 'Latharea squamaria' neve, azaz a borjúnak a „răsug füve, amelynek gyökerét használják tőgygyulladás esetén” (i. h.). Gabriel Gheorghe az *Influența limbii române asupra graiurilor maghiare, vâzută de la budapesta* című összeállításában (in: *Articol publicat în Noua Revistă Română*) a magyar *reszflug* nevet a román *răsfug* átvételének tartja. Hogy egy birkabetegség román neve átkerült a magyarba, egyáltalán nem szokatlan, hiszen a juhtartás fogalomkörére a vonatkozó terminológia átáramlása jellemző, ugyanis a juhtenyésztésben, az erdélyi fejősjuhászat fejlődésében komoly szerepe volt a románságnak. Erre mutatnak a magyar szókincsbe átvett román lexémák: például a juhászok nevei (*bács*, *csobán* stb.), ruházatuk, építményeik, tejtermékek és tejes ételek. Juhtartással kapcsolatos ételnevek a 17–18. századi átvételek: *bálmos*, *mamaliga*, *tokány*, a juhásztor *berszán* (i. m. 95) neve. Továbbá a tejfeldolgozás kifejezései, a juhok nevei, Bakos Ferenc művében a számos román eredetű jövevényszó (Bakos 1982: 410). És természetesen a juhok betegségeinek elnevezései ugyan csak ide tartoznak, például éppen a 'tőgygyulladás' jelentésű *reszflug* szó (RomKsz. és Bakos 1982: 409; 554), nyilvánvalóan a román *răsfug* (i. m. 554) szóból.

Az átadó nyelvben a román elnevezést a magyarral összehasonlítva az állapítható meg, hogy csupán egy közös növényfajt jelölnek vele, legalább négy másikat (DLR. IX: 129 és Butura 1938: 6). A biológus Szabó T. Attila szíves közlése szerint a növénynév a románban elsődleges jelentésében „hivatalosan” a *Chondrilla juncea*, de ez biztos nem igaz a Székelyfölddel határos területeken, ahol a *Chondrilla* vagy nem él meg, vagy ritka.

6. *Chondrilla juncea*: közönséges nyúlparéj (P. 336). Kaucsukanyagot tartalmazó, a fészkes virágúak (*Compositae*) családjába tartozó, kaszattermésű gyomnövény.

7. *Paris quadrifolia*: négylevelű farkasszőlő; varjúszem (P. 447). A liliomfélék többnyári füve, mérgező bogyója gömbölyded, kékesfekete.

8. *Lilium martagon*: turbánliliom (P. 415). A turbánliliom magas szárú, hagymás évelő növény. Kedvenc élőhelye az elegyes erdők, a karsztbokorerdők, a cserjések, ligetek. Bókoló virágai fürtös virágzatot alkotnak.

9. *Lamium maculatum*: foltos árvacsalán (P. 410). Pirosas virágú, erdőkben, nyirkosabb helyeken gyakori gyógy- és gyomnövény. Levelei ezüstösen, fehéren foltosak.

10. *Latharea squamaria*: kónya vicsorgó (P. 410). Erdei fák, cserjék gyökerén élősködő, levélzöld nélküli, piros virágú növény. Szurdokerdők, ligeterdők, nyirkos helyek teljes parazita növénye.

A magyar etnobotanikai terminus forrása tehát a román *răsfug* szó (DLR. IX: 129), amelynek eredeti jelentése 'juhok, kecskék, borjak felpuffadással vagy gyulladással járó, fertőző betegsége'. Lelassul a tejtermelés is. A kecske tenyésztéséről szóló tanulmányban (www.cartiagricole.ro/articol/cresterea-caprelor) fertőzés neve a *rasfug alb* (fehér *rasfug*), az üszkösödésé pedig a *rasfugul negru* (fekete *rasfug*). Egy online gyógyszertár (farmaline.ro) adatai között szintén szerepel a *rasfug*, *rasug* (l. még: vocabulary.ro).

Mivel a román *răsfug*ban az *-ă-* olvasata [ö], a magyar *rPszfug* magyarázata hangtanilag semmilyen nehézségbe nem ütközik. A magyar köznyelvben nem ismeretesek hasonló illabioveláris magánhangzók, a román középső nyelvválású veláris és illabiális képzésű *-ă-* folytatója hanghelyettesítés mellett a magyar *-P-*, ez honosult meg eredeti minőségében a nyelvjárásokban. A román *-ă-* beilleszkedéséről megállapítható, hogy szóközi helyzetben igen gyakran megőrződik, helyettesítésére ritkán kerül sor. Ez az *-P-* nem csupán a román *-ă-*, hanem a magas nyelvválású *-î-* megfelelője is (Bakos 1982: 20). A régebbi feljegyzésekben szereplő, a kutatók román nyelvismeretének hézagosa volt, másrészt a korábban jellemző kezdetleges hangjelölési mód miatti *ë-ző* adatokban az *ë* lényegében a mai *-P-* hang képviselője. A nyelvjárás *-P-* hangját Márton Gyula szerint (Márton 1969: 69) nem vették észre, egyszerű *ë*-vel jelölték. Elsőként Wichmann György használta (Wichmann 1908: 200).

Magának a román kifejezések az etimológiája bizonytalan. I. Resmeriță a *răs* és a *fulger* 'villám' szavak összetételének tartja, Balogh Ödön idézi Resmerițát: *răs* (praefix) + *fulger* (1932: 353). Később az átvételről hasonlóan: < rom. *rasfulg*, *răsfug* 'tőgygyulladás'; 'Chondrilla juncea, Paris quadrifolia', és idézi Tiktin macedón *sfulg* 'blitz' (azaz 'villám') adatát is (Balogh 1942: 35). Kétségtelen csupán annyi, hogy a *răs-* (összetételben) 'át-, keresztül, szét-, újra-, vissza-' jelentésű praefix az összetétel előtagja. Az utótagra nézve – legalábbis a N. *răsfoc* adattal kapcsolatban – ám érdemes inkább megemlíteni a *foc* 'tűz, meggyúl, láng, forróság', (átvitt értelemben) N. 'fájdalom, baj, fertőző góc, orbánc' (DRM. 473), *foc* 'tűz, láng, hőség', illetve 'fájdalom, szerencsétlenség' (DLR. 272) szót, amely nyilván a gyulladásra utalhat.

MUTATÓ

*reszfug*nak, illetve *răsfug*nak nevezett botanikai taxonok

Actaea spicata / fekete békabogyó (2); *Campanula glomerata* / csomós harangvirág (5); *Chondrilla juncea* / közönséges nyúlparéj (6); *Digitalis grandiflora* / sárga gyűszűvirág (1); *Lamium maculatum* / foltos árvacsalán (9); *Latharea squamaria* / kónya vicsorgó (10); *Lilium martagon* / turbánliliom (mindkét nyelvben!) (3, 8); *Paris quadrifolia* / négylevelű farkasszőlő (7); *Scrophularia nodosa* / görcsös görvélyfű (4).

II.

Cikkünk előző részében bemutattuk a népnyelvi *reszfugburján* jelentéseit. Azonosítással, jelentéssel összefüggő módszertani kérdéseket feszegettünk egy etimológia kapcsán. Ezúttal az ezzel a névvel is jelölt kilenc növény szaknyelvi, illetve társneveit közöljük azzal a céllal, hogy kitűnjék, milyen nehézségei is lehetnek a szótörténetben és a szóföldrajzban a több elnevezéssel is jelölt növény azonosításának, a jelentés egyértelművé tételének, azaz annak a törekvésnek, hogy egy faj egyetlen névvel értelmezzünk. A névtani kutatásban szükség van a jelentésváltozások láncának összeállítására. A történeti szókészletben, egy-egy kultúrkör névanyagában nincs is olyan terminus, amelynek egyetlen jelentése, értelmezése volna évszázadokon keresztül. Akárcsak a növények nyelvjárási elnevezéseinek esetében, sőt ott ez fokozottan érvényes. Hogyan is lehetne egyetlen „helyes” azonosítást megadni, hiszen minden névvel több növényt is jelöltek. Egy-egy történeti

vagy nyelvjárási terminus „eredeti” jelentésének kinyomozását, egyértelmű – tudományos, bino-minális latin – elnevezéssel történő azonosítását a régiségben (legalábbis a 16. század előtt) szinte lehetetlen feladatnak látom. Ugyanakkor a térségben felhalmozott történeti-növényismereti adatok kutatását és elemzését végző Szabó T. Attila arra a következtetésre jutott, hogy „már a 16. században léteztek olyan magyar nyelvű, esetenként többkötetes természettudományos monográfiák, amelyekben tízezernyi adat bizonyítja egy, a kor európai színvonalán álló tudományos, illetve hagyományos magyar növényismeretnek és növényhasználatnak a létezését” (idézi Babulka 2005: 25). Ebben a században jöttek létre ugyanis az első latin–magyar, magyar–latin, magyar–latin–német botanikai szövegek; az első fűvészeti leckét is tartalmazó nyomtatott tankönyv, a kezdeti magyar nyelvű nyomtatott botanikai, természettudományos szövegek, a korai magyar orvosbotanikai művek, herbáriumok (1578, 1595), az első etnobotanikai gyűjtemények és az első magyar növényneveket és európai jelentőségű kultúrnövény-evolúciós adatokat is tartalmazó pannon flóramű.

Az elnevezéseknél a magyar írásbeliségben való első felbukkanást követően folyamatos változás figyelhető meg a szó alakváltozatait, a rendszertani besorolásokat illetően, és persze különösen szembeszökő sajnós a jelentésbeli tarkaság. A legtöbb növényt nagyon komoly terminológiai gazdagság jellemez, az átfedések, tévedések, fajtévesztések sorozata érhető tetten. A történeti növénynévanyag esetében sem könnyű feladat – tekintettel a számos torzult, elírt, nyomdahibás, szolgai másolás következtében keletkezett alakváltozatra – a különböző korszakokban használt növénynevek azonosítása. Legegyszerűbbnek tűnik, ha elfogadjuk a mérvadónak, autentikusnak tartott források azonosítását. Figyelemmel azokra a kiegészítő információkra is (pl. morfológiai leírás, kép, ábra, termőhely, alkalmazás, gyógyhatás, a növényhez fűződő legendák stb.), amelyek az egyértelmű értelmezésnél bizonyító erejűek. A szigorú módszertani elveket illetően eltérőek a vélemények (pl. Grynaeus Tamás [1977] ↔ Mollay Erzsébet [1983]), ez is inkább a neveknel meglévő zavart növeli. Nyelvtörténetileg is fontos az a tény, hogy a növényneveknél a fajkon belüli jelentésátvitel igen gyakori. A névátvitel gyakran a hasonló fajok összetévesztésének az eredménye. Az így kialakult nyelvi gyakorlatra jellemző, hogy egy-egy növény számos különböző néven fordul elő még a növénytani szakirodalomban és az irodalmi nyelv forrásaiban is. Noha a filológia társulhat megfelelő botanikai ismeretekkel, és célszerű is a közös munkálkodás (tudományszakok összekapcsolása, képviselőinek együttműködése), a szótörténeti források ellentmondásossága félreértésekre ad okot. Hiszen az adatok jelentős részénél a név nincs pontosan azonosítva azzal a fajjal, amelyet jelöl.

Hát még a népnyelvi elnevezések esetében (homonimák, szinonimák, földrajzi heteronimák)! Szinte meghatározó jelenség a jelentésváltás, az „eredeti” jelentés a taxonok alacsonyabb fokán nemigen rekonstruálható. A nevek korának, névadójának, a névadás szemléleti hátterének, a terminus kiveszésének vizsgálatokor látható, hogy mennyi tévedéshez, névátvitelhez és ellentmondáshoz vezetett a hiányos növényismeret, a rossz fordítás, a nyomdahibák és a szolgai másolások sorozata. Ezért talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy a növénynevek (és igen gyakran az állatnevek) esetében az elnevezés felbukkanása, rokonsága, hangtana, etimológiája, szóföldrajza fontosabb, döntőbb lehet a kutatásban, mint a jelentés. Legalábbis nyelvi, névtani szempontból. Komoly növénynévi azonosítási munkák folytak OTKA-támogatással is az MTA Szótári Osztálya informálásával. A korai (a nyomtatott herbáriumok kora előtti) magyar történeti növénynévanyagra vonatkozóan történt ugyan módszertanilag kifogástalan összekapcsolás a növényt és a nevét illetően (Grynaeus–Papp 1977).

Grynaeus Tamás és Papp József módszertanilag is jelentős tanulmányban tekintették át a 13–16. századi magyar növényismeretre vonatkozó adatokat őrző ikonográfiákat. Megállapították, hogy a régi magyar növénynevek és a fajok azonosításainak eddigi kísérletei akár téves vagy csak igazolhatatlan, bizonytalan eredményeket hoztak. A szerzők régi magyar növénynévjegyzékük összeállításánál kódexek, ősnymtatványok, régi könyvek ábrái és leírásai mellé többnyire kézírásal bejegyzett neveit, illetve képeit használták, ezekben 713 korai magyar növénynevet azono-

sítottak és kapcsoltak értelemszerűen 538 botanikailag is azonosítható egykorú növényábrázoláshoz. Ezek alapján 382 régi magyar nevet lehetett 20. századi tudományos növénynévvel azonosítani.

A recens népi, valamint a recens népi növénynévanyagot Szabó T. Attila Péntek Jánossal együtt mindig a megnevezett növény (vagy képe) felmutatásával igyekezett gyűjteni (Szabó–Péntek 1974), sajnos a TESz. és az ÚMTSz. anyagában is számos az értelmezési hiba, de más szótáraknál sem volt kielégítő botanikai azonosítás, ahogyan az állatnevek, például a halnevek esetében sem történt meg a szükséges zoológusi, ichtyológusi támogatás (ellentétben Kiss Jenő alapos mádréneves kutatásaival [1984], Keve András ornitológiai segítségével).

Miként a magyar nyelvtörténet a 16. századig – egységes, áthidaló nyelvváltozat nem lévén – tulajdonképpen nyelvjárások története, a botanikai terminológia is elsősorban népi elnevezésekből állt évszázadokon keresztül. A magyarban idővel megerősödő egységesülési folyamatok, a köz- és az irodalmi nyelv kialakulása vetett véget annak, hogy a nyelvtörténet a nyelvjárások története legyen, és minden magyar szó tájszói jelleggel induljon útjára. A botanikában természetesen jelentős névkincs alakult ki már azelőtt, hogy az első magyar hivatalos nomenklatúra megjelent volna. Egy-egy környezete növényvilágát számon tartó közösség tapasztalati ismeretanyaga nemzedékek évszázados öröksége. Kicsi Sándor András megállapítása szerint földművelő kultúrákban akár több száz vagy ezer generikus taxon is használatos lehet (2010: 304). A nyelvjárási használatban, a népi névadásban mindig is ösztönösen tudatos volt a Linné-féle felfogás: a tárgyak elnevezése valamely tulajdonságra alapítandó. Ugyanakkor a népi differenciálóképesség elmarad a tudományostól. Ahogy Grynaeus Tamás és Szabó László Gyula fogalmaz (1993: 30): „Az etnobotanika rendszertana nem a Linné-féle binominális nomenklatúrán alapul, hanem – mint mindenütt, hagyományos közösségekben – sajátos rendező elvei vannak.”

Károly Sándor megállapítása szerint: „A morfológiailag motivált szavak idővel motiválatlanná válhatnak, ha elhomályosul képzésmódjuk” (Károly 1970: 349). Nyilván erős túlzás, ám nem tűnik egészen alaptalannak az a felfogás, hogy Linné előtt inkább etnobotanika létezett, tudományos, természettudományos szisztematika, taxonómia kevésbé. Néprajzi növénytan az etnobotanika magyar neve, a növények alkalmazásának módjait, a hozzájuk fűződő szokásokat vizsgáló tudományág, a növények szerepét kutatja az emberi kultúrában. A néprajzi és a szépirodalmi művek – Kálmány Lajos, Bálint Sándor, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Gulácsy Irén, Móra Ferenc munkái többek között – sok tájnyelvi kifejezést megőriztek. A szerzők általában ragaszkodtak a népnyelv elnevezéseikhez, ugyanakkor ezzel tévesen használt nevek is hagyományozódtak egy-egy növényfajra.

A nyelvjárásokban ma is számtalan növénynév használatos, például Penavin Olga Vajdaságban gyűjtött növénynevei esetében 626 növény közül 487-nek van népi elnevezése, és a legtöbbször több is (Penavin 2002). Amelyiknek nincs, azt vagy a magyar nemzetségnévvvel, vagy a magyar fajnévi jelzővel nevezik meg. A szerkezeti és szemantikai szempontból változatos nyelvjárási elnevezéseket sokszor a hivatalos magyar név többféle módosításával hozhatják létre. Gyakori az is, hogy egy-egy népi növénynév több növényt is jelöl. A tipikus vonások ugyanis nem kizárólag bizonyos fajokra jellemzőek, ezért ezeknek a tájnyelvi elnevezéseknek az átvihetősége, fölcserélhetősége, jelentésváltozása meglehetősen gyakori. (Sok van a „hivatalos” nevek között is, melyek többjelentésű, az itt tárgyalt növényeink közül például a *lilium* sem csak a Liliumot jelenti, hanem összetételekkel az Iris, a Nymphaea, a Typha, a Magnolia, a Fritillaria fajokat is. *Harangvirág* Campanula a neve a népnyelvben és számos szakirodalmi kötetben is a harangvirágcsserjének, harangvirágfának Halesia, a császárkoronának Fritillaria imperialis és a hírharangnak Platycodon is.) Az egyes növények népi nevei tájegységenként változnak, így egyértelmű azonosításuk sok esetben lehetetlen, másfelől az egyes népi elnevezésekkel egyidejűleg több, rendszertanilag gyakran egymástól távol eső növényfajt jelölhetnek. Szerkezeti és szemantikai szempontból tehát igen változatosak az elnevezések a népnyelvben. A jelentés olykor leíró, illetve képszerű, metaforikus. A leíróknál nem mindig a növény legjellemzőbb tulajdonsága a megnevezés alapja, mindenesetre sok-

szor informatív értékük van, mert (jelzővel vagy jelzői előtaggal) utalnak az izre, a színre, a szár, a levél, a virág alakjára, a gyökérre, a virágzás idejére, a felhasználásra stb.

A névadási szemlélet háttérének megállapításához be kell vonni a társtudományokat, hiszen gyakran néprajzi (népszokások, hiedelemvilág), esetleg a gyógyszerészeti, népi orvoslási és növényhasználati ismeretek segítenek. A hagyományos orvoslásban alkalmazott gyógynövények számát a különböző becslésekben 25–50 ezerben jelölik meg (Babulka 2002: 152). Mint az I. részben már láttuk, amennyiben gyógynövényekről van szó, valamivel könnyebb a fajmeghatározás. Rendkívül hasznos egy adott hatóanyagcsoportot (pl. illóolajat) tartalmazó növények használatának az elemzése, bizonyos hatású (pl. nyugtató, fertőtlenítő, hashajtó) növények és használatuk számbavétele és terápiás értékelése, a gyógyító céllal is használt tápláléknövények összegyűjtése vagy a népi állatgyógyászatban felhasznált gyógynövények tanulmányozása.

A helyes etimologizáláshoz szintén elengedhetetlen a botanikai jártasság. Ugyanilyen fontosak ugyanis a növények morfológiai tulajdonságai, hiszen ezek sok esetben magyarázzák a névadást. A botanikai azonosításban nagy segítséget jelenthetnek a növények képei (pl. Grynaeus 15–17. századi magyar gyógynövényeinek mutatójában 382 faj neve szerepel, ezek botanikai azonosítását már megkönnyítették a különböző forrásokban található illusztrált növényképek), és természetesen magyar és/vagy latin növénynevek. Könnyen belátható, hogy a legbiztosabb azonosítás név + leírás + kép alapján történhet. Már bizonytalanabb a név és leírás alapján készült értelmezés. Még kevésbé megbízható, ha kizárólag a növénynevén alapján történt az azonosítás, erre a magyar botanikatörténeti irodalomban bőven található példa. Korai forrásokban vö. BesztSzj. 894 / SchlSzj. 1586 / Clusius / KolGl.: az Ilex néhol 'cserfa', máshol 'tölgyfa' jelentésű. Az ellentmondás később sem oldódik fel, 1708-ban PP. 291: Ilex 'tölgyfa', 482: Quercus 'tölgyfa, tserfa'; a magyar–latin részben ugyanakkor 238: tser tölgy 'Carpinus', 244: tölgy 'Quercus, Ilex'. 1807-ben az Ilex már 'magyal' (MFüvK. 134), a tölgyfa 'Quercus', a tser tölgy pedig 'Quercus austriaca' (uo. 516). 1911-ben hasonlóan a cser tölgy 'ua.' (Nsz. 314), a magyarfa (sic.) az 'Ilex' (uo. 190), míg a cserfa 'Quercus cerris' (i. m. 73). Ma érvényes besorolás szerint Priszter növénynévszótáraiban 1966-ban a cser 'ua.' (MNöv. 42), a tölgy 'Quercus' (i. m. 192), az Ilex aquifolium a magyal (uo. 153), 1998-ban ugyanígy (P. 252, 400 és 474). A fajok tudományos neveinek azonosításakor többek között a következő problémák vetődtek fel Babulka Péter szerint (2002): egyrészt a népnyelvi gyűjtők a növények meghatározásánál különböző korszakokban kiadott botanikai munkákból dolgoztak, másrészt egymástól eltérő szemléletű botanikai munkák jelentek meg, amelyek növényrendszertanilag is különbözőek voltak, valamint újabb kísérletek történtek az európai és a világbotanika átértékelésére és egységesítésére. Számos taxonómiai kérdés átértékelését eredményezte a botanika fejlődése.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy az első részben tárgyalt tájnyelvi *reszfugburján*, *reszfug*, román *răsfug* elnevezéssel is jelölt 9 növénynek hány és hány egyéb neve fordult elő a történeti, szakirodalmi művekben, illetve a nyelvjárási gyűjteményekben. Mint a teljességre törekvően összegyűjtött – és föltételezhetően mégsem egészen teljes – névkincsből látható, legalább 80 különböző magyar névvel (!) és ezek számos alakváltozatával találkozunk az írott forrásokban.

1) *Digitalis grandiflora*: sárga gyűszűvirág (P. 359). Sárga virágú gyógynövény, kivonatából szívgyógyszert készítenek. 1578-ban *gyűszűfü* (Herbarium), 1583-ban *vy fiu* (ujjfű), *gyzeu fiu* (NomPann.), 1590-ben *gyűszűfü* 'Digitalis' (SzikszF.). 1664-ben „Digitalis, gyűszű virág; mert olyan mint a' gyűszű, csakhogy hosszúkás, belől üres” (Lippay 1664). 1708-ban *új fiu*, *gyűszű-fü* (PP. 262), 1783-ban *gyűszű-virág*, *gyűszű-fü*, illetve *új-fü*, *újgy-fü* (NclB.). Veszelszkinél (1798) ugyanígy, 1813-ban *gyűszűvirág* (OrvF.). A nyelvjárásokban *gyűszűs fü*, *gyűszűfü*. Magyar, német és tudományos latin nevét is virágának gyűszűhöz hasonló alakjáról kapta. *Digitalis*-nak Leonhard Fuchs, a 16. század első felének híres fűvésze nevezte el (latin *digitalis* 'ujjhoz tartozó, gyűszű'). A németben szintén *Fingerhut*, azaz 'ujjfű' a neve, a növény társneve a magyarban is *ujjfű*, *ujjasfü*.

Gyimesi és moldvai neve *tejes részfugburján, reszfugburján* (Babai–Molnár 2009), ott az állatgyógyászatban használják.

2) *Actaea spicata* (*nigra*): fekete békabogyó (P. 291). R. 1813: OrvF. 248, 1842: Kubinyi 57, 1893: PallasLex. 2: 830; N. ÚMTSz.: *békabogyó* (Hugyag) 'termő bokros növény' / Nyárádi 39: ua. (Marosvásárhely). Diószegi szerint (OrvF. 248) a varas béka szereti ennek a növénynek a bogyógyümölcsét. A németben is megvan a *Krötenbeere* (M. 308) terminus, alighanem ennek mintájára keletkezett a *békabogyó* Diószegi révén. Nevének indítéka fekete bogyótermése. Az *Actaea* nemzetség mai latin neve már az ókorban használatos volt (Plinius), a görög *aktaia*, *aktéa* növénynevét folytatja. A latin *spicata* fajnév 'kalászos' jelentésű. A németben *Christophkraut* (Boerner 1966: 58), megvan a magyarban is az ennek megfelelő *kristóffű* (MNöv. 29) neve. A német növénynevét előzménye nyilván a régi angol *christophoriana* 'ua.' (Morison 1680: 8). További társneve a *farkasszőlő* (uo.), valamint a *farkasbab* (uo. 57), amely már Meliusnál felbukkan; 1578: 'Faba alba' (Herbarium 153a), ám 'Actaea spicata' jelentéssel csak 1831-ben, Kresznericsnél (1: 150). Ezután 1843: Bugát 123, 1845: Műsz. 198. A német *Wolfsbohne* 'Lupinus' (PbF. 276) és az ol. *fava di lupo* 'farkasbab' (TESz. 1: 847) szó szerinti megfelelők. Gyimesben *sárga reszfug, fekete resztug, resztug* (Babai–Molnár 2009) a neve.

3) *Scrophularia nodosa*: göcsös vagy csomós görvélyfű (P. 497); a tatógatók családjába tartozó, zöldes vagy barna virágú növény; *Scrophularia* (uo. 99). A csomós vagy göcsös görvélyfüvet igen komoly terminológiai gazdagság jellemzi: *barnagyökér, bodzacsersznye, fekete bodzafű, fekete csalángyökér, bodzacsersznye, feketecsersznye, feketecsersznye, fekete csalán, álarcfű, álarcgyökér, álarcvirág, göcsgyök, szakafű, torokgyíkfű, varjúmogyoró* (MNöv. 68), *disznóterjék* (Nsz. 85), *vorág, sutyfű* (ez alighanem sajtóhibás alak a *súlyfű*ből) és *bodzafügefű* (Wikipédia). Diószegi és Fazekas (1807: MFűvK. 405) *bodza tákajak* néven szerepelteti, a társnevek pedig *feketé tseresznye, fekete bodza, torokgyíkfű* náluk. *Barnagyökér* társneve a német *Braunwurz* 'ua.' (PbF. 405) átvétele, a névadás szemléleti háttere nemcsak a népi gyógynövény jellegzetes barnasága, hanem – a középkori szignatúrátan szerinti eljárással – a csomósan megvastagodott rizómája. A *Halsbräune* ugyanis a németben a háziállatok torokgyulladására. További társneve a *súlygyökér* (MNöv. 69) és a *súlyfű*. Más jelentéssel a *sülfű* már a 15. századtól adatolható. Értelmezése 1578-ban Melius Herbariumában „Chelidomiu minus, *Kisseb Fetske fü*, Más neue *Scrophularia minor*”, „az az, *Gelyua ronto fü, Sülfü, Mezei Sülfü, Galamb bégyec hiác*”, 1706-ban a *sülfü* 'Scrophularia minor' (PPNomH.). Az összetétel azzal magyarázható, hogy az – uráli örökségű ősi – *süly* előtag a régi nyelvben 'külföldi, keléssel, váladekos duzzanattal járó betegség' jelentésű volt. Melius például a növény hasznosságának ismertetésénél ezt írta: „Columella, Galenus mongya: igen erősfü, de kiüül ió [...] az nagy Gelyuákat, sülöket el ronttya”. A régi elnevezés tehát a jelölt növény egykori felhasználására, gyógynövény voltára utal, a *süly* elterjedt betegségneve. Többfélét jelentett: szifilisz, karcinóma, skorbut, aktynomycosis, haemorrhoidalis csomók, aranyér, condyloma blenorrea. Állatbetegségként is szerepelhet. A *Scrophularia minor* Meliusnál olvasható *galambbegy* neve tulajdonképpen más növények neve (*Ficaria verna* [MNöv. 164], *Veronica beccabunga* [MF. 997], illetve *Valerianella* [P. 96]), a nyelvjárásokban Magyarózdon 'gyomnövényféle és a búza közt' (Horváth 1980: 480), sőt másutt gombánév is: ÚMTSz. 2: 586: *galambböggy* Kisdörgicse 'Russula grisea (ez a szürkés galambgomba)', *galambböggye* Hugyag 'gombafajta'. A németben is megvan szó szerinti megfelelője; vö. *Traubenkropf* 'Cucubalus' (G. 187). A *Scrophularia disznóterjék* társnevében (R. 1706: PPNomH., 1911: Nsz. 85) a *terjék* utótag korai újfelnémet eredetű; vö. (1394 előtt) *tyriack* 'ellenmereg' (Mollay 1982: 531). A növény gyökerén mogyorónyi csomók vannak, ez az utótag a magyarázata a *varjúmogyoró* társneve (MNöv. 201) esetében (első előfordulása 1604: *varjumogyoro* 'Filipendula' [MA.], 'Scrophularia' jelentéssel 1762: PP. 1033). A növény gumósan megvastagodott gyökértörzsének alakja alapján úgy vélték, hogy a nyaki nyirokcsomók tuberkulózisának gyógyítására alkalmazható, ezért kapta a növény a *torokgyíkfű* nevet (R. 1807: MFűvK. 405, 1834: Kassai 3: 197, 1874: CzF. 6: 370). Kassai arról tudósít, hogy „ezt moslékbann tartják a' sertés torok gyéka

ellen” (1834: 197). Gyimesben *sárga reszflug, fekete reszflug, reszflug* (Babai–Molnár 2009). A *görvélyfű* esetében a tudományos nemzetségnév és a magyar elnevezés is e növény felhasználására utal, nyaki betegségek elleni alkalmazására vonatkozik; a latin *scrophula* ’nyaki fekély, torokgyík’ jelentésű. A *görvély, görvélykór* pedig a nyaki nyirokcsomók gümőkórja. A latin szaknyelvi *Scrophularia* nemzetség- és a *nodosa* fajnevet l. az I. részben.

4) *Campanula glomerata*: csomós harangvirág (P. 111). Az öt szíromlevél egymással tölcser vagy *harang* alakúan összenőtt, a virágok *csomókban* fejlődnek a felső levelek levélhóraljában és a szár csúcsán. A moldvai Csügésen (Ciugheș) a tájnyelvi *részug burján* (Halászné 1987: 8) a csomós harangvirág neve.

5) *Chondrilla juncea*: közönséges nyúlparéj (P. 336). Néhány országban, például a volt Szovjetunióban belföldön termesztett növényekkel igyekeztek feleslegessé tenni a kaucsukbehozatalt. Ilyen belföldi kaucsuknövényt 1927–1929-ben hármat is találtak. Egyik a fészkes virágúak (Compositae) családjába tartozó *Chondrilla juncea* faj. A *nyúlparéj* (R. 1775: Csapó 122, 1783: NclB. 409, 1798: Veszelszki 415, 1896: PallasLex. 13: 318, 1911: Nsz. 213, 1966: MNöv. 139) esetében a névadási szemlélet háttere a Pallas-nagylexikonban olvasható: ez a növény „a homokpuszta fűvében magasra nő és a nyúl elragódik rajta”. *Porcogósaláta* (< német *Knorpelsalat* [G. 152], *Knorpellattich* tlk. ’porcogós saláta’ [PbF. 130]) neve a már Pliniusnál is olvasható ókori latin *chondrilla* (ua.) névvel függ össze, amely a Dioszkuridésznél és Galénosznál szereplő görög *chondrilé* növénynévre vezethető vissza. Ez a gör. *chondrosz* ’mag, szem, golyócska, porc, porcogó’ szóból való. Arra utal, hogy a növény kis gömböcskékben képződő tejnedvet bocsát ki. A latin *juncea* faji név ’szittyóféle’ jelentésű < lat. *iuncus, iuncea* ’szittyóhoz hasonló’. A növény 1578-ban Meliusnál „Condrilla, az az *sarga kotáng koro*”, illetve „*Apro Kotáng, Disznókéc*”, amelyet „saláta gyanánt észic... Tavasszul igen jó enni eszt is. *Erdei salátának hyiác*” (Herbarium 79). 1775-ben a *Chondrilla juncea* neve *fészkes kóró*, illetve ugyancsak *Apro katang*, „a’ mezei Endiviát Chondrillának nevezik” (Csapó 84). 1783-ban az *apró katáng* szintén a *Chondrilla juncea* (NclB.). 1798-ban Veszelszki ugyancsak *apró katáng*nak hívja, noha gyakran magasra megnő a növény. Diószegeknél 1807-ben a *Chondrilla kakits*, a *Chondrilla juncea káka kakits*, de ők is említik *apró katáng* és *disznó-kék* társnevét (MFüvK. 489). Ez utóbbi már 1520 k. felbukkan: *dizno keek* ’Endiuiá’ (Növ. 1), 1578-ban *diĐznokéc* ’Sonchus, cicerbita’ (Herbarium 76), ua. ’Endiuiá Sylvestris: Sawdistel’ (uo. 78a), 1590: *dizno kek* ’ua.’ (SzikszF.) stb., ám ’*Chondrilla juncea*’ jelentéssel először Benkő József említi 1783-ban: *diĐznó kék* (NclB. 410), majd 1843-ban Bugát Pál. A *kék szó* korábban ’salátá’-t is jelentett. Finály Henrik a Besztercei szöszedetben azt állítja, hogy „a saláta szó [a *kek* után ti.] tollban maradt”. Szamota a Schlägli szójegyzék magyarázataiban hozzáteszi: „azaz saláta”. A NySz. a *kék szó* összetételei alatt említi a *disznókék* és *nyúlkék* szavakat. Ezek a szótörténeti adatok világosan mutatják, hogy nem a magyar *kék* színnév átvitelével, hanem egy teljesen önálló, ma már kiveszett növénynévvel állunk szemben, amellyel valaha salátának elkészítve fogyasztott, egymással rokon növényeket jelöltek. A török *kök* szónak az ’ég’ és a ’kék’ jelentésen kívül

’a földből kibújt friss fű’ (Radloff Wörterbuch 2: 1222: „das Gras, besonders das frisch aus der Erde spriessende Gras”) jelentése is van. Valószínűleg a török szó egyidejűleg két jelentéssel került át nyelvünkbe. A *kék* továbbképzett származékaiból magyarázható egyébként *kököröcsin* és *kökény* növényneveink. A *Chondrilla juncea daruláb* társneve (MNöv. 47; R. 1798: Kitiabel 164, 1893: PallasLex. 5: 49, 1911: Nsz. 81) esetében a MTsz. értelmezése magyarázza a névadás szemléleti hátterét: *daru-láb* a „*Chondrilla juncea* növény gyökerén levő, madárláb-forma gyenge csirahajtás, amelyből tavasszal salátát készítenek” (I: 386: Kiskunhalas). Ugyanígy még: ÚMTSz. További társneve az *erősítőfű, szeretetre hajtó fű* (MNöv. 139), a *bajuszczímnyelvű fű* (Wikipédia), illetve a Pallas-nagylexikon szerint a Dunántúlon *pápalátófű*.

6) *Paris quadrifolia*: négylevelű farkasszőlő; varjúszem (P. 447); ciklár, csillárfű, négylevelű csillag, rókaszőlő, visszafordult szőlő (MNöv. 57). Tökéje (rhizoma s. radix Paridis) csípős sza-

gú, undorító ízű és hánytató. A farkasszőlő nemzetség tudományos neve a görög mondavilág ismert alakjának, Priamosz trójai király *Párisz* fiának a neve. A növénynév keletkezése az ógörög mitológiára vezethető vissza. A bogó ugyanis Erisz almáját jelképezi, amelyért Pallasz Athéné, Héra és Aphrodité versengenek. A 'négylevelű' jelentésű *quadrifolia* utótag az egyforma négy levélre utal. 1775-ben *czillár-fü*, illetve a *Paris quadrifolia* latin névből a fajnévnek megfelelő *négy levelű-fü*, illetve a nemzetségnév szerinti *Paris herba* és *Paris-fü* (Csapó 65). Diószegiéknél 1807-ben *négylevelű tzillár*, *négylevelű fü*, *Páriszfü*, valamint *farkas szőlő* (R. 1775: Csapó 65, 1783: NclB. 364, 1793: Földi 11 és 15, 1807: MFüvK. 272, 1831: Kreszn. 1: 150, 1833: Kassai 2: 150, 1843: Bugát 123, 1845: Músz. 172, 1864: CzF. 2: 610). A levélörv közepén álló egyetlen virágból gömbölyű, kékesfekete bogó lesz, emiatt hasonlítják a szőlőhöz. Mint Csapó József írja 1775-ben „egy kis szőlő szem nagyságú gyümölds vagy bogó vagon” (Csapó 65) a növényen. Csábító bogója azonban mérges, rizómája és szára is mérgező hatású alkaloidot tartalmaz. A növény a mérgező szaponinok miatt kellemetlenül keserű ízű. Általában a népnyelvben *farkasnak* nevezik a veszedelmes, mérges növényeket, innen a *farkas* előtagja az összetett szónak. A francia *raisin de loup* 'farkasszőlő' (TESz. 1: 847), ném. *Wolfsbeer* (NclB. 364) és a m. *farkasszőlő* tükörszavak. Nevezték régen (1775) fr. *etrangle loup* (Csapó 65) néven is. *Rókaszőlő* (MNöv. 162; R. 1911: Nsz. 259) társneve szaknyelvi szó, a fr. *raisin de renard* 'ua.' (NclB. 364) megfelelője lehet. A németben szintén a *Fuchstraube* (M. 141) kifejezéssel jelölik. *Varjúszem* társnevét (MNöv. 57; R. 1875: N. *varjú szem* [Mátra] CzF. 6: 838, 1911: Nsz. 329, N. Nyárádi 29: Marosvásárhely) ugyancsak bogója gömbölyűségéről, kékesfekete színéről kapta. Hasonló névadási szemléleten alapul a varjúszem szó szerinti német megfelelője, a *Krähenauge* (M. 299). Erdélyben, Gyimesbükkön *pokolszökésburján* a farkasszőlő neve. A „pokolszökés” mérges pattanás, kelés, amely nehezen „gyaul” (gyógyul, javul) meg.

7) *Lilium martagon*: turbánliliom (P. 415). Nevét onnan kapta, hogy virágai bókólok, turbánszerűek. Társneve a *törökcsalma*, *törökturbán* és a *vadliliom* (MNöv. 194). Német neve a népetimológiai *Türkenbund* (G. 369) a török *tülbent* 'turbán' szóból. Az angolban pedig *turk's-cap lily*, illetve *martagon* (uo.). Ez utóbbi régi, 15. századi átvétele az újmódi (ahogy I. Mohamed szultán [1413–21] bevezette) 'turbán' jelentésű tör. *martagan* szónak. A botanikában már Linné előtt, a 17. században szerepel a *martagon*: „*Lilium Martagon montanum majus, floribus reflexis*” (Morison 1680, II. 408). Gyimesben *sárga reszflug*, *fekete resztug*, *resztug* (Babai–Molnár 2009) a neve.

8) *Lamium maculatum*: foltos árvacsalán (P. 410); csalánka, holtcsalán, macskaparéj, peregető, szelidcsalán (MNöv. 24). Levelei ezüstösen, fehéren foltosak. A fajnév a lat. *maculatus* 'foltos' szóból való. A nemzetség *Lamium* neve ókori latin növénynév, már Pliniusnál olvasható. A 'torok, nyílás, gége, garat' jelentésű görög *lamosz* szóval magyarázható, a virágzat felépítésére utal. 1578-ban Melius Herbariumában „*Vrtica mortua*. Galeopszis, *Hólt czalán*”. 1583-ban az árvacsalán Clusius–Beythe növénynévjegyzékében 'Lamium folio urticae'. 1775-ben *Árva-csallán*, *Szelid-csallán* és *Holt-csallán* 'Lamium purpureum' (Csapó 54). Ez utóbbi Melius latin *urtica mortua*, *hólt czalán* terminusból való, Csapónál a német megfelelője is szerepel, a R. *Todte Nesel* (nem hibás az írásmód, még a 19. század végi újfelnémetben is így olvasható a jelző: *todte*). *Macskaparéj* társneve (MNöv. 24; R. 1690: EWÜng. 918), 1752: PaxCorp. 226, 1775: Csapó 54, 1783: NclB. 386, 1832: Kreszn. 2: 51, 1843: Bugát 289, 1911: Nsz. 187) esetében a *macska* előtag megkülönböztető szerepű, 'hamis, ál, nem valódi' jelentésű a növénynévben. Az összetett szó utótagja ófrancia eredetű a magyarban, talán kertészkedő francia szerzetesek révén került át; első fölbukkanása az írásbeliségben 1395: porum: *paraj* (BesztSzj. 411).

9) *Latharea squamaria*: kónya vicsorgó (P. 410). R. 1807-ben a debreceni fűvészkönyvben *konya vitsor* a neve (MFüvK. 401). Jelzője az egy oldalra néző, bókoló fürtöt alkotó virágzatra utal. A *vicsor* pedig minden bizonnyal hangfestő eredetű szó. A *vicsorog* igéből jöhetett létre szóelvonás eredményeként, a *vicsorgó* elnevezés pedig folyamatos melléknévi igenévképzővel. A névadás szemléleti háttere, a vicsorgás, a száj széthúzásának a mozgásképzetét idézi. Hasonlóságon

alapuló névátvitel. Társneve a *fogacsán*, *rejtekfű* és *rejtekvirág* (MNöv. 204). Utóbbiak a *Lathraea* nemi névvel függenek össze, amely az 'eltűnt, titkos' jelentésű görög *lathraiosz* (< *lathanein* 'rejtteni') szóból való, és a növény rejtett életmódjára utal. Virágai ugyanis gyakran csak tíz év múlva vagy még később jelennek meg a föld színe felett. *Farontó* társnevét (uo.) pedig parazita életmódja indokolja. A *pikkelyes farontó* (uo.) névhez hasonló a növény német *Schuppenwurz* (PbF. 264), azaz pikkelygyökér elnevezése. A húsos, fehéres pikkelyekkel sűrűn borított gyöktörzsrre és a pikkelyes szárra utaló jelzős nevek, akár a szaknyelvi *squamaria* fajnév a latin *squama* 'halak pikkelye' szóval.

MUTATÓ

A) Botanikai taxonok

Actaea spicata: fekete békabogyó (2) | *Campanula glomerata*: csomós harangvirág (4) | *Chondrilla juncea*: közönséges nyúlparéj (5) | *Digitalis grandiflora*: sárga gyűszűvirág (1) | *Lamium maculatum*: foltos árvacsalán (8) | *Lathraea squamaria*: kónya vicsorgó (9) | *Lilium martagon*: turbánliliom (7) | *Paris quadrifolia*: négylevelű farkasszőlő (6) | *Scrophularia nodosa*: görcsös görvélyfű (3).

B) Népi és régi magyar nevek mutatója

álarcfű (3), álarcgyökér (3), álarcvirág (3), aprókatáng (5), árvacsalán (8), bajuszcsímnyelvű fű (5), barnagyökér (3), békabogyó (2), bodzacsersznye (3), bodza tákajak (3), bodzafügefű (3), csalánka (8), ciklár (6), csillárfű (6), daruláb (5), disznókék (5), disznóterjék (3), erdei saláta (5), erősítőfű (5), farkasbab (2), farkasszőlő (2, 6), farontó (9), fekete bodzafű (3), fekete csalán (3), fekete csalángyökér (3), fekete csersznye (3), fekete reszfug (2, 3, 7), fészkes kóró (5), fogacsán (9), galambbegy (3), gelyvarontó fű (3), göcsgyök (3), gyűszűfű, gyűszűsfű (1), gyűszűvirág (1), holtcsalán (8), kristóffű (2), káka kakits, kakits (5), kisebb fecskefű (3), macskaparéj (8), négylevelű cillár (6), négylevelű csillag (6), négylevelűfű (6), nyúlkék (5), nyúlparéj (5), pápalátófű (5), Párizsfű (6), peregetető (8), pikkelyes farontó (9), pokolszökésburján (6), porcogósaláta (5), rejtekfű (9), rejtekvirág (9), reszfug (2, 3, 7), reszfugburján (1, 4), rókaszőlő (6), sárga katángkóró (5), sárga reszfug (2, 3, 7), sutyfű (3), sülyfű (3), sülygyökér (3), szakafű (3), szelídcsalán (8), szeretetre hajtó fű (5), tejes reszfugburján (1), tákajak (3), torokgyíkfű (3), törökcsalma (7), törökurbán (7), ujjfű, ujjasfű (1), vadliliom (7), varjúmogyoró (3), varjúszem (6), vicsor (9), visszafordult szőlő (6), vorág (3).

C) Idegen nyelvi növénynevek

aktafa, aktéa (2), Braunwurz (3), chondrilé, chondrilla (5), Christophkraut, christophoriana (2), digitalis (1), etrangle loup (6), fava di lupo (2), Fingerhut (1), Fuchstraube (6), iuncus, iuncea (5), Krähenaug (6), Krötensalat (2), Knorpelsalat (5), lamium (8), martagon (7), Paris herba (6), porrum (8), raisin de loup (6), raisin de renard (6), Schuppenwurz (9), tode Nesel (8), Traubenkropf (3), turk's-cap lily (7), Türkenbund (7), urtica mortua (8), Wolfsbeere (6), Wolfsbohne (2).

SZAKIRODALOM

- Babai Dániel – Molnár Zsolt 2009. Népi növényzetismeret Gyimesben. I–II. *Botanikai Közlemények* 96: 117–73.
 Babulka Péter 2002. Gyógynövények népi használata és értékelésük néhány szempontja. *Test, lélek, természet*. Budapest–Szeged, 152–66.
 Babulka Péter 2005. Gyógynövények és fitoterápia. *Fitoterápia* 1–2.: 24–30.
 Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest.

- Balogh Ödön 1942. Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 136. sz., Kolozsvár.
- Franz Boerner 1966. *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin.
- Bugát Pál 1943. *Természettudományi szóhalmoz*. Buda.
- Johann Amos Comenii 1643. *Janua linguae latinae*. Leutschoviae.
- Csapó József 1775. *Új fűves és virágos magyar kert*. Pozsony.
- Csúry Bálint 1930. A székely és csángó mondathanglejtés. *Magyar Nyelv* 26: 249.
- DLR. = *Dicționarul limbii române*. IX. București, 1975.
- DLRLC. = *Dicționarul limbii române literare contemporane*. III. București, 1957.
- DRM. = *Dicționar român-maghiar*. București, 1964.
- ErdMúz. = Erdélyi Múzeum. Kolozsvár, I. (1874)–IX. (1882); I. (1884)–LII. (1947).
- Földi János 1793. *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Béts .
- G. = H. Genaust: *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- Grynaeus Tamás – Szabó László Gyula 1993. Növények ismerete és használata Dávodon (Bács-Kiskun megye) I–II. *Gyógyszerészet* 36: 29–36, 85–92.
- Grynaeus Tamás – Szabó László Gyula 2002. A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei. (*Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 10. Kolozsvár)
- Grynaeus Tamás – Papp József 1977. Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15–17. század. *Orvostörténeti Közlemények* 9–10: 31–49.
- Halászné Zelnik Katalin 1987. Moldvai csángó növénynevek. *Csoportnyelvi Dolgozatok* 36. Budapest.
- Hegedűs Lajos 1952. *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Budapest.
- Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium az faknac fűveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Kolozsvár, 1578.
- Horváth István 1980. *Magyarózdí toronyalja*. Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- Kassai József 1833–1836. *Származtató 's gyökerésző magyar–diák szó-könyv*. I–V. Pest.
- Kicsi Sándor András 2010. Rácz János: Növénynevek enciklopédiája. *Könyvhét*, 2010. május 23., 310.
- Kiss Jenő 1984. *Magyar madárnevek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kóczián Géza 1990. Gyakran használt növények a magyar népi állatorvoslásban. *Gyógyszerészet* 1990. június, 307–16.
- Kóczián Géza – Pintér István – Szabó László 1975. Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 19: 229.
- Kóczián Géza – Pintér István – Gál Miklós – Szabó István – Szabó László 1976. Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből. *Botanikai Közlemények* 63: 29–35.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákózzal*. Buda, 1831–2.
- Kubinyi Ágoston 1842. *Magyarországi mérges növények*. Buda.
- Lippay 1664 = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat–Bécs, 1664–1667.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- Márton Gyula 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Budapest.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MFüvK. = Diószegi Sámuel Fazekas Mihály: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapódy Verá Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- Mollay Erzsébet 1983. Növénynevek Melius Herbáriumában. *Magyar Névtani Dolgozatok* 44. kötet., ELTE, Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, Budapest.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések*. Budapest.
- Robertus Morison 1680. *Plantarum historiae universalis Oxoniensis*. London.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.
- Növ. = Növénytani szójegyzék. 1520 k. Nyelvmélek a kolozsvári ref. Kollégium könyvtárában. *Magyar Nyelvőr* 34: 200.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényosztár*. Budapest, 1911.
- Nyárádi E. Gyula 1914. *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények*. Marosvásárhely.
- NyIrK. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. V. Cluj, 1961.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.

- Pálfalvi Pál 1999. Növények a csíkszentdomokosi ember- és állatgyógyászatban. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta 1998* II. Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 1999. 265–84, 270.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- Priszter Szaniszló 1984. Magyar növénynevek Kítaibel Pál útinaplóiban. *Orvostörténeti Közlemények* 3/4.
- Pálfalvi Pál 1998. Növények a csíkszentdomokosi ember- és állatgyógyászatban. *www.székelyfoldert.info/acta*.
- PaxCorp. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
- PbF. = Rudolf Schubert Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Penavin Olga 2002. *Bácskai és bánáti /népi/ növénynevek*. Újvidék.
- Péntek János – Szabó Attila 1985. *Ember és növényvilág*. Bukarest.
- PPNomH. = Pápai Páriz Ferenc följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. *Magyar Nyelvőr* 29.
- Rab János – Tankó Péter – Tankó Magdolna 1981. Népi növényismeret Gyimesbükkön. *Népismereti dolgozatok* 23–38.
- Rácz Gábor (szerk.). 1968. Plante folosite în medicina populară din Bazinul superior al Troțușului (Ghimeș). *Plantele medicinale din flora spontană a Bazinului Ciuc*. Miercurea-Ciuc, 171–6.
- Radloff Wörterbuch = Friedrich Wilhelm Radloff: *Versuch eines Wörterbuches der Turkdialekte*, 4 Bände. Sankt Petersburg 1888/1905.
- RomKsz. = Márton Gyula – Péntek János – Vöö István: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.
- Rubinyi Mózes 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 57–65, 109–116, 170–82, 227–35.
- Rubinyi Mózes 1902. Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 31: 15.
- SCL. = Studii și Cercetări Lingvistice. București, I. 1950–.
- Szabó T. Attila – Péntek János 1974. Népi növényismereti gyűjtés. *Művelődés* XXVII 3: 54.
- Szabó Attila – Péntek János 1976. *Ezerjófű*. Bukarest.
- SzT. = Szabó T. Attila: *Erdélyi szótörténeti tár*. Bukarest, 1975–.
- Valer Butura 1938. *Plante cunoscute și întrebunțate de locuitorii câtorva sate Românești*. Cluj.
- Veszelszki Antal 1798. *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
- Wichmann György 1908. A moldvai csángó magánhangzók történetéből. *Magyar Nyelvőr* 37: 193–202, 241–9, 303–14.
- Zsemlyei János 1974. *A Kis-Szamos menti magyar nyelvjárás román kölcsönszavai*. Doktori értekezés.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

On popular plant names

This paper is about the popular taxonomy and terminology of plant names. In particular, it discusses *reszfugburján* 'Scrophularia nodosa', a popular plant name from Gyimes and Moldova. It is shown how a single term may refer to a number of different plants and how the meaning of this particular Romanian loanword underwent semantic extension in Hungarian. It is furthermore claimed that names of illnesses, as well as popular names of medical herbs, deserve special attention within the area of ethno-botanic etymology. The classificatory principles of ethno-botany are shown to differ radically from those of Linné's binominal taxonomy and are given a detailed examination. A number of methodological issues concerning identification and reference are also raised. A total of 80 professional and/or alternative terms used for the nine different plants that are also referred to by the term at hand are listed in order to indicate the difficulties of the identification of a given plant in word history and word geography. Terminological abundance (of homonyms, synonyms, and geographical heteronyms) tends to encumber semantic disambiguation, making the task of consistently referring to any particular species by a single term rather difficult.

Keywords: ethno-botanic taxonomy, ethno-pharmaco-botany, popular veterinary therapeutics, identification of plants, popular taxonomy, milking sheep farming in Transylvania

Farkas Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon. Nyelvtudományi Értekezések 159. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 116 oldal

Farkas Tamás – az ELTE oktatója, kutatója és a Névtani Értesítő szerkesztője – évek óta foglalkozik a családnév-változtatás kérdéskörével. Számos munkájában vizsgálta, elemezte az utóbbi százötven év családnév-változtatásának folyamatát. A jelzett művében egy keveset kutatott korszak névváltoztatási anyagát dolgozta fel, ahogy ezt az alcím közli: *A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében.*

A *Családnév-változtatások Magyarországon* hiánypótló alkotás. Ugyanis a névváltoztatás témakörét kisebb-nagyobb tanulmányok gyakran érintik, ám a kutatók elsősorban a dualizmus vagy a két világháború közötti időszak névanyagából dolgoznak fel egy-egy szeletet. Egy korszak országos, összefoglaló névtani vizsgálatát eddig még nem vehettünk kézbe. A Karády–Kozma-szerzőpáros (Karády Viktor–Kozma István 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Budapest, Osiris) ugyan nagyon alapos elemzést nyújtott a névváltoztatások történelmi és társadalmi összefüggéseiről, a motivációról, a mennyiségi mutatókról, ám nem nyelvészeti megközelítésben. Farkas Tamás könyve viszont a magyar névtani kutatások fontos mérföldköveként mutatható be, hiszen egy korszak névváltoztatását követi végig, és a nyelvészeti, onomasztikai, szociolingvisztikai vizsgálat áll a középpontban.

A szerző sokféle szempont alapján elemez közel kétezer névváltoztatást, amelyeket a 20. század második világháború utáni időszakából kiválasztott hat mintaévének kérvényeiből nyert. Forrá anyagul a Belügyminisztériumba benyújtott eredeti kérelmek szolgáltak, ezek áttanulmányozásából állt össze az adatbázis. A névváltoztatásokhoz kötődő sok közhelyszerű ismeretet megcáfoltak a kérelmekben megfogalmazott gondolatok, ezek átvizsgálása után tényszerű, árnyalt lett a 20. század második felének névváltoztatását kirajzoló kép.

A könyv első egysége az elméleti alapfogalmakat, a kutatáshoz kötődő terminológiát tisztázza (*névmagyarosítás, névváltoztatás*), és röviden kitér a családnevek kialakulásának és változásának, majd változtatásának történetére. A IV. fejezet: *A téma kutatástörténete, szakirodalma, forrásai* mértéktartó visszafogottsággal közelíti meg a kérdéskört, csak a kutatott téma pontos követéséhez szükséges ismeretet mutatja be, a már kidolgozott területek esetén a szerző utal a szakirodalomra.

A mű egyik nagyon fontos értékét jelenti a szakirodalmi háttér bemutatása. A szerző saját kutatási eredményei mellett a gazdag hivatkozott irodalom segítségével összefoglaló képet nyújt nemcsak a 20. század második felének névváltoztatásaival, hanem a korábbi időszakokkal foglalkozó munkákról is.

A könyv második, tartalmilag összetartozó nagy egységét az V–IX. fejezet foglalja magában. Ezek a fejezetek a névváltoztatások modelljét, annak összetevőit mutatják be. A természetes és mesterséges módon kialakult családnevek keletkezésének az elnevezés folyamata, az elnevező és az elnevezett felől közelítve kimutatható különbségeire helyezi a hangsúlyt. A családnév jelen-

tésszerkezetének vizsgálata ismét a névváltoztatások szempontjából fontos jelentés-összetevőkre irányítja a figyelmet. A szerző példákkal is alátámasztva taglalja, hogy a történelmileg kialakult családnévanyag információtartalommal rendelkezik, ám „ezt a tájékoztató tartalmat a névváltoztatás teljes mértékben képes módosítani”. A konnotáció, a névízlés vagy a névválasztás alapjául szolgáló motiváció gyakran eltérően van jelen, mint volt vagy lehetett a természetes úton keletkezett családnevek esetén. Az új családnév kiválasztásában sokféle tényező kaphat szerepet: „szükségszerűen a rendszerbe illesztés igénye és egyúttal ennek hivatalos kötöttségei; potenciálisan a névválasztó személyéhez, különösen korábbi nevéhez objektív módon kapcsolódó tényezők; továbbá a családnév felértékelődött konnotációs tartalma, a névközlési szabadsággal együtt pedig a szubjektív, bár gyakran társadalmi méretekben is jellemző névízlés szempontjai” (29).

A vizsgált időszak családneveinek bemutatására koherens kategóriarendszert állított fel a szerző. Így ismerhetjük meg a mesterséges úton kialakult családnévtípusokat, altípusokat és csoportokat. A vizsgálat céljának és nem a tisztán formai szempontoknak veti alá a rendszerezést: „A névváltoztatások vizsgálatában azonban nem a tisztán etimológiai, hanem a nevek nyelvi és etnikai karaktere szerinti elemzés lehet igazán informatív. Ez tehát szempontkeveredéshez vezet, melyet azonban a vizsgálati célok érdekében láttam érdemesnek vállalni” (36).

A VII. fejezetben a kutatott kor társadalmi háttere rajzolódik ki. A kérvényszövegek idézett részletei ízelítőt nyújtanak sok egyéb mellett a kommunizmus kommunikációjából, illetve a névkérelmezések szövegében is érzékelhetővé válik a demokrácia megjelenése vagy a nevet kérvényező névkompetenciája, de a kor névízlése szintén megjelenik a leírt gondolatokban. A névanyag feldolgozásába a szociológiai tényezőket, szempontokat is bevonja a szerző.

Egy újabb fejezet megismerteti a névkérvényezés útjának jogi, hivatali hátterét, a névváltoztatás szabályozásának folyamatát. Képet kapunk arról, hogy tanácsadói háttér híján máig mind a kérelmező, mind a döntéshozó szinkrón nyelvi kompetenciájára van bízva az új családnév kialakítása. Széles körű jogi, jogszabályi háttér bontakozik ki, a nyelvművelés e téren elért eredményeit szintén bemutatja a szerző: szól például Lőrincze Lajos, Ladó János ez irányú törekvéseiről.

Tartalmas, informatív fejezet taglalja, foglalja össze a névváltoztató személyek kérvényeiből kirajzolódó egyéni indokokat. Az egyes népcsoportok névváltoztatását követve a 20. század világát is jobban megérthetjük. Világos a névváltoztatási kérelmek indokainak rendszerezése alapján az, hogy a második világháború után miért a német eredetű családnevek megváltoztatása a leggyakoribb törekvés, majd a század végén miért válik ez már elenyésző kisebbséget érintő szemponttá. Szintén érdemes a kiemelésre az a tény, hogy a szerző eddig nem vizsgált csoportok névváltoztatását is elemzi, valamint az, hogy a nem teljesített névváltoztatások névanyagára ugyancsak kitér. A hatvanas évektől megjelenik a cigányság mint a családnévet változtató réteg, ez új, eddig nem kutatott területe a névtani vizsgálatoknak. Szintén sok új információt hoz felszínre a kérvényezett kettős családnevek értelmezése. Megtudjuk, hogy napjainkban egyre több példa adódik az új kettős családnév felvételére.

A X. fejezet a mennyiségi mutatók segítségével különböző szociológiai tényezők mentén tárja elénk az egyes rétegek, korosztályok, nemek, etnikai közösségek névválasztását. Képet alkothatunk mind az elhagyott, mind pedig a felvett nevek típusairól. Elemzési szempont – többek között – a kérvényekben az indoklás megléte vagy hiánya, avagy a kutatott időszak elején a zsidó és nem zsidó lakosság, míg a korszak második felében a cigány és nem cigány lakosság névváltoztatásának összetevése. Az elemzések másik irányát a konkrét vagy nem meghatározott családnevet kérelmezők aránya, a motiváció, a felvett vagy elhagyott név eredete, a kérelmezők életkora, neme, a lakóhely szerinti megoszlás adja. Ez utóbbi fontos társadalmi összefüggésekre mutathat rá: ugyanis a kutatás azt mutatta ki, hogy a második világháborút követő években legnagyobb arányban a fővárosi, a hatvanas években a falusi, míg a század végén a vidéki városok lakossága kérelmezte családnevének megváltoztatását.

A nagyon sok adatot, információt hordozó táblázatok, valamint a csatlakozó elemzések jól kirajzolódó tendenciák megfogalmazását teszik lehetővé. Néhány ezek közül. A 20. század közepéig többé-kevésbé helytálló volt a névmagyarosítás szakkifejezés, a század vége felé közeledve azonban csak a névváltoztatás lehet a megfelelő terminológia. Az adatok bizonyítják, hogy a vizsgált időszak vége felé a családnév-változtatások egyre nagyobb hányadában nem az idegen név magyarra cserélése a cél, ugyanis az elhagyott nevek igen nagy százaléka magyar eredetű. A korszak kezdetén a régi családnév elhagyására törekedtek a kérvényezők, az utóbbi évtizedekben viszont a hangsúly áttevődött az új név felvételére. A névváltoztatási folyamat céljának átalakulását jelzi az is, hogy a vizsgált korszak kezdetén nagyobb arányt jelentett a nem meghatározott névre való változtatás, míg a századvégen már a névválasztók konkrét, meghatározott családnév felvételét kérvényezték. A társadalmi változások szintén jól követhetők: az ideológiáktól való szabadulás, a nők egyenjogúvá válása, a nemzetiségi kérdések megszűnése, de a család szilárd szerkezetének a megbomlása sok más levonható következtetés mellett a névtani folyamatok alapján jól kirajzolódnak.

Az utolsó fejezet tömör, tényeket sorakoztató, sok szempontú elemzése további kutatásokhoz adhat segítséget.

A különböző fejezetekben a szerző kitekint a névváltoztatások jelen állapotára is, ezzel rávilágít a 20. századi magyar családnévanyag természetes és mesterséges úton létrejött összetételére is.

Farkas Tamás könyve a magyar névtani kutatások fontos összegző műve, kiváló segítséget nyújt a további családnév-változtatási vizsgálatokhoz.

Varga Józsefné Horváth Mária
Nyugat-magyarországi Egyetem